

Demokratiya Haqqında
Robert Dahl

Robert A. Dahl, ON DEMOCRACY
Yale University Press, New Haven & London

Copyright ©1998 by Yale University

İqtisadi və Siyası Araşdırmalar Mərkəzi (FAR CENTRE),
Bakı, Azərbaycan, 2004

Tərtibat, redaktə və şərhlər: Hikmət Hacızadə
Azərbaycan türkçəsinə çevirən: Natiq Səfərov, Hikmət Hacızadə

Bilqisayar təminatı: Vəfadar Fərizoğlu,

Rəssamı: Ədnan Hacızadə

Korrektoru: Sima Əyyubova, Səyyarə Həbibzadə

Kompyuter operatoru: Sevil Həsənağa qızı

Kitab pulsuz yayılır

Kitab FAR CENTRE tərəfindən tərcümə edilib.

ABŞ səfirliyini yardımı ilə çap olunub.

Humanitar elmlərin müəllimləri və tələbələri,
jurnalistlər və ictimai fəallar üçün.

ISBN 5-87459-189-3

Bu layihə, qismən, Amerika Birləşmiş Ştatlarının Səfirliyi ilə bağlanmış Qrant Sazişi vasitəsilə maliyyələşdirilmişdir. Burada ifadə edilmiş fikirlər, faktlar və nəticələr və ya məsləhətlər Müəllif(lər)ə aiddir və heç də Amerika Birləşmiş Ştatları Dövlət Departamentinin mövqeyini əks etdirmir.

Robert A. Dahl "On Democracy",

Published in Azerbaijani language by FAR CENTRE, Baku, Azerbaijan

Project Coordinator: Hikmet Hacıy-zadə

Translators: Natiq Səfərov, Hikmet Hacıy-zadə

FAR CENTRE (Economic & Political Research Centre, Azerbaijan).

Address: FAR CENTRE, Music School, 3 R.Bəhbutov St.,

Baku 370 000, Azerbaijan,

phone: (99412) 931438; E-mail: far@monitor.baku.az

Published With The Assistance Of

US Embassy, Azerbaijan

This project was funded, in part, through a Grant Agreement with the Embassy of the United States of America. The opinions, findings and conclusions or recommendations expressed herein are those of the Author(s) and do not necessarily reflect those of the United States Department of State.

İÇİNDƏKİLER

1. Ümumiyyətlə "yol baladçisi" lazımdır mı?	1
---	---

I HİSSƏ. BAŞLANGIC

2. Demokratiya harada və necə inkişaf edib? Qısa tarixi öçerk	9
3. İrəlidə nə gözləyir?	32

II HİSSƏ. İDEAL DEMOKRATIYA

4. Demokratiya nədir?	43
5. Nə üçün demokratiya lazımdır?	54
6. Siyasi hüquq bərabərliyi nə üçün lazımdır (I) Anadangəlmə bərabərlik	75
7. Siyasi hüquq bərabərliyi nə üçün lazımdır (II)? Vətəndaşlıq sorğu-sualı	83

III HİSSƏ. REAL DEMOKRATIYA

8. İri sosisum demokratiyası hansı siyasi institutları tələb edir?	101
9. Variantlar I: Müxtəlif miqyaslı demokratiya	121
10. Variantlar II: Konstitusiyalar	145
11. Variantlar III: Partiyalar və seçki sistemləri	156

IV HİSSƏ. ÖLVERİŞLİ VƏ ÖLVERİŞSİZ ŞƏRAİT VƏ ŞƏRTLƏR

12. Demokratiya üçün ölverişli olan əsas şərtlər	173
13. Nəyə görə bazar kapitalizmi demokratiya üçün ölverişsizdir	198
14. Nəyə görə bazar kapitalizmi demokratiya ziyan vurur	206
15. Səyahət davam edir	213

OLAVO A. Seçki sistemləri haqqında	225
--	-----

OLAVO B. Politəknik və ya multimədəni ölkələrdə siyasi gəzəşlər	228
---	-----

OLAVO C. Demokratik ölkələrin sayı haqqında	233
---	-----

Qeydlər	237
---------------	-----

Bu mövzu üzrə nələri oxumalı	247
------------------------------------	-----

Minnətdarlıq ifadəsi	252
----------------------------	-----

1 - c i F Ə S İ L

Ümumiyyətlə, “yol bələdçisi” lazımdır mı?

XX əsrin son 50 ilində insanlıq tarixdə misli görünməmiş siyasi dəyişikliklərin şahidi olub. Demokratiyaya alternativ olan siyasi sistemlər ya büsbütün yox olaraq maraqlı qazıntılara çevrilib, ya da öz son sığınacaqlarında duruş gətirmək ümidi ilə siyasi meydanı tərk edib. Bunlar hələ baş verməmişdən öncə demokratiyanın əzəli düşmənləri – müxtəlif senz sistemlərinin köməyi ilə əhəlinin böyük hissəsini seçkilərdə iştirak etməkdən kənarlaşdıran mərkəzləşdirilmiş monarxiya, irsi aristokratiya, oliqarxiya bütün dünyada insanların böyük hissəsinin nəzərində öz legitimliyini itirib. Yaşadığımız XX yüzillikdə mövcud olan antidemokratik rejimlərin əsas növləri – kommunizm, faşizm, nasizm dağıdıcı müharibələrin tonqalında yənə qülə dönüb, ya da (Sovet İttifaqı kimi) öz içindən çürüyərək parçalanıb. Hərbi diktaturalar, xüsusilə Latın Amerikasında, daimi uğursuzluqları ilə özünü həmişəlik gözdən salıb, salamat qalanlar isə çox vaxt demokratiya donuna girib.

Lakin bununla belə deyə bilərikmi ki, demokratiya bütün dünyada insanlardan dəstək almaq uğrunda mübarizədə nəhayət qalib gəlib? Çətin deyə bilək. Çox vaxt ən azğın və mürtəce şovinizm yaxud dini təməlçiliklə qovuşan müxtəlif yönlü antidemokratik ideologiya və hərəkətlər hələ də yaşamaqda davam edir. Demokratik hökumətlər (özü də bunların “demokratiklik” dərəcəsi heç də eyni deyildir) dünya ölkələrinin

yalnız yarısından azında hakimiyyət başındadır və bu ölkələrin vətəndaşları sayca Yer kürəsinin cəmi sakinlərinin güclə yarısını təşkil edir. Dünya əhalisinin beşdə biri Çində yaşayır və bu ölkə öz dörd minillik şanlı tarixi ərzində demokratik idarəetmənin məziyyətlərindən bir dəfə də olsun “dadmayıb”. Demokratik idarəetmə sisteminə yalnız son on ilində qədəm qoymuş Rusiyada demokratiya hələ də zəifdir və hamının şəxsiz dəstəyini qazana bilməyib. Hətta qədim və köklü demokratik ənənələri olan ölkələrdə də demokratiya bir çox müşahidəçilərin fikrincə böhran keçirir və ya azı ona görə xeyli ziyan çəkib ki, seçicilər öz seçdikləri liderlərə, siyasi partiyalara, dövlət məmurlarına gətdikcə daha az inanır və belə hesab edirlər ki, onlar daimi işsizlik, yoxsulluq, cinayətkarlıq, kasıbların sosial təminatı, immiqrasiya, vergi qoyma, korrupsiya kimi problemlərlə layiqincə və ya heç olmasa uğurla mübarizə apara bilmirlər.

Gəlin, dünyanın təxminən iki yüz ölkəsini şərti olaraq üç qrupa bölək. Birinci qrupa qeyri-demokratik ölkələri, ikinciyə – demokratiyanın nisbətən yaxın vaxtlarda bərqərar olduğu ölkələri, üçüncüyə – demokratik dayaqların çoxdan qurulduğu və nisbətən möhkəm olduğu ölkələri daxil edək. Təbii ki, hər qrupda digər cəhətlərdən bir-birindən kəskin seçilən tamamilə fərqli ölkələr olacaqdır və onlar demokratiyaya gedən yolda fərqli problemlərlə üzləşəcəklər. Qeyri-demokratik ölkələr üçün başlıca problem budur ki, onlar demokratiyaya keçə biləcəklərmə, keçə biləcəklərsə, bunu hansı yolla edəcəklər? Demokratik islahatlar yoluna yaxın vaxtlarda qədəm qoymuş ölkələr üçün aşağıdakı məsələ xüsusilə önəmlidir: onlar yenidən qazanılmış təcrübəni və demokratiya institutlarını elə möhkəmləndirməyə qabildirlərmə ki, bunlar zamanın sınağından çıxıb bilsin, siyasi münaqişə və böhranlara duruş gətirə bilsin (və bunun üçün hansı vasitələr lazımdır)? Və nəhayət, “qocaman demokratiya” ölkələri öz demokratiyalarını təkmilləşdirməli və dərinləşdirməlidir.

Əlbəttə, bu yerdə məndən soruşa bilərsiniz: axı bu “demokratiya” nə deməkdir, bu sözün altında nələri başa düşmək lazımdır? Demokratik idarəetmə qeyri-demokratik idarəetmədən nə ilə fərqlənir? Qeyri-demokratik ölkə demokratiyaya keçidi həyata keçirməyə başlasa, bu keçid nə cür olmalıdır? Nə vaxt demək olar ki, demokratiyaya keçid baş tutub? Konsolidasiya (bir araya gəlmək – *red.*) demokratiyası haqqında da sual ortaya çıxır: konkret olaraq nələr bir araya gəlməlidir? Və ümumiyyətlə, demokratik ölkələrdə demokratiyanı “dərinləşdirmək” nə deməkdir? Ölkə demokratikdirsə, o necə daha demokratik ola bilər? Gördüyümüz kimi çox suallar meydana gəlir.

Artıq iki min il yarımdır ki, demokratiyanın təbiətini hər yöndə və hər cür müzakirə edirlər. Elə görünə bilər ki, hamını və ya demək olar hamını qane edə biləcək müəyyən ideyalar dəstini işləyib hazırlamaq üçün bu, kifayət qədər böyük müddətdir. Lakin xoşbəxtlikdən, ya bədbəxtlikdən belə bir şey baş verməyib.

Demokratiyanın hər cür təfsir və iddia edildiyi, bəyənilməsi və inkar edildiyi, üstündən sükutla keçildiyi və tərənnüm edildiyi, var olduğu, məhv edildiyi və yenidən bərqərar olduğu bu 25 yüzillik ərzində görünür ki, bu hadisənin mahiyyəti üzrə ən başlıca məsələlər barədə belə ümumi razılığa gəlmək mümkün olmayıb.

Nə qədər qərībā görünsə də demokratiyanın məhz bu cür uzun yol keçməsi xeyli pərakəndəliyə, dolaşıqlığa, ziddiyyətli fikirlərə gətirib çıxarıb, belə ki, “demokratiya” anlayışı müxtəlif dövrlərdə, müxtəlif yerlərdə və müxtəlif insanlar üçün tamamilə müxtəlif mənalar ifadə edib. Bəli, bəşər tarixində elə dövrlər, özü də xeyli uzun dövrlər olub ki, demokratiya yoxa çıxıb, real fəaliyyət göstərməyib və yalnız “azsaylı seçmə insanların” ideyaları və ya xatirələri şəklində birtəhər “güc-bəla” var olub. Vur-tut 200 il bundan əvvəl (bu isə o deməkdir ki, bu

vaxt ərzində cəmi təxminən 10 nəsil dəyişilib) real mövcud olan demokratiya nümunələrini çətinliklə tapmaq mümkün idi. O, insanların yararlanma və həyatda təcəssüm etdirə biləcəyi gerçək siyasi sistemdən daha çox filosofların nəzəri düşüncələrinin predmeti idi. Hətta “demokratiyanın” və ya “respublikanın” həqiqətən mövcud olduğu nadir hallarda da əhalinin böyük bir hissəsi siyasi həyatda iştirakdan kənarlaşdırılmışdı.

“Demokratiya” anlayışının ümumi mənada yetərinə qədim olmasına baxmayaraq, onun bu kitabda nəzərdən keçirəcəyimiz formaları heç şübhəsiz XX yüzilliyin törəməsidir. Məhz bizim günlərdə belə bir qəti əqidəyə gəlmişik ki, demokratiya müəyyən yaşa çatmış hər bir vətəndaşın seçmək və seçilmək hüququnu əməldə təmin etməlidir. Amma cəmi 80 il bundan əvvəl – bu vur-tut dörd nəsil deməkdir – 1918-ci ildə, yəni Birinci dünya müharibəsinin təzəcə başa çatdığı dövrlərdə olan müstəqil demokratik və ya respublika ölkələrində yaşlı əhalinin az qala yarısı mülki hüquqlara tam dərəcədə malik deyildi və heç vaxt buna malik olmamışdı. Təbii ki, mən qadınları nəzərdə tuturam.

Burada da biz xeyli maraqlı hal ilə qarşılaşırıq: ümumi seçki hüququnu demokratiyanın zəruri şərti hesab etsək, faktiki olaraq hər bir demokratik ölkədə insanlar tapmaq olar ki, ölkənin demokratik idarəetmə sistemindən “qocadır”. Demokratiya bu gün dərk və qəbul etdiyimiz mənada, çox “gənc” olmasa da, hər halda qədim hadisə də deyildir.

Mənə əliüstü etiraz edə bilərlər: “Məgər Amerika Birləşmiş Ştatları amerika inqilabının başlanğıcı anından demokratiya ölkəsi yaxud Avraam Linkolnun dediyi kimi, “respublika demokratiyası” ölkəsi olmayıbmi? Məgər XIX əsrin 30-cu illərində ABŞ-a səfər etmiş fransız yazıçısı Aleksis de Tokvill öz məşhur kitabını “Amerikada demokratiya” adlandırmayıbmı? Hələ eramızdan əvvəl V əsrdə afinalılar öz idarəetmə sistemlərini

demokratiya hesab etmirdilərmə? Yaxud, respublika Roması müəyyən növ demokratiya deyildisə, bəs nəydi? Sual olunur: bir halda ki, “demokratiya” sözü müxtəlif dövrlərdə müxtəlif anlayışları bildirmişsə, onun müasir anlamı barəsində ümumi razılığa necə gəlmək olar?

Bunu soruşduqdan sonra məsələnin daha dərininə getmək olar: “Axı, nə üçün bütün hallarda demokratiya bu qədər lazımlıdır? Və bu gün demokratik ölkələr adlandırdığımız – ABŞ, Böyük Britaniya, Fransa, Norveç, Avstraliya və digər bir çox ölkələrdəki “demokratiya” nə dərəcədə demokratikdir? Daha sonra nəylə izah etmək olar ki, bu ölkələr “demokratik”, bir sıra digər ölkələr isə “qeyri-demokratik” hesab edilir? Getdikcə yeni-yeni suallar ortalığa çıxır.

Və onda bu bölmənin başlığına çıxarılmış sualın cavabı aydından da aydın olur. Əgər siz demokratiyaya dair bir sıra mühüm məsələlərə cavab tapmaq istəsəniz, o zaman bir növ “yol bələdçisi” qismində çıxış edən bu kitab sizin üçün faydalı ola bilər.

Təbii ki, bu qısa səyahətin gedişində sizi düşündürən bütün suallara cavab tapa bilməyəcəksiniz. Səyahətimiz həddən artıq uzun sürməsin deyər, magistral marşrutumuzun bir çox qollarını – onların hara apardığını bilmək istəsək də – diqqətdən kənarda qoymağa məcburuq. Bununla belə, yəqin ki, sizin maraqlarınız əsasən təmin ediləcəkdir və inanıram ki, bu kitabı oxuyub qurtarandan sonra siz özünüz həmin yolları tədqiq etməyə yollanacaqsınız. Bu yolu asan keçə bilməyiniz üçün kitabın sonunda problemin sonrakı müstəqil öyrənilməsi üçün ən önəmli əsərlərin qısa siyahısını vermişik.

Səyahətimizi lap əvvəldən – demokratiyanın yaranışından başlayaq.

I HİSSƏ *Başlanğıc*

2 - c i F Ə S İ L

Demokratiya harada və necə inkişaf edib?

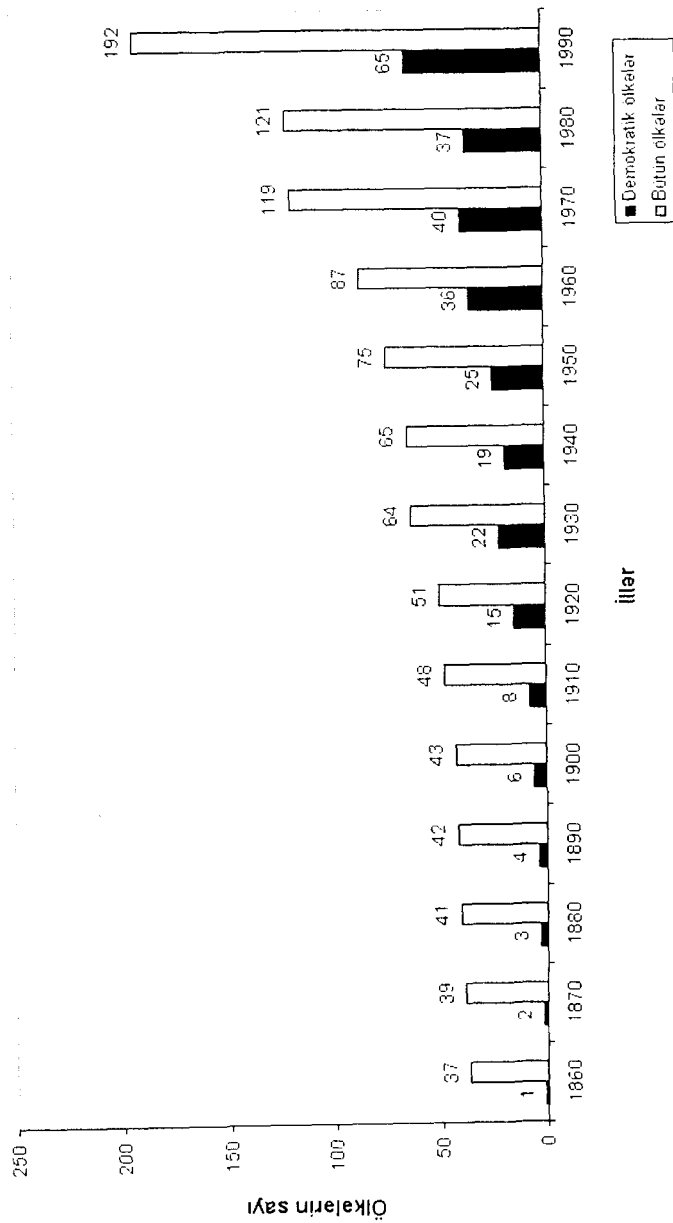
QISA TARİXİ OÇERK

Yadınızdadırsa, söhbətə ondan başladım ki, “demokratiya” anlayışı son 25 yüzillik ərzində hər cür şəkildə müzakirə edilib. Maraqlıdır, görəsən həqiqətənmi onun bu qədər yaşı var? Amerikalıların çoxu – özü də təkcə onlar yox –ürəkdən inanır ki, demokratiya 200 il bundan əvvəl Amerika Birləşmiş Ştatlarında doğulub. Tarixi daha yaxşı bilənlər isə Qədim Yunanıstan və Qədim Romanın adını çəkəcəklər. Yaxşı, bəs əslində demokratiya harada yaranıb və necə inkişaf edib?

Əlbəttə, yaxşı olardı ki, bu prosesi iki min il yarım bundan əvvəl Yunanıstanda demokratiyanın “kəşfindən” başlayaraq, onun bütün qitələrə yayıldığı və hazırda bəşəriyyətin böyük bir hissəsini əhatə etmiş az-çox fasiləsiz və getdikcə güclənən hərəkət kimi təsəvvür edək.

Bu cür mənzərə əlbəttə göz oxşayır, lakin o, ən azı iki səbəbdən aldadıcı təəssürat yaradır.

Birincisi, Avropa tarixi ilə tanış olan hər kəs bilir ki, xalq hakimiyyəti Yunanıstan və Romada bir neçə yüzillik yüksəlişdən sonra tənəzzülə uğramağa başladı, sonra isə ümumiyyətlə yoxa çıxdı. Hətta, əsasında bu və ya digər idarəetmə sisteminin “xalq”, “demokratik” yaxud “respublika” hesab edilə biləcəyi meyarlarını geniş şəkildə təfsir etməyə çalışsaq belə, onların yüksəliş və tənəzzülünü hansısa uzaq zirvəyə doğru fasiləsiz

CƏDVƏL 1. Demokratik ölkələr (bütün kişilərin seçki hüququna malik olduğu və ya ümumi seçki hüququna malik olan ölkələr), 1850-1995

və getdikcə güclənən – yalnız hərdənbir qısa eniş dövrlərində sürəti ləngiyən – hərəkət kimi təqdim edə bilmərik. Demoratiyanın tarixi daha çox ara-sıra dikdirləri olan hamar və sonsuz səhranı xatırladır – yalnız müəyyən bir məqamdan sonra hazırda demokratiyanın bərqərar olduğu hündürlüklərə doğru uzun sürən yüksəliş başlayır (cədvəl 1).

İkincisi, fikirləşmək düzgün olmaz ki, demokratiyanı əbədilik “ixtira” ediblər və bu ixtira məsələ, buxar maşını kimi hamı üçün və hər kəs üçün eyni cür xidmət edir. Antropoloqlar və tarixçilər oxşar əmək alətlərinin yaxud oxşar əmək üsullarının müxtəlif dövrlərdə və müxtəlif yerlərdə peyda olduğunu aşkar etdikdə, adətən bu oxşarlıq və eyniliyin təbiətini aydınlaşdırmağa can atır, başa düşməyə çalışırlar ki, bu alətlər və istehsal üsulları hansısa bir nəfər tərəfindən ixtira edilib və sonra yayılıb, yaxud bunlar müxtəlif yerlərdə eyni vaxtda bir-birindən asılı olmayaraq yaranıb? Bu suala cavab tapmaq çətindir və bəlkə də, mümkün deyil. Dünyada demokratiyanın inkişafı ilə bağlı məsələ də eynən bu cürdür. Onun inkişafını nə dərəcədə ilkin mənbədən yayılma ilə və nə dərəcədə (ümumiyyətlə əgər belə bir dərəcə varsa) onun müxtəlif dövrlərdə və müxtəlif yerlərdə müstəqil yaranışı ilə izah etmək olar?

Demokratiya barəsində tam konkret cavab vermək mümkün olmasa da, tarixi materialların öyrənilməsi aşağıdakı nəticəyə gətirib çıxarır: demokratiya öz yayılmasına görə xeyli dərəcədə demokratik ideya və prinsiplərin diffuziyaya uğramasına bor-cludur, lakin diffuziya da bu hadisənin tam izahını verə bilməz. *Görünür, od, boyakarlıq, yazı kimi demokratiyanı da döndə-döndə və müxtəlif yerlərdə ixtira ediblər.* Bir də axı müəyyən yerdə və müəyyən zamanda (deyə ki, Afina, təxminən e.ə. 500-cü ildə) demokratiyanın təşəkkülü üçün əlverişli şərait yaranmışsa, nə üçün də bu cür əlverişli şərait daha hansısa yerdə yaranmasın?

Düşünürəm ki, demokratiyanı, bunun üçün şərait olduğu yerdə və vaxtda hər dəfə yenidən ixtira ediblər. Düşünürəm ki, bu cür şərait müxtəlif yerlərdə və müxtəlif vaxtlarda yaranıb. Münbit torpaq və yetərinə yağıntı kənd təsərrüfatının inkişafına təkan verdiyi kimi, müəyyən əlverişli faktların məcmusu da demokratik idarəetmə üsulunun inkişaf meylini gücləndirib. Məsələn, elə əlverişli şərait sayəsində hələ ibtidai icma quruluşu dövründə demokratiyanın hansısa ibtidai formaları yaranıb.

Belə bir imkanı nəzərdən keçirək: təsəvvür edək ki, müəyyən insanlar yığcam və sabit bir qrup yaradıblar və bu qrupun üzvləri “biz” və “onlar”, “özümüzünkülər” və “özgələr”, “mənim xalqım” və “onların xalqı”, “mənim tayfam” və “yad tayfalar” kimi anlayışları bir-birindən dürüst fərqləndirə bilirlər. Bundan əlavə, təsəvvür edək ki, bu qrup – onu “tayfa” adlandıraraq – heç kəsin hakimiyyətindən asılı deyildir və onun üzvlərinin böyük hissəsi, necə deyərlər, öz işlərini hər hansı kənar müdaxilə olmadan yoluna qoymaq imkanına malikdir. Və nəhayət, təsəvvür edək ki, tayfa üzvlərinin bir hissəsi, məsələn, deyək ki, tayfanın ağsaqqalları bir-birlərini bu birliyi idarə etməkdə eyni dərəcədə qabil sayırlar. Bu cür şəraitdə demokratik meyllərin yarana bilməsi ehtimalı da yüksək olur. Belə ki, *demokratik idarəetmə üsulu “bərabərlik məntiqi” adlandırılmışımız hadisədən təkan alır.*

İnsanların kiçik dəstələr halında yaşadığı, ovçuluq, yeməli bitki kökləri, meyvə, giləmeyvə və təbiətin digər nemətləri he-sabına ömür sürdüyü uzun bir dövr ərzində onlar vaxtaşırı yaxud ola bilsin daim elə bir sistem yaratmağa çalışıblar ki, birlik üzvlərinin müəyyən hissəsi (ən yaşlılar, yaxud ən təcrübəli) “bərabərlik məntiqi”ni rəhbər tutaraq bu və ya digər qərarları birgə hazırlaya bilsin. Yazısı olmayan tayfa ittifaqlarının tarixinin tədqiqi göstərir ki, hadisələr təxminən biz dediyimiz kimi

cərəyan edib. Deməli, minilliklər boyu demokratiya özünün hansısa primitiv formasında ən “təbii” siyasi sistem olub.

Hər halda, onu dəqiq bilirik ki, bu uzun dövr nə vaxtsa başa çatıb. Bu dövrdən sonra insanlar ciddi müəyyən edilmiş qaydalar əsasında birliklər yaradıb, oturaq həyat sürməyə (ilk növbədə kənd təsərrüfatı və ticarətlə məşğul olmaq üçün) başladıldıqdan sonra xalqın idarəetmədə iştirakı üçün əlverişli olan hallara – qrupun öz kimliyini tanıması, kənar müdaxilənin olmaması, bərabərlik prinsipinin tanınması kimi hallara getdikcə az-az rast gəlinib. İyerarxiya sistemi və bir qrup insanın digər insanlar üzərində ağalığı adi hal alıb. Bunun nəticəsində oturaq xalqlarda xalq hakimiyyəti sistemi yüz-yüz illər yoxa çıxıb. Onun yerinə sosial iyerarxiyanın bu və ya digər formasına əsaslanan monarxiyalar, istibdad hakimiyyətləri, aristokratiyalar və oliqarxiyalar gəlib.

Daha sonra, təxminən e. ə. 500-cü illərdə, görünür, yenə haradasa elə bir əlverişli şərait yaranıb ki, bir neçə azsaylı insanlar qrupu kollektiv qərarların çıxarılması üçün ən geniş imkanlar açan idarəetmə sistemlərini inkişaf etdirməyə başlayıb. Belə demək olar ki, primitiv demokratiya yenidən, bu dəfə daha yüksək səviyyədə ixtira edilib. Onun inkişafının ən mühüm mərhələləri Avropada qeydə alınıb: bunlardan üçü Aralıq dənizi sahillərində, qalanları isə qitənin şimalında yaranıb.

ARALIQ DƏNİZİ BÖLGƏSİ

Beləliklə, böyük sayda vətəndaşın iştirakını nəzərdə tutan demokratik idarəetmə sistemləri ilk dəfə qədim Yunanıstanda və Romada, təxminən eramızdan əvvəl 500-cü illərdə yaranıb, özü də onların “təməl daşı” o qədər möhkəm olub ki, müəyyən dəyişikliklərə baxmayaraq, bir neçə yüzillik ərzində duruş gətirə bilib.

Yunanıstan. Müasir anlamda, vahid hökumət tərəfindən

idarə olunan vahid dövlətin bütün əhalisinin yaşadığı müəyyən ərazini ehtiva edən “ölkə” anlayışı qədim Yunanıstana aid oluna bilməz. Belə ki, o, kənd təsərrüfatı yerləri ilə əhatə olunmuş bir neçə yüz müstəqil şəhər konqlomeratından ibarət idi. Millət-dövlətlər deyilən və müasir dünyanın məhək daşını təşkil edən Amerika Birləşmiş Ştatları, Fransa, Yaponiya və digər ölkələrdən fərqli olaraq, Yunanıstan ərazisində yerləşən suveren dövlətlər şəhər-dövlətlər idi. Onların arasında klassik dövrün, eləcə də sonrakı zamanların ən məşhur dövləti Afina idi. Eramızdan əvvəl 507-ci ildə Afina vətəndaşları “xalq hökumətləri” sistemini qəbul etdilər və bu sistem demək olar ki, iki yüz il, Afina öz şimal qonşusu, daha qüdrətli Makedoniya tərəfindən fəth edilənə qədər yaşadı (e.ə. 321-ci ildən sonra Afina hökuməti bir neçə nəsil ərzində Makedoniya hakimiyyətindən xilas ola bildi, sonralar isə yenidən, bu dəfə romalılar tərəfindən fəth edildi).

Məhz yunanlar (çox güman afinalılar) gündəlik həyata “demokratiya” terminini gətirdilər (“demokratiya” yunanca *demos* – xalq; *kratos* – idarə etmək). Maraqlıdır ki, Afinada “demos” sözü adətən bütövlükdə şəhər əhalisinə aid edilsə də, bəzən o, rəiyyəti və ya hətta yalnız kasıbları göstərmək üçün işlədilir. Görünür, qərəzli çalar daşıyan demokratiya termini aristokratlar tərəfindən emosional epitet kimi işlədilir və onları dövlət idarəetməsindən kənarlaşdırmış sadə adamlara qarşı höqarəti ifadə edirdi. Hər necə olsa da, afinalılar və digər yunan tayfaları demokratiya sözünü Afinada və digər bir çox şəhər-dövlətlərdəki hakimiyyət sistemi ilə əlaqədar işlədirdilər¹.

Bütün yunan demokratiyaları arasında ən önəmlisi və məşhuru Afina demokratiyası idi. O, siyasi fəlsəfəyə böyük təsir göstərmiş və sonralar dövlətin idarə olunmasında vətəndaşların iştirakının ən mükəmməl nümunəsi kimi nəzərdən keçirilmişdir, başqa sözlərlə desək, Afina demokratiyası *birbaşa demokratiya* nümunəsi idi.

Afinada idarəetmə sistemi o qədər mürəkkəb idi ki, indi onun adekvat təsvirini verməkdə çətinlik çəkirik. Bu sistemdə başlıca rolu, işində bütün vətəndaşların iştirak etməli olduğu yığıncaq oynayırdı. Yığıncaq bir neçə ali vəzifəli şəxsi, o cümlədən, bizim üçün nə qədər qərribə görünsə də, hərbi rəisləri seçirdi. Digər ictimai vəzifələrin icrası üçün vətəndaşların seçiminin əsas üsulu – püşk atma idi və seçki hüququ olan bütün vətəndaşlar bu və ya digər vəzifəyə seçilmək üçün bərabər imkanlara malik idi. Bəzi məlumatlara görə, hər bir sırayı vətəndaşın həyatı boyu heç olmasa bir dəfə püşk üzrə ali dövlət vəzifəsinə seçilmək imkanı vardı.

Yunan şəhərləri birləşərək, ilk növbədə kollektiv müdafiənin təşkili üçün nəzərdə tutulmuş ən müxtəlif konfederasiya, liqa və ittifaqların fəaliyyətinə rəhbərlik etməli olan hökuməti – müəyyən mənada müasir *nümayəndəli hökumətin* prototipini yaradırdılar. Lakin təəssüf ki, onların bu *nümayəndəli sistemləri* haqqında bizə çox az şey məlumdur.

Belə ki, bu sistemlər demokratik ideyalar və üsullar tarixində heç bir iz qoymayıb və *nümayəndəli demokratiyanın* sonrakı formalarının təşkilinə heç bir təsir göstərməyib. Eləcə də, vətəndaşların püşk üzrə bu və ya digər vəzifəyə təyin edilməsi üzrə Afina sistemindən sonrakı dövrlərdə alternativ seçkilər qismində istifadə edilməyib.

Beləliklə, yunan demokratiyasının həmin dövr üçün mühüm yenilik olan siyasi institutları müasir nümayəndəli sistemin inkişafı gedişində ya diqqətdən kənarda qalıb, ya da qəti rədd edilib.

Roma. Yunanıstanda “xalq hakimiyyətləri” sisteminin yarandığı zamanlara yaxın dövrlərdə bu cür idarə üsulu Apenin yarımadasında, Romada da təşəkkül tapıb. Lakin Roma vətəndaşları bu idarəetmə üsulunu “respublika” (latınca *res* – iş, şey; *pub-licus* – ümumi) adlandırmağı üstün tuturdular;

geniş mənada, xalqa mənsub olan “nəsə bir şey” (“Demokratiya” və “respublika” terminlərinin əhəmiyyəti məsələsinə hələ qayıdacağıq).

İlk çağlarda respublikanın idarə olunmasında iştirak etmək hüququ yalnız *patrisilərə* (aristokratlara) mənsub idi. Lakin cəmiyyətin inkişafı gedişində, qızğın mübarizədən sonra adi adamlar da (Romada onları *plebs* adlandırırdılar) belə bir hüquqa nail oldu. Afınada olduğu kimi burada da iştirak etmə hüququ yalnız kişilərə verilirdi və bu məhdudiyyət demokratiya və respublikaların sonrakı bütün növlərində XX yüzilliyə qədər qüvvədə qalmışdı.

İlk öncə çox da böyük ərazisi olmayan şəhərdə təşəkkül tapan Roma respublikası ilhaq və işğallar vasitəsilə öz hüddurlarını hədsiz genişləndirərək bütün İtaliyaya və başqa ölkələrə ağalığ etməyə başladı. Onu da deyək ki, bir çox hallarda respublika, hər yerdə yüksək qiymətləndirilən Roma vətəndaşlığını fəth olunmuş xalqların nümayəndələrinə “bəxş edir” və beləcə, axırıncılar müvafiq hüquq və imtiyazlara malik olan Roma vətəndaşına çevrilirdilər.

Bu nə qədər müdrik və alicənab hərəkət olsa da, ona bu günün nöqtəyi-nəzərindən baxdıqda, bu meylə çox qüsurlar görürük. Roma heç vaxt özünün xalq hakimiyyəti institutlarını öz vətəndaşlarının getdikcə artan sayına və onların respublikanın mərkəzindən coğrafi uzaqlıq faktoruna uyğun qura bilməyib. Roma Respublikası vətəndaşlarının iştirak etdikləri yığıncaqlar əvvəllərdəki kimi yalnız paytaxtda – xarabalığa qalmış Forumda (hazırda turistlərin sevimli yeri) keçirilirdi. Respublikanın geniş yayılmış ərazisində yaşayan Roma vətəndaşlarının çoxu üçün bu xalq yığıncaqlarında iştirak etmək mümkünsüz idi, belə ki, Roma uzaq idi və ora səfər böyük səy və xərc bahasına başa gəlirdi. Bunun nəticəsində vətəndaşların getdikcə daha çox hissəsi bir qayda olaraq Roma

respublikasının mərkəzində keçirilən xalq yığıncaqlarında iştirak etmək imkanından məhrum olurdu. Bir anlıq təsəvvür edin ki, ABŞ-ın hüddurları genişləndikcə Amerika vətəndaşlığı yeni-yeni ştatlarda yaşayan insanlara verilsəydi və bu zaman onlar ümummilli seçkilərdə yalnız bir yerdə – Vaşinqtonda, Kolumbiya dairəsində iştirak etmək məcburiyyətində qalsaydılar necə bir vəziyyət yaranardı!

Romalılar özlərini yaradıcı və bacarıqlı insanlar kimi tanıtsalar da, mühüm dövlət vəzifələrinin seçki yolu ilə tutulması üsulu onları indi bizim üçün aşkar görünən bir qərara – *demokratik yolla seçilmiş xalq nümayəndələrinin fəaliyyətinə əsaslanan nümayəndəli idarəetmənin effektiv sisteminin yaradılması qərarına gəlməyə imkan verməmişdi.*

Lakin romalıların guya yaradıcı təxəyyül baxımından bizdən xeyli geri olması haqqında tələsik nəticə çıxarmazdan öncə gəlin nəzərə alaq ki, bir çox yeni ixtiralar biz uşaqlıqdan öyrəşdiyimizdən indi bunlar bizim üçün təbii və adi görünür və qeyri-ixtiyari təəccüblənirik ki, nə üçün belə bir şey əcdadlarımızın ağına gəlməyib və nə üçün onlar bunları gündəlik həyatda tətbiq etməyiblər. Çoxumuz bir zamanlar ixtira və kəşf edilmiş şeyləri adi bir hal kimi qəbul edirik. Bizdən sonra gələn nəsillər də beləcə, həyatlarını təsəvvür edə bilmədikləri ixtiraların necə ağılımıza gəlmədiyinə təəccüblənəcəklər. Ola bilsin ki, bir neçə əsrdən sonra öz siyasi institutlarını lazımınca qura bilməmiş bizlər də gələcək nəsillər üçün hər cür yaradıcı təxəyyüldən məhrum insanlar kimi görünəcəyik, necə ki, bu gün romalılar bizim üçün o cür görünür.

Roma respublikası Afina demokratiyasından da, istənilən müasir demokratiyadan da xeyli çox yaşasa da, təxminən e.ə. 130-cu ildən sonra vətəndaş çəkişmə və müharibələri, hərbişdirmə, korrupsiya və əvvəllər romalıların bu qədər fəxr etdikləri vətəndaş ruhunun düşkünlüyü onu içindən dağıtma-

ğa başladı. Yuli Sezarın qurduğu diktatura həqiqi demokratik qaydalara son qoydu – bu üsul-idarədən, demək olar heç nə qalmadı. Eramızdan əvvəl 44-cü ildə Sezarın qətindən sonra isə vaxtı ilə öz vətəndaşları tərəfindən idarə olunan respublika öz hökmdarının iradəsinə tabe olan imperiyaya çevrildi.

Roma respublikasının süqutu ilə “xalq hökumətləri” Cənubi Avropa meydanından silindi. Demokratiyanın İtaliya ərazisinə səpələnmiş bəzi azsaylı tayfaların siyasi sistemi olaraq qaldığını nəzərə almasaq, o demək olar ki, min il müddətinə tamam unuduldu.

İtaliya. Kəskin iqlim dəyişikliklərindən sonra ilk baxışda yoxa çıxmış kimi görünən heyvan və bitki növləri yenidən peyda olduğu kimi, təxminən 1100-cü illərdə xalq hakimiyyətləri də Şimali İtaliyanın bir çox şəhərlərində yenidən ərsəyə gəlməyə başladı. Və yenə də bu, iri regionlarda yaxud ölkə miqyasında deyil, nisbətən kiçik şəhər-dövlətlərdə baş verirdi. Sonralar bütün müasir nümayəndəli demokratiyaların öz təşəkkülünün ilk çağlarında yaratmağa çalışdığı “Roma modelini” təqlid edən bu şəhər-dövlətlərdə hakimiyyət orqanlarının işində iştirak etməyə yalnız cəmiyyətin ali zümərəsinə mənsub olan ailələrin üzvləri – zadəganlar, iri torpaq sahibləri və s. buraxılırdı. Zaman ötdükcə sosial-iqtisadi iyerarxiyanın aşağı pillələrində dayanan şəhər sakinləri də cəmiyyətin idarə olunmasında iştirak etmək haqlarını tələb etməyə başladılar. Bu gün “orta sinif” adlandırılan biləcəyimiz zümərələrin nümayəndələri – birinci nəsilə varlanmış şəxslər, gildiyalar və sevlər halında birləşmiş tacirlər və bankirlər, habelə cəngavərlərin başçılığı altında olan əsgərlər cəmiyyətdə hakim mövqe tutan elitadan həm çoxsaylı, həm də daha yaxşı təşkilatlanmağa qabil idi. Üstəlik onlar qanlı üsyanlarla hədələyə və lazım gəldikdə öz hədələrini həyata keçirə bilirdilər. Nəticədə, özlərini “popolo” adlandıran bu insanlar bir çox şəhərlərdə idarəetmədə iştirak etmək hüququna nail oldular.

İki yüz il ərzində, bəzi yerlərdə bundan da uzun zaman kəsiyində İtaliyanın bir sıra şəhərlərində bir-birinin ardınca bu cür respublikalar yarandı. Onların çoxu – məsələn Florensiya və Venetsiya – sənətkarlıq, incəsənət, elm mərkəzlərinə, təkrarsız poeziya və musiqi, misilsiz memarlıq və şəhərsalma nümunələrinin cəmləşdiyi məbədə çevrilir və onlar qədim Ellada və Roma dünyasını böyük həvəslə özləri üçün yenidən kəşf edirdilər. Sonralar “Orta əsrlər” adlandırılmış böyük bir dövr başa çatmaqdaydı və onu əvəzləməyə İntibah – o vaxta qədər görünməmiş yaradıcı coşğunluq dövrü gəlirdi.

Sözlər haqqında bir neçə söz

Siz yaqın hiss etdiniz ki, Yunanıstan, Roma və İtaliyanın siyasi quruluşundan danışarkən mən tez-tez “xalq hökumətləri” ifadəsini işlədirdim. Afiinalılar mövcud xalq hökumətini bildirmək üçün “demokratiya” terminini uydurmuşdular. Romalıları latıncanın köməyi ilə öz quruluşlarını “respublika” adlandırmışdılar, sonralar it-alyanlar bu sözü öz şəhər-dövlətləri barədə işlətməmişdilər. Soruşa bilərsiniz, “demokratiya” və “respublika” anlayışları konstitusiyaya sisteminin iki müxtəlif növünü bildirir, ya bu iki söz öz mənşələri üçün bəzəli olduqları dillər arasındakı fərqləri əks etdirir?

Bu sualın düzgün cavabı, 1787-ci ildə yenidən təklif edilmiş Amerika Konstitusiyaya layihəsini dəstəkləmək üçün yazdığı və böyük hay-küyə səbəb olmuş məqalədə Ceyms Medison tərəfindən bərk dolayışa salınmışdı.

Konstitusiyanın başlıca yaradıcılarından biri görkəmli dövlət xadimi, öz zamanının politologiyasından gözəl baş çıxaran Medison “təmiz” demokratiyanı² (bu sözün altında mən bir yerə toplaşaraq özləri üçün hökumət təyin edən azsaylı vətəndaşlardan ibarət olan cəmiyyəti başa düşürəm) və “respublikanı” (bu sözün altında nümayəndəli sistemə əsaslanan idarəetmə formasını başa düşürəm) fərqləndirirdi.

Lakin Medisonun təklif etdiyi fərqləndirmənin real əsası yox idi: nə Qədim Romada, nə də məsələn, Venetsiyada “nümayəndəli sistemə” təsadüf edilmir. Əslində Medisonun demokratiya tərifinə erkən respublikalar uyğun gəlirdi. Bundan əlavə, XVIII əsrdə Amerika Birləşmiş Ştatlarında hər iki termin bir-birini qarşılıqlı surətdə əvəzləyərək işlədilir. Lakin Medisonun təklif etdiyi bu təsnifata məşhur siyasi filosof, Medisonun həmişə heyranlıqla yanaşdığı və tez-tez istinad etdiyi Monteskyönün əsərlərində də rast gəlinir. Yəqin Medisonun özü də başa düşürdü ki, onun qeyd etdiyi fərqlərin tarixi əsası yoxdur, buna görə belə nəticəyə gəlməliyik ki, bu qeyd yalnız bir məqsədlə – təklif edilən Konstitusiyanın guya kifayət qədər “demokratik olmadığını” iddia edən tənqidçiləri gözdən salmaq üçün edilmişdi.

Yeri gəlmişkən, hər necə olsa da (məsələ axıracan aydınlaşmayıb), “çılpaq faktlar” ondan xəbər verir ki, demokratiya və respublika (Medisonun rəyinin ziddinə olaraq) heç də “xalq hökuməti”nin növ müxtəlifliyini bildirmir, sadəcə olaraq məlum dolaşılıq səbəbindən, bu anlayışları yaratmış yunan və latın dilləri arasındakı uyğunsuzluğu əks etdirir.

Lakin demokratiyanın bədbəxtliyindən XIV əsrin ikinci yarısında bəzi iri şəhərlərdə respublika quruluşu tədricən geri çəkilməyə başladı. Bu proses xalq hakimiyyəti sisteminin əzəli və əbədi düşmənləri – iqtisadi tənəzzül, korrupsiyalar, oligarxiyalar, müharibələr, ərazi ekspansiyaları, avtoritar hökmdarlar (istər knyazlar, istər krallar, istərsə də əsgərlər) tərəfindən hakimiyyətin qəsb edilməsi və s. bu kimi hadisələrin nəticəsi idi. Lakin respublika düşmənlərinin siyahısı bununla bitmirdi – tarixi inkişafın uzun və dolanbac yollarında xalq hakimiyyətinin təmsali olan şəhər-dövlətin bəxtinə daha bir düşmənlə – öz qüdrəti ilə ondan qat-qat üstün olan rəqiblə döş-döşə gəlmək yazılmışdı. Söhbət millət-dövlətdən gedir. Şəhərlər bu, daha

iri və güclü törəmələrə qovuşmağa, əksər hallarda isə dövlətin inzibati vahidlərinə çevrilməyə məhkum idi.

Şəhər-dövlətlərin şanlı tarixi başa çatmaq üzrə idi.

ŞİMALİ AVROPA

Yunanıstan, Roma və İtaliyadakı “xalq hökuməti” sistemlərinin hamısı istisnaya yol vermədən – onları demokratiya və ya respublika adlandıracağımızdan asılı olmayaraq – müasir *nümayəndəli hakimiyyət* sistemi üçün səciyyəvi olan bir neçə mühüm xüsusiyyətdən məhrum idi. Qədim Yunanıstan, eləcə də Orta Əsrlər və İntibah dövrünün İtaliyası yerli “xalq hökumətlərinin” varlığına baxmayaraq, ümummilləti effektiv hökumətdən məhrum idi. Qədim Romada belə deyək ki, prinsipləri xalqın iştirakına əsaslanan bir yerli hökumət var idi, lakin onun seçkili nümayəndələrdən ibarət parlamenti yox idi.

Bütün bu sistemləri gözdən keçirərkən, ən azı üç başlıca siyasi institutun yoxluğu nəzərə çarpır: xalq tərəfindən seçilmiş nümayəndələrdən ibarət olan ümummilləti parlament və ümummilləti hökumətə tam təbə olan yerli sakinlər tərəfindən seçilmiş yerli hökumət.

Yerli səviyyədə demokratiyanı və yüksək səviyyədə xalqın seçdiyi parlamenti özündə birləşdirən bu sistem çox-çox sonralar kəşf edilməli idi.

Siyasi institutların bu cür əlaqələliyinə ilk dəfə olaraq İngiltərədə, Skandinaviya ölkələrində, Niderlandda, İsveçdə və Aralıq dənizindən şimalda yerləşən daha bir neçə bölgədə rast gəlinir.

Həmin ölkələrin hər birində siyasi inkişaf modellərinin bir-birindən kəskin fərqləndiyinə baxmayaraq, yuxarıdakı sistem sadələşdirilmiş şəkildə təxminən belədir ki, ölkənin müxtəlif yerlərində azad vətəndaşlar və aristokratlar yerli yığıncaqlarda bilavasitə iştirak etməyə başlayırlar; yerli yığıncaqlara

nümayəndələrin regional və ya milli yığıncaqları əlavə olunur, bu nümayəndələrin bir hissəsi və ya hamısı seçilməli idi.

Yerli yığıncaqlar. Mən vikinqlərdən başlamaq istəyirəm, təkcə ona görə yox ki, onlara xüsusi rəğbətım var, həm də ona görə ki, vikinqlərin böyük önəm daşıyan təcrübəsi haqqında çox az şey bəllidir. Mənə, Tronheymdən şimal-şərqə doğru 80 mill aralıqda yerləşən və vaxtı ilə ata tərəfdən babamın mühacirət etdiyi bir Norveç fermasına dəfələrlə baş çəkmək qismət olub (məmnuniyyət hissi ilə qeyd etməliyəm ki, indiyə qədər bura Dahl Vestre, yəni “Qərbi Dahl” adlanır). Yaxınlıqdakı Steynkyer şəhərciyində qayıq şəklində düzülmüş iri-iri daşları bu gün də görmək olar – təxminən 600-cü ildən 1000-ci ilə qədər olan müddət ərzində burada, bütün hüquqlara malik olan azad vətəndaşların yığıncaqları keçirilirdi. (Norveç dilində bu cür yığıncaqlar “Ting” adlanır. Maraqlıdır ki, ingiliscə “thing” sözü qədim ingilis dilində həm “əşya”-nı, həm də “yığıncağ”ı bildirən sözdən yaranıb.) Bu cür yerlərə (onların bəziləri daha qədimdir) ətraflarda tez-tez rast gəlinir.

900-cü illərdə azad vikinqlərin yığıncaqları təkcə Tronheymdə deyil, Skandinaviyanın digər regionlarında da təşkil olunurdu. Steynkyerdə olduğu kimi, “Ting” adətən, dikinə qoyulan iri daşlarla dövrələnmiş müəyyən yerdə keçirilirdi. Bu cür yığıncaqlar zamanı azad vikinqlər qanunları müzakirəyə çıxarırlar, qəbul yaxud rədd edirdilər (məsələn, əvvəlki büt-pərəstliyin əvəzinə xristianlıq tətbiq ediləndə olduğu kimi), habelə özləri üçün kral seçir və ya onu yenidən təsdiq edirdilər. Bundan sonra kral and içməli idi ki, “tinqdə” qəbul olunan qanunlara daim əməl edəcəkdir.

Vikinqlər min il öncə Yunanıstanda və Romada hökm sürən demokratik və respublika üsul-idarəsi və qaydaları haqqında heç nə və ya demək olar ki, heç nə bilmir və bilmək də istəmirdilər. Onlar azad insanın ayrılmaz və alınmaz hüququ

sayılan “bərabərlik məntiqinə” uyğun olaraq özləri öz yığıncaqlar sistemini yaratmışdılar. X yüzillikdə bərabərlik ideyasının Danimarka vikinqləri arasında yaşadığını və geniş yayıldığını bundan bilmək olar ki, onlar Fransadakı çaylardan birində gəmi ilə üzərkən, sahildən carçının: “Sizin ağanız kimdir?” sualına belə cavab vermişdilər: “Bizdə ağa olmur. Hamımız bərabərlik”³.

Lakin bu “bərabərlik” məsələsini şişirtməyəkdir. Vikinqlərin bu cür fəxr etdiyi bərabərlik yalnız azad insanlara məxsus imtiyaz idi, lakin onlar da əmlak və sosial baxımdan heç də bərabər deyildilər. Azad insanlardan aşağıda kölələr dururdu. Qədim yunanlar və romalılar kimi, bir neçə yüzillikdən sonra avropalılar və amerikalılar kimi vikinqlərin də qulları var idi. Hərbi əsirlər və ya qonşu tayfalara basqınlar zamanı ələ keçirilən zavallılar və ya qul bazarlarından alınanlar kölə asılılığı vəziyyətində saxlanılırdı. Onlar hətta azadlığa buraxıldıqdan sonra da öz əvvəlki sahiblərindən müəyyən asılılıqda olurdular. İctimai iyerarxiyada kölələrdən yuxarıda azad doğulanlar, onlardan yuxarıda isə böyük sərvəti (ilk növbədə torpaqları) və irsi statusu olan aristokratiya dururdu. Və nəhayət, bu iyerarxiya piramidasının zirvəsində kral qərar tutmuşdu. Kral hakimiyyəti bununla məhdudlaşdırılmışdı ki, o, *taxt-tacı irsən deyil, seçkilər nəticəsində əldə edə bilirdi*. Bundan əlavə, kral qanunlara tabe olmaq və zərurət halında ayanların loyallığını və sadə adamların dəstəyini qazanmaq öhdəliyini götürürdü.

Gördüyümüz kimi bərabərlik ciddi məhdudlaşdırılma da, azad insanlar sinfi – köndlilər, kiçik icarədarlar, torpaq sahibləri (fermerlər) kifayət qədər çoxsaylı idi və siyasi institutlara və ənənələrə uzunmüddətli demokratik təsir göstərə bilirdi.

Avropanın digər bölgələrində bəzən yerli şərait də xalqın hakimiyyət strukturlarında bilavasitə iştirakı üçün əlverişli mühit yaradırdı. Məsələn, dağlıq Alp çəmənləri heyvandarlıq

la məşğul olan azad insanların müəyyən dərəcədə müdafiəsini və müstəqilliyini təmin edirdi. Müasir tədqiqatçılardan biri tərəfindən Retiya mahalının (sonralar İsveçrənin Qraunbünden kantonu) 800-cü illərə aid təsvirinə diqqət yetirək:

“Azad kəndlilər... orada hüquq bərabərliyinə yol açan bənzərsiz şəraitdə yaşayırlar. Hamı üçün eyni sosial statusu... və ümumi istifadə etmə (dağ otlaqlarından) qaydaları sayəsində vəhdət halında birləşmiş bu insanlar səylə bərabərlik hissini inkışaf etdirirdilər. Bu hiss iyerarxiya və silk sərhədlərinin sarsılmazlığını qorumağa çalışan feodalizm şüuruna daban-dabana zidd idi. Bu hiss, bu xüsusi ruh yüksəkliyi sonralar Retiya respublikasında demokratiyanın yaranmasına gətirib çıxaracaqdı”⁴.

Xalq yığıncaqlarından parlamentlərə. Vikinqlər qərbdən İslan-diya doğru hərəkət etdikcə, yeni məskunlaşma yerlərində öz siyasi təsisatlarını yaradırdılar. Üstəlik onlar hələ milli parlamentlərin meydana gəlməsindən qabaq, 930-cu ildə bir növ “supertinq” – “Altinq” və ya *milli yığıncaq* deyilən qurumu yaratdılar. İslandiya Norveç tərəfindən qəti fəth edilənə qədər bu qurum yüz ildən də çox müddət ərzində İslandiyanın qanun-yaratma mənbəyi olaraq qaldı⁵.

Həmin dövrlərdə Norveçin özündə, eləcə də Danimarka və İsveçdə regional, sonralar isə (İslandiya nümunəsi əsasında) milli yığıncaqlar meydana gəlirdi. Kral hakimiyyətinin və onun nəzarət etdiyi mərkəzləşdirilmiş bürokratiyanın gətirdikə güclənməsi bu təsisatların əhəmiyyətini azaltsa da, onlar demokratiyanın inkişafı tarixində öz izini qoya bilmişdi.

Məsələn, vikinqlər dövründə əsas qoyulmuş qayda – yığıncaqlarda xalqın iştirak etmə ənənəsi XV əsrdə İsveçdə müasir parlamentin bünövrəsini yaratdı: kral İsveç cəmiyyətinin müxtəlif silklərinin – aristokratiyanın, ruhaniliyin, bürqerliyin, imtiyazsız siniflərin nümayəndələrini toplantıya dəvət etməyə

başladı. Bir neçə əsrdən sonra bu yığıncaqlardan İsveç Riksdacı və ya parlamenti törədi⁶.

Niderland və Flandriyada bu proses tamamilə başqa şəraitdə keçirdi. Orada sənayenin, peşələrin, ticarətin, bank sisteminin gur inkişafı şəhərlərdə orta sinfin yaranmasına gətirib çıxarmışdı və bu sinfin nümayəndələri əllərində külli miqdarda iqtisadi resurslar cəmləyə bilmişdi. Daim pula kəskin ehtiyac duyan hökmdarlar nə bu sərvətə əhəmiyyət verməyə bilir, nə də ciddi müqavimətə görə əhalinin razılığı olmadan onun üzərinə vergi qoya bilirdi. Əhalinin razılığını almaq üçün hakim təbəqə şəhərlərin və cəmiyyətin əsas siniflərinin nümayəndələrini yığıncağa çağırmaqlı olurdu. Müasir qanunverici hakimiyyət orqanlarının bilavasitə bu yığıncaqlardan, parlamentlərdən və ya çox vaxt deyildiyi kimi “ştatlar”dan (estates) törədiyini təsdiq etmək mümkün olmasa da, onlar müəyyən ənənələrin əsasını qoymuş, ilk lazımi qaydaları təyin etmiş və demokratiyanın inkişafı prosesinə faydalı təsir göstərmiş ideya-ları insanların şüuruna yeritmişdi.

Nümayəndəli parlament öz təşəkkülünün lap başlanğıcında olsa da, tədricən, bir neçə yüz ildən sonra nümayəndəli idarəetmənin ideya və praktikasına güclü təsir göstərmiş görkəmi və formaları alırdı. Buna misal olaraq orta əsrlərin İngiltərə parlamentini göstərmək olar. Şüurlu və məqsədyönlü yaradıcılığın bəhrəsindən daha çox kortəbii təkamülün məhsulu olan bu parlament zərurətin təzyiqi altında I Eduardın (1272–1307) hakimiyyəti illərində təsadüfdən-təsadüfə keçirilən yığıncaqlardan törəmişdi.

Bu amorf cücərtilərdən parlamentin necə “yetişməsi” tarixi uzun və mürəkkəb olduğu üçün onu burada qısaca da olsa təsvir etmək çətindir. Yalnız onu deyə bilərəm ki, XIII əsrdə bu təkamül elə bir konstitusiya sisteminin yaradılmasına gətirib çıxardı ki, orada kral və parlament bir-birlərinin hakimiyyətini qarşılıqlı

surətdə məhdudlaşdırır, parlamentin öz daxilində isə, lordlar palatasında iclas edən irsi aristokratiyanın hakimiyyəti icmalar palatasında təmsil olunan xalqın hakimiyyəti ilə tarazlaşdırılırdı; kralın və parlamentin qəbul etdikləri qanunlara daha sonra çox vaxt hər ikisindən asılı olan hakimlər tərəfindən baxılırdı.

1700-cü illərdə, ölkənin əsas ictimai qüvvələri arasında qarşılıqlı münasibətləri və hakimiyyət bölgüsünü tənzimləyən və ilk baxışda mükəmməl qaydaya salınmış *ayləcələr və balanslar* (ingl. – checks and balances) sistemi bütün Avropanı valeh etmişdi. Öz heyranlığını bildirənlər arasında məşhur fransız filosofu Monteskyö və Amerika Konstitusiyasının müəllifləri də vardı. Onların çoxu öz ölkələrində, ingilis sisteminin bütün müsbət cəhətlərini özündə daşıyan və eyni zamanda onun başlıca qüsurlarından – monarxiyadan azad bir quruluşu – respublika üsul-idarəsini yaratmaq ümidində idi. Sonralar bu insanların səyi ilə təşəkkül tapmış respublika həmin dövrdə bir sıra dövlətlər üçün bir növ model, nümunə rolunu oynamışdı.

DEMOKRATİKLOŞMƏ: PROSES BAŞLANIB, ANCAQ BAŞA ÇATMASINA HƏLƏ ÇOX VAR

Biz qərəzsiz baxışın bütün üstünlüklərindən istifadə edərək, tam əminliklə deyə bilərik ki, XIII əsrin əvvəllərində Avropada yaranmış siyasi ideyalar və qaydalar sonrakı demokratik institutların və baxışların mühüm elementlərini təşkil etmiş oldu. O, uzaq dövrün insanların işlətdiyi dildən daha abstrakt olan müasir dildən istifadə etməklə, sözügedən elementləri qısaca qiymətləndirməyə çalışaq.

Əlverişli şərait və halların təsiri altında bir sıra Avropa bölgələrində, ilk növbədə də Skandinaviya, Flandriya, Niderland, İsveçrə və İngiltərədə bərabərlik məntiqi

- azad insanların öz ölkəsinin idarə olunmasında iştirak

edə bildiyi (müəyyən dərəcədə) *xalq yığıncaqlarının* yaradılmasına təkan verdi;

- hökumətin, onun *idarə etdiyi kəslərin razılığına ehtiyacı olması* haqqında ideya əvvəllər yalnız töycü və vergilərin yığılması sahəsinə aid idi, lakin zaman ötdükcə o, tədricən bütün qanunları əhatə etməyə başladı;
- azad insanların ilk yığıncaqları iri şəhər, region yaxud bütöv ölkə kimi iri inzibati qurumları əhatə edə bilmədiyinə görə, razılaşdırılmış qərarları işləyib hazırlamaq zərurəti vergi qoyma və qanun yaratma ilə məşğul olan orqanlarda *nümayəndəlik sisteminin* yaradılmasını tələb etdi;
- Afində tətbiq edilən üsuldan kəskin fərq bundan ibarət idi ki, nümayəndəlik sistemi püşk atma üzrə təyinetmə və ya təsadüfi seçim ilə deyil, *seçkilər* vasitəsi ilə təmin edilirdi.
- azad vətəndaşların iradəsinin ölkə, millət, millət-dövlət miqyaslarında həyata keçirilməsi isə *seçkilərin nümayəndəlik qanunverici orqanların*, yaxud bir neçə səviyyədə – yerli, milli, bəzən isə əyalət yaxud regional səviyyədə fəaliyyət göstərən *parlamentlərin* yaradılmasını tələb etdi.

Avropada yaranmış siyasi ideyalar və prosedurlar demokratikləşmə prosesinin başlanma biləcəyi bazanı yaratdı. Onun sonrakı inkişafına müsbət təsir göstərmiş faktorlar sırasında qədim Yunanıstan, Roma və İtaliya şəhərlərindəki “xalq hökumətlərinin” fəaliyyətinə aid tarixi məlumatları göstərmək olar. Tarixi təcrübə sübut edirdi ki, xalqın iradəsinə həyata keçirən hökumətlər heç də xəm xəyalların məhsulu deyil, bunlar nə vaxtsa həqiqətən də olub, özü də yüz-yüz illər ərzində fəaliyyət göstərüb.

Əldə oluna bilməyənlər haqqında. Təsvir etdiyimiz ideyalar,

ənənələr, tarixi presedent və prosedurlar demokratikləşmənin müjdəçiləri idi, ancaq ən yaxşı halda da yalnız müjdəçilər idi. Bir neçə olduqca vacib şərt çatışmırdı.

Birincisi, bu prosesin ilk mərhələsində hətta böyük ümidlər verən ölkələrdə də demokratiya üçün az qala keçilməz maneələr yaradan rüsvayçı bərabərsizlik hökm sürürdü. Bu, qullar və azad insanlar, varlılar və kasıblar arasında, torpaq sahibləri və torpağı olmayanlar, sahibkarlar və müzdlü işçilər, kişilər və qadınlar, ustalar və usta şagirdləri, yüksək ixtisaslı sənətkarlar və emalatxana sahibləri, bürgerlər və bankirlər, iri feodallar və icarədarlar, əyanlar və qara camaat, hökmdarlar və təbəələr, kral məmurları və onların sərəncam verdikləri insanlar arasında hüquq və vəzifələrə görə, imkan və nüfuz dərəcəsinə görə hökm sürməkdə olan bir bərabərsizlik idi. Hətta azad insanlar da cəmiyyətdəki vəziyyətlərinə, təminat səviyyəsinə, fəaliyyət növünə görə, öz vəzifələrinə, biliklərinə, azadlıqlarına, nüfuz və qüdrətlərinə görə bir-birlərindən kəskin fərqlənirdilər. Bir çox ölkələrdə qanunlara, adətlərə və sabitləşmiş praktikaya uyğun olaraq azad insanın arvadına onun mülkiyyəti kimi baxılırdı. Beləliklə, *bərabərlik məntiqi* hər yerdə və həmişə faktiki bərabərsizliyin hökm sürdüyü sərt gerçəklik ilə ziddiyyətə girirdi.

İkincisi, hətta yığıncaqlar və parlamentlərin mövcud olduğu ölkələr də minimum demokratik normalara riayət etməkdən yer-göy qədər uzaq idi. Parlamentlər çox vaxt monarxın bərabərhüquqlu partnyoru qismində çıxış edə bilmirdi. Yalnız neçə yüz ildən sonra kral nazirləri üzərində nəzarət kraldan parlamentə keçdi, ya da kralın yerini prezident tutdu. Parlamentlərin özləri də, xüsusən aristokratiya və ruhaniliyin iclas etdikləri palatalar imtiyazlar istinadgahı idi. "Xalqın" seçdiyi nümayəndələrin isə qanunvericilik prosesinə ən yaxşı halda da yalnız qismən təsiri var idi.

Üçüncüsü, "xalq" nümayəndələri bütün xalqı heç də tam

dərəcədə təmsil etmirdi, ilk növbədə yalnız kişilər azad insan hesab edilirdi. Hərdən kral taxtına qalxan qadınları nəzərə almasaq, yaşlı əhəlinin yarısı siyasi həyatda iştirak etməkdən məhrum idi. Lakin bu məhdudiyyətlər həm də kişilərə, özü də onların böyük hissəsinə aid idi. Hələ 1832-ci ildə Böyük Britaniyada səsvermə hüququna yalnız əhəlinin iyirmi yaşını ötmüş 5 faizi malik idi. Həmin il gərgin mübarizə nəticəsində əhəlinin yalnız 7 faizi seçkilərdə iştirak etmək hüququ qazana bilmişdi (cədvəl 2)! Norveçdə vikinqlər dövründə xalq nümayəndəliyinin ümidverici perspektivlərinə baxmayaraq, bu faiz 7-dən yalnız bir qədər çox idi.

Dördüncüsü, XVIII əsrin axırlarına qədər və hətta ondan sonra da demokratik ideyalar və baxışlar geniş dəstəklənmir və ya heç olmasa kifayət qədər anlaşma ilə qarşılanmırdı. Bütün ölkələrdə bərabərlik məntiqi yalnız azsaylı nadir şəxslər üçün inandırıcı idi. Əhali hətta demokratik respublika üçün hansı siyasi təsisatların tələb olunduğunu da bilmirdi. Söz və mətbuat azadlığına, xüsusən monarxın tənqidi sahəsində sərt məhdudiyyətlər qoyulmuşdu. Siyasi müxalifətin nə legitimliyi, nə də qanunla nəzərdə tutulmuş hüquqları vardı. "Əlahəzrətin loyallıq müxalifəti"nin zamanı hələ gəlməmişdi. Siyasi partiyalar az qala hamı tərəfindən pislənir, təhlükəli və yolverilməz hadisə sayılırdı. Kral agentləri demək olar ki, açıq şəkildə seçiciləri satın alırdılar.

Demokratik ideyaların və üsulların inkişafı müəyyən əlverişli şəraitin olmasından asılı idi. Lakin belə bir şərait hələ yetişməmişdi. O vaxtlar yalnız bir ovuc insan demokratiyaya inanırdı və onu müdafiə etməyə (hətta əldə silahla) hazır idi. Mövcud imtiyazlar antidemokratik hökumətlərin köməyi ilə qorunurdu. Hətta demokratik məqsəd və prinsiplərə daha çox sayda insan tərəfdar çıxsaydı belə, sonrakı demokratikləşmə üçün bu, kifayət etməzdi, belə ki, bunun üçün həm də başqa

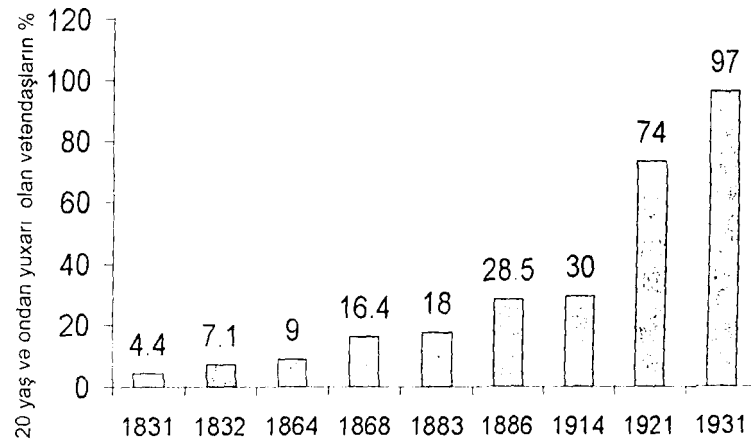
şərait və şərtlər tələb olunurdu. Aşağıda, V hissədə biz bu şərtlərdən ən vaciblərini şərh edəcəyik.

Bundan əlavə nəzərə almaq lazımdır ki, kitabın əvvəlində təsvir etdiyimiz böyük ümidlər verən başlanğıcdan sonra bugünkü zirvələrimizə doğru demokratikləşmə prosesi heç də asan və fasiləsiz yüksəlişdən ibarət olmamışdı. Bu yolda çəkilmə və qabarmalar, müqavimətlər, üsyanlar, vətəndaş müharibələri, inqilablar baş verirdi. Bəzi ölkələrdə mərkəzləşdirilmiş monarxiyanın güclənməsi demokratiyanın əvvəlki nailiyyətlərini heçə endirirdi, ancaq nə qədər qəribə olsa da bəzi hallarda hansısa təsadüf üzündən hakimi-mütləqlər naməlum uzaq gələcəkdə demokratikləşmə prosesi üçün əlverişli ola biləcək şəraitin yaradılmasına səbəb olurdular.

Demokratiyanın yüksəlişi və tənəzzülü tarixinə nəzər salarkən başa düşürük ki, tarixin təbii gedişi demokratiyanın irəliyə fasiləsiz hərəkətini və ya heç olmasa sabit vəziyyətini

təmin etmir. Bunu xalq hökumətlərinin mövcud olmadığı uzun dövrlər bizə sübut edir.

Mənə belə gəlir ki, demokratiyanın inkişafı müəyyən qədər bir sıra xoş təsadüflərlə bağlıdır. Lakin bu təsadüflər də bizim özümüzün nə etdiyimizdən asılıdır. Hətta demokratiyanın nəfinə işləyən tarixi qüvvələrin faydalı müdaxiləsi olmadıqda da, biz insana təbə olmayan kortəbii qüvvələrin qurbanları sayıla bilmərik. Demokratiyanın qarşımızda qoyduğu tələbləri adekvat surətdə dərk etməyimiz və bu tələbləri yerinə yetirmək istəyi sayəsində demokratik ideya və üsulları nəinki qoruyub saxlaya, həm də inkişaf etdirə bilərik.

CƏDVƏL 2. 1831-ci illərdə Böyük Britaniyada seçicilərin (elektoratın) sayı (məlumatlar "Britaniya ensiklopediyasından götürülüb; "Parlament" məqaləsi)

İrəlida nə gözləyir?

Demokratiyanın problemlərini müzakirə edərkən, bəlkə də heç nə aşağıdakı bir fakt qədər dolaşıqlıq doğurmur: “demokratiya” anlayışı *ideala* və *real gerçəkliyə* eyni dərəcədə aiddir. Buna görə, çox vaxt bunları fərqləndirməkdə çətinlik çəkirik. Dediymə aid misal:

– Düşünürəm ki, demokratiya idarəetmənin mümkün olan ən yaxşı üsuludur, – deyər Alan bildirdi.

– Ağılı başında olan adam ölkəmizdə “demokratik hökumət” deyilən quruluşu mümkün olan ən yaxşı üsul sayıbilməz, – deyər Bet ona etiraz etdi. – Əslində, onu güclə demokratik hesab etmək olar.

Aydın məsələdir ki, Alan demokratiya haqqında ideal kimi danışdığı halda, Bet adətən demokratiya adlanan gerçək hakimiyyət sistemini nəzərdə tuturdu. Həmsöhbətlər hər birinin konkret nəyi nəzərdə tutduğunu aydınlaşdırmayana qədər, bir-birlərini anlamadan hey höcət edəçəklər. Öz çoxillik təcrübəm əsasında deyər bilərəm ki, həyatda bu cür hallara tez-tez rast gəlmək olur və nə qədər acınacaqlı olsa da, demokratik ideya və üsullara incədən-incəyə bələd olan alimlər arasında da belə mübahisələr adi hala çevrilib.

Əgər biz “demokratiya” sözünün hansı mənanı bildirdiyini dəqiqləşdirsək, bu cür anlaşılmazlıqdan asanca yaxa qurtara bilərik.

– Məni başa düşmədin, – Alan sözünə davam edir. – Mən indiki hökumətimizi demirəm. Əksinə, bu barədə fikrimiz üst-üstə düşür.

– Elədir. Əgər ideal hökumətdən danışırınsa, onda səninki razıyam, – Bet deyir. – Bu fikirdəyəm ki, demokratiya ən yaxşı idarəetmə üsuludur. Ona görə istəyirəm hökumətimiz bundan da demokratik olsun.

Filosoflar həmişə mübahisə edirlər ki, bizim məqsədlər, niyyətlər, dəyərlər və s. haqqında təsəvvürümüz ilə reallıq, gerçəklik və s. haqqında təsəvvürümüz arasında hansı fərqlər mövcuddur. Birinci qrupun mülahizələrini “Mən nə etməliyəm? Mövcud halda necə hərəkət etmək düzgün olardı?” kimi suallara cavab olaraq, ikinci qrupun mülahizələrini isə “Mən nə edə bilərəm? Qarşımda hansı imkanlar var? Mən Y-i deyil, X-i seçsəm bunun nə kimi nəticələri ola bilər?” tipli suallara cavab olaraq səsləndiririk. Adətən, birinci mülahizələri əxlaqi, ikinciləri isə empirik adlandırırlar.

Sözlər haqqında bir neçə söz

Filosoflar əxlaqi və empirik mülahizələrin təbiəti və onların arasındakı fərqlər haqqında sonsuz mübahisələr aparsalar da, biz bu spesifik məsələlərin incəliyinə varmayacağıq, belə ki, gündəlik həyatda hər birimiz reallığı idealdan asan fərqləndirə bilirik. Biz ancaq yadda saxlamalıyıq ki, çox dərinə getməsək, əxlaqi və empirik mülahizələr arasında fərq ümumən faydalı şeydir. Biz desək ki, “Hökumət öz qərarlarında hər bir insanın rifahı və maraqlarını nəzərə almağa borcudur” və ya “Xoşbəxtlik ali nemət deməkdir”, o zaman əxlaqi nəticənin çıxarılmasına xeyli yaxınlaşmış olarıq.

Əks mülahizəyə, yəni aşkar empirik mülahizəyə misal olaraq Nyutonun məşhur cazibə qanununu göstərə bilərik. Bu qanuna görə iki cismin qarşılıqlı cazibəsi onların kütləsi ilə düz, aralarındakı məsafənin kvadratı ilə tərs mütənəsbidir.

Praktikada isə bir çox mülahizələr ikili xarakterə malikdir, yəni özlərində həm empirik, həm də əxlaqi cizgiləri daşıyırlar. Siyasi fəaliyyətə aid mülahizələr demək olar həmişə bu cür ikili səciyyəyə malikdir. Məsələn, kim ki deyir: “ Hökumət tibbi sığorta proqramını irəli sürməlidir”, əslində təsdiq etmiş olur ki, (I) sağlamlıq xoş məramlı məqsəddir, (II) hökumət bu məqsədə çatmağa can atmalıdır və (III) ümumi tibbi sığorta bu məqsədə yetməyin ən yaxşı üsuludur. Bundan əlavə, biz daim (III) təsadüfündə olduğu kimi çoxlu empirik mülahizələr yürüdürük və bunlar bizim hansısa qeyri-müəyyənliklə rastlaşdığımız zaman söyləyə biləcəyimiz ən yaxşı mülahizələrdir. Lakin bunlar sözün əsl mənasında “elmi” mülahizələr sayıla bilməz. Çox vaxt onların əsasında möhkəm əqidə, zəif əqidə, tam əqidəsizlik və qeyri-müəyyənliyin məcmusu dayanır. Bu cür mülahizələri adətən “praktiki” yaxud “sağlam” mülahizə adlandırırlar. Belə mülahizələr son nəticədə ona görə faydalıdır ki, hansısa bir dəyərin, şəxsiyyətin yaxud qrupun üstünlüyü ilə hər hansı digər dəyərin, şəxsiyyətin yaxud qrupun zəifliyini tarazlaşdırır. Bu cür vəziyyəti təsvir etmək üçün mən adətən, iqtisadçıların işlətdikləri ifadənin köməyinə əl atıram, deyirəm ki, bu və ya digər məqsədə can atarkən, bir neçə alternativdən birini seçməliyik.

Əxlaqi və empirik (təcrübi) mülahizələrin bütün bu variantlarını sonrakı səhifələrdə nəzərdən keçirməyə çalışacağıq.

DEMOKRATİK MƏQSƏDLƏR VƏ GERÇƏKLİK

İdeali və gerçəkliyi bir-birindən fərqləndirmək faydalıdır, lakin həm də anlamağa çalışmaq lazımdır ki, demokratik ideal (ali məqsədlər) və gerçəklik öz aralarında necə əlaqədərdir. Bu qarşılıqlı əlaqə barəsində sonrakı fəsillərdə daha ətraflı danışmaq fikrindəyəm. Hələlikse cədvəlin köməyi ilə sonrakı araşdırmanın təxmini mənzərəsini vermək istəyirəm.

Bölmələrdən hər biri fundamental sualdan ibarətdir:

Demokratiya nədir? Demokratiya nə deməkdir? Başqa sözlərlə desək, biz hansı standartları tətbiq etməliyik ki, öyrənə bilək: mövcud hökumət demokratikdirmi və nə dərəcədə demokratikdir?

CƏDVƏL 3. Əsas elementlər

İDEAL		REAL	
Məqsədlər və ideallar		Real mövcud olan hökumət	
Demokratiya nədir?	Demokratiya nə üçün lazımdır?	Demokratiya hansı institutların varlığını tələb edir?	Demokratiya üçün hansı şərait əlverişlidir?
4 Fəsil	5-7 Fəsillər	III hissə	IV hissə

Düşünürəm ki, bu cür sistem beş meyarın beşinə də cavab verməlidir və yalnız bu halda onu tam demokratik hesab etmək olar. 4-cü fəsildə dörd meyarı təsvir etməyə çalışmışam, 6-cı və 7-ci fəsillərdə isə göstərmişəm ki, 5-ci meyar nəyə görə lazımdır. Unutmayın ki, bu, ideal sistemin və ya tam demokratik sistemin meyarlarıdır. Ümidvaram ki, bizlərdən heç kəs gerçək həyatda mövcud olan bütün məhdudiyyətləri nəzərə almaqla belə hesab etmir ki, hazırda bu cür ideal sistemi yaratmağa qabilik. Lakin meyarların təyin etdiyi standartlar bizə hazırki nailiyyətlərimizi, eləcə də mövcud siyasi sistemi və onun təsisatlarını müqayisə etməyə kömək edir. Bu mənada, meyarlar bizə sistemi ideala yaxınlaşdırmaq yollarını göstərir.

Demokratiya nə üçün lazımdır? Hansı əsaslara görə hesab etmək olar ki, ən yaxşı siyasi sistem demokratiyadır? Demokratiyanın köməyi ilə hansı dəyərlər daha yaxşı müdafiə olunur?

Bu suallara cavab verərkən, nəzərə almaq çox vacibdir ki, biz heç də onu soruşmuruk ki, insanlar hazırda demokratiyanı nə üçün dəstəkləyirlər yaxud keçmişdə nə üçün dəstəkləyiblər; biz onu da soruşmuruk ki, demokratik sistemlər nəyə yaranıb.

İnsanların demokratiyanı qiymətləndirməsi və bəyənməsinin bir çox izahları var. Məsələn, bəzi insanlar nə üçün başqa cür deyil, məhz bu cür hərəkət etdiklərini heç vaxt düşünmürlər; müəyyən “vaxt və məkan hallarında” demokratiyaya sədaqət ənənələrə, ədəb qaydalarına və ya hamı tərəfindən qəbul edilmiş baxışlara hörmətdən irəli gəlir. Digərləri demokratiyanı başqa səbəbə görə dəstəkləyirlər: onlara elə gəlir ki, demokratik idarəetmə forması, demokratik quruluş onların qarşısında varlanmaq, yaxud siyasi karyera əldə etmək üçün daha geniş imkan və perspektivlər açacaq; yaxud demokratiyanı ona görə dəstəkləyirlər ki, pərəstiş etdikləri şəxs də onu dəstəkləyir və s.

Bəs görəsən demokratiyanın dəstəklənməsinin daha ümumi əsasları və ya daha yüksək mənalı varmı? Əminəm ki, var. Bu əsasları biz 5-7-ci fəsillərdə nəzərdən keçirəcəyik.

Bu ideal normaları real gerçəkliyin ayrılmaz hissəsi olan imkan və məhdudiyyətləri nəzərə almaqla həyatda təcəssüm etdirmək üçün hansı siyasi institutlar lazımdır?

Sonrakı fəsildə göstərildiyi kimi, müxtəlif dövrlərdə və müxtəlif ölkələrdə institutlarının əsaslı surətdə bir-birindən fərqləndiyi siyasi sistemlər səhvən demokratiya və respublika adlanırdı. Əvvəlki fəsildə biz demokratik institutların bir-birindən fərqlənməsinin bir səbəbini izah etdik: onlar müxtəlif ərazi sahəsinə və əhali sayına malik olan bu və ya digər siyasi vahidlərin *miqyasları və ölçüləri* arasındakı fərqlərə uyğun olaraq yaradılırdı. Bir sıra siyasi vahidlərin (məsələn ingilis kəndinin) kiçik sahəsi və azsaylı əhalisi, bəzilərinin isə (məs. Çin, Braziliya yaxud ABŞ) nəhəng ərazisi və külli sayda əhalisi vardır. Kiçik şəhər iri ölkələr üçün məcburi olan demokratik institutları yaratmadan da demokratik meyarlara tam cavab verə bilər.

XIII əsrdən başlayaraq demokratiya ideyası daha çox bir sıra ölkələrə – Amerika Birləşmiş Ştatları, Fransa, Böyük Britaniya, Norveç, Yaponiya, Hindistana şamil edilə bilər. Lakin kiçik

şəhərlərdə demokratiyanın zəruri və ya arzu olunan şərti kimi görünən siyasi institutlar digər miqyaslara – dövlət miqyasına (bu dövlətlər, məsələn Danimarka və ya Norveç kimi kiçik də ola bilər) uyğun gəlmirdi. Nəticədə XIX-XX əsrlərdə bir sıra yeni institutlar meydana gəldi. Bu institutlar müəyyən mənada, qismən antik dövrün və orta əsrlərin demokratiya və respublikalarında mövcud olan siyasi institutları xatırlatsa da, ümumi halda prinsipcə yeni siyasi sistemin tərkib hissəsi idi.

2-ci fəsildə biz bu tarixi inkişafın qısa təsvirini vermişik. III hissədə isə müasir demokratiyaların siyasi institutlarının və onların arasındakı ən mühüm fərqlərin daha geniş təsvirini yaratmağa çalışmışıq.

Qabaqcadan deyim ki, mən bu və ya digər institutların zəruriliyini qeyd edəndə, bu heç də o demək deyildir ki, bu institutların varlığı ideal demokratiyaya nail olmaq üçün kifayətdir. Hər bir demokratik ölkədə real demokratiya və ideal demokratiya arasında böyük fərq görünür.

Bu uyğunsuzluq sanki bizə meydan oxuyur – görək siz “demokratik” ölkələri necə daha demokratik edə biləcəksiniz?

Lakin bir halda ki, hətta “demokratik” ölkələri də tam mənada demokratik hesab etmək olmazsa, onda müasir demokratiyanın bu və ya digər mühüm siyasi institutlarının olmadığı ölkələr, yəni qeyri-demokratik ölkələr haqda nə demək olar? Onlar necə daha demokratik ola bilərlər və ümumiyyətlə bu mümkündürmü? Və nə üçün bəzi ölkələr digər ölkələrə nisbətən daha demokratik olublar? Bu sualların özü də yeni-yeni suallar meydana gətirir. Ölkədə (və ya istənilən siyasi vahiddə) demokratiyanın inkişafı və demokratik institutların sabitliyi üçün hansı şərait və şərtlər əlverişli sayıla bilər? Və əksinə, hansı şərait və şərtlər onların inkişafına əngəl törədə və sabitliyini təhlükə altına qoya bilər?

Bugünkü dünyada bu suallar böyük önəm daşıyır. Xoş-

bəxtlikdən XX əsrin sonlarında bu suallara 60-80 il bundan əvvəl olduğundan daha asan cavab tapmaq olar və bu cavablar hər hansı digər dövrlərdə olduğundan qat-qat əsaslandırılmış olacaqdır. IV hissədə, XX yüzilliyin başa çatdığı bir zamanda bu mühüm sualların bizə məlum olan müxtəlif cavabları haqqında danışılacaq.

Ədalət xatirinə onu da deyək ki, bu cavablar bütün məsələləri həll etmək, bütün şübhələri dağıtmaqdan uzaqdır, lakin bununla belə, bunlar qarşıya qoyduğumuz problemin həlli yollarının axtarışı üçün daha etibarlı çıxış nöqtəsi ola bilər.

QIYMƏTLƏNDİRMƏ MÜLAHİZƏLƏRİNDƏN EMPIRİK MÜHAKİMƏYƏ

3-cü cədvələ aid izahları başa çatdırmazdan öncə diqqətinizi belə bir məsələyə yönəltmək istəyirəm. "Demokratiya nədir?" sualına cavab axtararkən, biz bir qayda olaraq verdikimiz qiymətlər əsasında, yəni nəyi layiqli, düzgün və ya arzu olunan məqsəd hesab etdiklərimiz əsasında nəticə çıxarıyıq. Cədvəldə "Demokratiya nə üçün lazımdır?" sualına soldan sağa keçdikdə, hələ də xeyli dərəcədə mənəvi kateqoriyalardan asılı olan mülahizələrimiz eyni zamanda, real dünyada mövcud olan səbəbiyyət-nəticələr, məhdudiyyətlər və imkanlar haqqındakı təsəvvürlərimizdən asılı olmağa başlayır, yəni onlar empirik xarakter alır. Burada biz daha çox dərəcədə aşkar məlumatların, faktların və vasitəli sübutların təfsirinə arxalanmalı oluruq. Real demokratiya üçün hansı siyasi təsisatların tələb olunduğunu müəyyən etməyə çalışarkən biz daha çox dərəcədə sübutlara və empirik (təcrübi) mülahizələrə arxalanırıq. Lakin burada da bizim üçün əhəmiyyəti olan şey, qismən də olsa, bizim demokratiyanın mənası və dəyəri haqqındakı ilkin mülahizələrimizdən asılı olur. Axı, həqiqətən də biz real həyatdakı siyasi institutların taleyi barədə ona görə narahatlıq

keçiririk ki, demokratiyanın dəyərləri və meyarları bizim üçün böyük önəm təşkil edir.

Cədvəlin sağ hissəsinə çatıb, demokratik institutların inkişafı və sabitliyinə hansı şərait və şərtlərin faydalı təsir etdiyini müəyyənləşdirərək, tamamilə empirik nəticəyə gəlirik; indi bu mülahizələr bütövlükdə, bəlli məlumatları necə təfsir edəcəyimizdən asılı olacaqdır. Məsələn, demokratik əqidə demokratik institutların qorunub saxlanmasına nə dərəcədə təsir göstərir? Və yenə məlum olur ki, elə demokratiyanın və onun dəyərlərinin taleyi üçün narahatlıq keçirdiyimizə görə empirik mülahizələr bizim üçün bu qədər önəmlidir.

Beləliklə, biz II hissədə nəzərdən keçirdiyimiz idealların, dəyərlərin, məqsədlərin öyrənilməsindən, kitabın III hissəsində yer tapmış demokratik siyasi institutların daha empirik təsvirinə doğru hərəkət edirik. Bunun ardınca IV hissədə biz demokratik siyasi institutlar üçün əlverişli və ya əlverişsiz olan şərait və şərtlər haqqında söhbət açacağıq və burada da mülahizələrimiz demək olar ki, yalnız empirik xarakterdə olacaqdır. Və nəhayət, kitabın axıncı hissəsində mən gələcəkdə demokratiyanın hansı təhlükələrlə üzləşə biləcəyi barədə danışacağam.

II HISSƏ *İdeal Demokratiya*

4-CÜ FƏSİL

Demokratiya nədir?

Elə məqsədləri var ki, insan onu təkbəşinə əldə edə bilməz. Lakin o, eyni və ya oxşar məqsədlərə can atan digər insanlarla birləşə, onlarla birlikdə bu məqsədə yetə bilər.

Gələn bir anlığa təsəvvür edək ki, müəyyən ümumi məqsədlərə çatmaq üçün siz və daha bir neçə yüz insan hansısa birliyi yaratmaq qərarına gəlibsiniz. Bu birliyin hansısa konkret planlarını hələlilik bir könara qoyub, fəslin başlığına çıxardığımız sualın üzərində düşünək. Demokratiya nədir?

Təsəvvür edək ki, elə birinci yığıncaqda mənsub olduğunuz birliyin bir neçə üzvü bildirir ki, müəyyən bir nizamnamə – konstitusiya hazırlansa pis olmaz. Onların təklifi qəbul olunur. Hamı belə hesab edir ki, bu cür işlərdə siz daha səriştəlisiniz, buna görə konstitusiyanın qəralama layihəsini hazırlamaq sizə tapşırılır və bildirilir ki, gələn yığıncaqda layihəni birliyin digər üzvlərinin müzakirəsinə verməlisiniz. Təklifi hamı bəyənir.

Bu tapşırığı qəbul edərkən siz deyirsiniz:

– Hamınızın tərəfdar olduğu məqsədləri təxminən başa düşürəm, ancaq aydın görə bilmirəm ki, qəbul etdiyimiz qərarları necə yerinə yetirəcəyik. Məncə, konstitusiyamıza elə bir müddəə daxil edilməlidir ki, ona əsasən aramızda *ən bacarıqlı və ən məlumatlı olanlara mühüm qərarları həyata keçirmək hüququ verilsin*. Bu cür müddəalar həm ağıllı qərarların qəbul ediləcəyinə zəmanət verə bilər, həm də qəlanlarının vaxtına və

gücünə qənaət etmiş olar.

İndi də təsəvvür edək ki, birliyin üzvləri bu təklifi yekdilliklə rədd edirlər və onlardan biri, onu şərti olaraq Baş Çıxışçı adlandıraraq, deyir:

– Birliyin qarşısında duran mühüm məsələləri həll edərkən biz hökmən nəzərə almalıyıq: bizdən heç kəs o qədər də müdrik deyil ki, onun fikri qalan fikirləri sözsüz üstələyə bilsin. Hətta indi, bu məqamda hansısa birimiz müzakirə olunan məsələ haqqında daha məlumatlı olsa belə, bu ona heç bir üstünlük vermir, çünki həmin lazımi bilgiləri biz özümüz də əldə edə bilərik. Buna görə təbii ki, hansısa qərarı qəbul etməzdən öncə bütün məsələləri birgə müzakirə etməliyik. Biz bu birliyi həm də ona görə yaratmışıq ki, müxtəlif məsələləri müzakirəyə qoyaq, diskussiyalar keçirək və yalnız bundan sonra siyasətimizin yönünü müəyyənləşdirək. Və biz bu barədə qərarlar qəbul etmək üçün eyni dərəcədə səriştəliyik. Deməli, hazırlayacağımız konstitusiya məhz bu müddəaya əsaslanmalı və məsələlərin həllində, qərarların çıxarılmasında hər birimizin iştirak etmək hüququna təminat verməlidir. Adi dildə desək, bu işdə eyni dərəcədə səriştəli olduğumuza görə bu birliyə demokratik əsaslar üzrə rəhbərlik etməliyik.

Müzakirənin sonrakı gedişi göstərir ki, Baş Çıxışçının rəyi böyük əksəriyyətin fikri ilə üst-üstə düşür. Və siz razı olursunuz ki, konstitusiyanın layihəsi bu prinsiplərə uyğun tərtib edilsin. Lakin iş başladıqdan az sonra baxıb görürsünüz, özlərini “demokratik” adlandıran müxtəlif birliklər və təşkilatlar bir-birindən fərqlənən çoxlu konstitusiyalar qəbul ediblər. Belə məlum olur ki, “demokratik” ölkələrdə də konstitusiyalar bir sıra mühüm müddəalara görə bir-birlərindən fərqlənilirlər. Məsələn, ABŞ Konstitusiyası Prezidentə icra hakimiyyətinin başçısı qismində çox böyük hüquqlar verir və elə Konqres də bundan az olmayan qanunverici səlahiyyətlərə malikdir, özü

də hakimiyyətin hər iki qanadı, demək olar, bir-birindən asılı deyildir. Halbuki, Avropa ölkələrinin çoxunda parlament sistemi tətbiq olunur və bu zaman icra hakimiyyətinin başçısı, yəni baş nazir qanunverici orqan (parlament) tərəfindən seçilir. Və sizlərdən hər kəs bu cür mühüm fərqlərə aid yetərincə misal gətirə bilər. Nəticədə belə çıxır ki, vahid bir “demokratik” konstitusiya yoxdur (10-cu fəsildə bu məsələyə bir də qayıdacağıq). Belə olduqda istər-istəməz özünüzdən soruşursunuz: yaxşı bəs bütün bu demokratik konstitusiyalarda onların “demokratikliyi” sübut edə biləcək ümumi nəşə varmı? Həqiqətənmi bu konstitusiyaların bəziləri o birilərindən daha demokratikdir? Və ümumiyyətlə bu *demokratiya* nə olan şeydir? Əfsuslar, tezliklə bunu da aşkar edirsiniz ki, bu termin ən müxtəlif mənalarda işlədilir. Siz də ağıllı tərəpənib bütün bu definisiyaların (təriflərin) çarəsi olmayan müxtəlifliyinə məhəl qoymamaq qərarına gəldiniz, belə ki, qarşınızda bir konkret məqsəd qoyulub: mənsub olduğunuz birliyin qərarlarının qəbul olunması qaydasını təyin edə biləcək müəyyən qaydalar və prinsiplər dəstini (konstitusiyayı) işləyib hazırlamaq. Həm də sizin konstitusiya bir təməl prinsipə uyğun gəlməlidir: yəni, birliyin bütün üzvlərinə elə yanaşılmalıdır ki, sanki onların hamısı birliyin həyata keçirmək istədiyi siyasət barədə qərarların qəbul edilməsi prosesində iştirak edə bilmək üçün *eyni dərəcədə səriştəlidir*. Digər məsələlər barədə hər cür ola bilər, lakin birliyin idarə olunması məsələsində onun bütün üzvləri *siyasi hüquq bərabərliyinə malik olmalıdır*.

DEMOKRATİK PROSESİN MEYARLARI

Demokratiyaya dair ideyaların nəhəng, bəzi hallarda isə keçilməz qalağı içindən elə meyarları tapmaq mümkündürmü ki, birliyimizə rəhbərlikmə prinsipi (*birliyin bütün üzvləri onun siyasəti üzrə qərarların işlənilib hazırlanmasında bərabər hüquq-*

ludur) bu meyarlara uyğun gəlsin? Fikrimcə, azı beş bu cür meyar var (cədvəl 4).

1. *Səmərəli iştirak*. Birliyin siyasəti onun üzvləri tərəfindən qəbul edilməzdən öncə, bu siyasətin mahiyyəti üzrə öz baxışlarını birliyin digər üzvlərinə bəyan etmək üçün bütün üzvlərin bərabər və səmərəli (effektiv) imkanları olmalıdır.

2. *Səsvermədə bərabərlik*. Birliyin siyasəti haqqında qərar qəbul edilərkən, onun bütün üzvlərinə səsvermədə iştirak etmək üçün bərabər və real imkanlar verilməlidir, özü də bütün səsər eyni qüvvəyə malik olmalıdır.

3. *Məlumatlılığa əsaslanan dərkətmə*. Birliyin hər bir üzvünün siyasi alternativlər və bunların ehtimal olunan nəticələri ilə sağlam məntiq çərçivəsində tanış olmaq üçün bərabər və real imkanları olmalıdır.

4. *Gündəliyə nəzarət*. Birlik üzvlərinin hansı məsələnin və hansı qaydada müzakirə edilməsi barədə qərar qəbul etmək üçün real imkanları olmalıdır. Deməli, əvvəlki üç meyarla nəzərdə tutulmuş demokratik prosedurlar bununla bitmir. Birliyin siyasəti onun üzvlərinin istəyi halında dəyişikliklər üçün həmişə açıq olmalıdır.

5. *Yetkinlik yaşına çatanların iştirakı*. Birlik üzvlərinin hamısı və ya heç olmasa onların yetkinlik yaşına çatanlarının böyük hissəsi birinci və dördüncü meyarlarla nəzərdə tutulmuş mülki hüquqlara tam dərəcədə malik olmalıdır.

Bu tezisi doğrultmaq üçün anlamağa çalışmalıyıq ki, nə üçün biz başqalarına siyasi cəhətdən bizimlə bərabər hüquqları olan insanlar kimi yanaşmalıyıq. Biz bu məsələni araşdırdıqdan sonra 6 və 7-ci fəsillərdə bu meyarla bir də qayıdacağıq.

Birinci dörd meyar bizi belə qənaətə gətirə bilər ki, bunlar bir çox meyarların içindən sərbəst, bəlkə də, təsadüfi seçilib. Onda sual olunur: məhz bu meyarları tətbiq etməyimiz üçün əldə kifayət qədər əsaslar varmı?

CƏDVƏL 4. *Demokratiya nədir?*

Demokratiyanın verdiyi imkanlar:

1. Səmərəli iştirak.
2. Səsvermədə bərabərlik.
3. Məlumatlılığa əsaslanan dərkətmə.
4. Gündəliyə nəzarətin həyata keçirilməsi.
5. Yetkinlik yaşına çatanların iştirakı.

NİYƏ MƏHZ BU MEYARLAR?

Sözümüzü kəsə etsək, yuxarıdakı suala belə cavab vermək olar. Birliyin üzvləri (sayından asılı olmayaraq) hansı siyasəti yeridəcəklərini müəyyənləşdirərkən hüquq bərabərliyi prinsipi nə riayət etmək istəsələr, o zaman yuxarıdakı bütün meyarlar vacibdir. Başqa sözlə desək, bu tələblərdən hər hansı biri pozularsa, birliyin üzvləri daha siyasi cəhətdən bərabər ola bilməzlər.

Məsələn, birlik üzvlərinin bir qisminə öz baxışlarını ifadə etmək üçün başqalarına nisbətən daha geniş imkanlar verilsə, o zaman, yəqin ki, elə bu adamların seçdikləri proqram qəbul ediləcək. Ən çarəsiz vəziyyətlərdə isə birlik üzvlərindən biri və ya bir neçəsi qalanlarını proqramı müzakirə etmək hüquqları və imkanlarından məhrum edərək öz siyasətlərini effektiv şəkildə həyata keçirməyə qabildir. Səmərəli iştirak meyarı gözlənilsə, sözsüz ki, bu, baş verməz.

Yaxud başqa halı götürək: birliyin müxtəlif üzvlərinin səsəri, məsələn, onların mülkiyyətinin ölçüsündən (mülkiyyətin ölçüsü isə çox geniş diapazonda tərəddüd edə bilər) asılı olaraq müxtəlif “çəkiyə” malikdir. Əgər biz birliyin bütün üzvlərinin, birliyin qərarlarının qəbul edilməsində iştirak etmək üçün məsələnin mahiyyətindən eyni dərəcədə və yetərincə qədər yaxşı baş çıxardıqlarına əminiksə, onda “bir seçici – bir səs” prinsipi nə üçün pozulmalıdır?

Birinci iki meyarın əsaslılığı aşkar görünsə də, belə bir sual ortalığa çıxır: məlumatlılığa əsaslanan dərk etmə meyarı bu qədərmi vacib və münasibdir? Əgər birliyin bütün üzvləri xeyli dərəcədə səriştəlidirsə, onda bu meyar nəyə lazımdır? Yox, əgər bu belə deyildirsə, onda onların hamısının yetərinə qədər səriştəli olması ehtimalından çıxış edərək bu cür konstitusiya layihəsini yaratmağın nə mənası?

Lakin Baş Çıxışçı demişkən, birliyin bütün üzvlərinin məsələnin mahiyyətindən yaxşı baş çıxardığını ehtiva edən siyasi bərabərlik prinsipi sayəsində onlara adekvat imkanlar verilir ki, öyrənmə, araşdırma və müzakirə yolu ilə məsələnin mahiyyətini dərk edə bilsinlər. Üçüncü meyar isə bu imkanların həyata keçirilməsinə təminat verir. Bu meyarın mahiyyəti hələ e.ə. 421-ci ildə Afinanın görkəmli siyasətçisi və sərkərdəsi Perikl şəhərin müdafiəsi zamanı həlak olanların xatirəsinə həsr olunmuş məşhur nitqində ifadə etmişdi:

“Bizdə elə adamlar var ki, eyni vaxtda həm öz işləri, həm də ictimai işlərlə məşğul olurlar. Lakin qalan vətəndaşların hər biri yalnız öz peşəsi ilə məşğul olsa da, siyasətdən də yaxşı baş çıxarırlar... Biz heç də düşünmürük ki, açıq müzakirə dövlət işlərinin gedişinə ziyan vura bilər. Əksinə, biz belə hesab edirik ki, hər bir lazımlı qərar lehinə və əleyhinə çıxışların köməyi ilə qabaqcadan hazırlıq görülməklə qəbul olunmalıdır”¹.

Üç meyarın məcmusu yetərinə görünə bilər. Lakin fərz edək ki, birliyin bir neçə üzvü birliyin idarə edilməsində hamının bərabər siyasi hüquqlara sahib olmasına daxilən etiraz edir. Onlar belə hesab edirlər ki, həqiqətən də iri mülkiyyətçilərin mənafeləri qalanlarının mənafeələrindən önəmli və üstündür. Və yaxşı olardı ki, səsvermədə həmişə qalib gələ bilmələri üçün onların səslərinə “əlavə çəki” verilsin. Lakin belə bir imkan büsbütün istisna edildiyinə görə, elə bir qanunvericilik aktı

gərəkdir ki, onun sayəsində iri mülkiyyətçilər azad və düzgün səsvermə zamanı əksəriyyətin mövqeyindən asılı olmayaraq həmişə üstünlük qazana bilsinlər...

Belə olduqda onlar məsələnin çox bircə həllini, yəni konstitusiyanın elə variantını tapırlar ki, o, həm birinci üç meyarın tələblərinə cavab verir, həm də meyarlar çərçivəsində xeyli demokratik görünür. Onlar belə bir şərt təklif edirlər: birliyin ümumi yığıncağında onun üzvləri yalnız icra komitəsinin gündəliyə daxil etdiyi məsələləri müzakirə edə və səsə qoya bilərlər, icra komitəsinə isə yalnız ən iri mülkiyyət sahibləri üzv seçilə bilərlər. Beləliklə, gündəliyə nəzarətin həyata keçirilməsini – siyasi məsələlərin müzakirə qaydasını öz nəzarətləri altına alan bu kiçik qrup tamamilə arxayın ola bilər ki, birlik heç vaxt onun maraqlarını məhdudlaşdıra bilməyəcək, belə ki, bu yöndə edilən hər hansı bir təklifə yol verilməyəcəkdir.

Bir qədər düşündükdən sonra siz bu təklifi rədd edirsiniz. Çünki bu halda birliyin rəyət etməli olduğu *siyasi hüquq bərabərliyi* prinsipi kobudcasına pozulur. Buna görə elə bir konstitusiya müddəasını tapmaq istəyirsiniz ki, o, dördüncü meyara (yığıncağın gündəliyinə nəzarət) uyğun gəlsin və beləliklə elə bir vəziyyəti təmin etsin ki, son nəticədə gündəliyə tam nəzarət birlik üzvlərinin əksəriyyətinin ixtiyarında qalmış olsun.

Birliyin idarə olunmasında bütün üzvlərin *siyasi hüquq bərabərliyinin* təmin edilməsi üçün sizin konstitusiya dörd meyarın dördünə də cavab verməlidir.

İlk baxışda, biz demokratik əsaslarla idarə olunan birliyin uyğun gəlməli olduğu başlıca tələbləri qısaca xülasə etdik.

BƏZİ BAŞLICA SUALLAR

Deyəsən, biz artıq “Demokratiya nədir?” sualına cavab tapmışıq. Ancaq hər şey belə asan olsaydı nə vardı ki! Bu sual əlverişli çıxış nöqtəsidir, lakin o, bir çox yeni suallar doğurur.

İlk növbədə belə bir sual ortaya çıxır: yuxarıda sadalanan meyarlar tutaq ki, könüllü iştirak prinsipinə əsaslanan kiçik bir quruma rəhbərlik üçün faydalı olsa da, bütöv bir dövləti idarə etmək üçün yarayarmı?

Sözlər haqqında bir neçə söz

“Dövlət” termini əm müxtəlif mənalarda işləndiyi üçün izn verin qısaca izah edim ki, özüm bu anlayışa hansı mənanı verirəm. “Dövlət” dedikdə, mən birliyin elə bir xüsusi növünü nəzərdə tuturam ki, o bütün digər birliklərdən ilk növbədə ümumi razılığın əldə edilmə metodları ilə fərqlənir, burada ümumi razılıq *məcburiyyət tədbirlərinin* köməyi ilə bu razılığın yurisdiksiyasında olan insanlar tərəfindən müəyyən edilmiş norma və qaydaların əsasında əldə oluna bilər. Biz “hökumət” dedikdə, yurisdiksiyası altında olduğumuz dövlət hakimiyyəti sistemini nəzərdə tuturuq. Tarixən formalaşmış praktikaya uyğun olaraq (nadir istisnalarla) dövlətin yurisdiksiyası altına müəyyən ərazidə (bəzi hallarda qeyri-müəyyən və ya mübahisəli ərazidə) yaşayan insanlar düşür. Beləliklə biz dövləti ərazi qurumu kimi də müəyyən edə bilərik. Bəzi dövlətlərdə və bəzi yerlərdə dövlətin ərazisi şəhər ölçüsündən böyük olmasa da, son bir neçə əsrdə dövlətlər adətən öz yurisdiksiyalarını bütün ölkəyə şamil edirlər.

Ola bilsin ki, “dövlət” sözünün mənasını müəyyən etmək cəhdimizə kimlərsə sofistlik mülahizə kimi baxa bilər. Zərafət deyil, politoloq və qanunvericilər dövlət haqqında o qədər çox yazıblar ki, bütün bu yazı-pozuya sərf olunan kağızı hasil etmək üçün kiçik bir meşəni qırmaq lazım gələrdi. Bununla belə, ümid edirəm ki, söylədiklərim qarşıya qoyduğumuz məqsədlərə xidmət edə biləcəkdir.

Fəqət sualımıza qayıdaq: yuxarıdakı meyarlar dövlətin idarə olunmasında tətbiq edilə bilərmi? Bəli, şübhəsiz! Belə ki, ilk

öncə demokratik ideyaların mərkəzində uzun dövr ərzində məhz dövlət dayanırdı. Assosiasiyaların digər növləri, xüsusən bəzi dini təşkilatlar demokratik ideyaların və onların yayılma praktikasının ən yeni tarixində müəyyən rol oynasalar da, antik dünyada demokratiyanın yaranışından üzü bəri onun üçün səciyyəvi olan siyasi institutlar ilk növbədə dövlət idarəetməsinin demokratikləşdirilməsi vasitəsi kimi inkişaf etmişdir.

Fəqət, yenə də deyirəm: digər bütün assosiasiyalarla yanaşı, heç bir dövlətdə elə bir idarəetmə forması olmayıb ki, yuxarıda göstərilmiş demokratik prosesi müəyyən edən meyarlara tam cavab versin. Olmayıb və yoxdur. Bununla belə göstərmək ümidindəyəm ki, bu meyarlar xeyli faydalı standartlardır. Belə ki, onların köməyi ilə hökumətlərin demokratik nailiyyət və imkanlarını müəyyən etmək mümkündür.

İkinci sual: birliyin haçansa bu meyarlara tam cavab verə biləcəyi haqqında təsəvvür nə dərəcədə həqiqətə uyğundur? Başqa sözlə desək, ümumiyyətlə, hansısa real birlik demokratik olmağa qadirdirmi? Mümkündürmü ki, gerçək dünyamızda hansısa birliyin hər bir üzvünün:

- birliyin fəaliyyətində həqiqətən iştirak etmək;
- bu fəaliyyətə aid mühüm problemin anlamı üçün vacib olan informasiyanı almaq;
- birliyin proqramının formalaşmasına təsir göstərmək imkanı olsun?

Çox güman, yox. Belə bir imkan yoxdursa, onda bu meyarlardan nə fayda? Bəlkə, bütün bu meyarlar, ideyalar, demokratiyalar əsası olmayan xam xəyallar, utopiyadır? Cavab sadədir: bu meyarlar hər bir *ideal standartlar* kimi çox önəmlidir və digər bir çox meyarlardan faydalı və münasibdir. Bir növ etalon rolunu oynayan bu meyarların köməyi ilə, özlərini demokratik qurumlar elan etmiş birliklərin bu tərifi nə dərəcədə uyğun gəldiyini yoxlamaq olar. Bu meyarlar elə bir oriyentir-

dir ki, onun köməyi ilə konkret sazişləri, konstitusiyaları, prosedurları və siyasi institutları formalaşdırmaq və dəyişdirmək mümkündür. Bu meyarlar demokratiya arzusunda olanlarda çox önəmli suallar doğura və eyni zamanda onları bu suallara cavab axtarmağa yönəldə bilər.

Üçüncü sual: tutaq ki, bu meyarlar faydalı oriyentir rolunu oynaya bilər. Lakin təkcə bu meyarları rəhbər tutmaqla əsl demokratik siyasi institutları yaratmaq mümkündürmü? Əgər sizə demokratik konstitusiyanın layihəsini yazmaq həvalə edilibsə və siz hazırda qüvvədə olan demokratik idarəetmə institutlarını bu layihəyə daxil etməyi təklif etmişsinizsə, bu halda həmin meyarları birbaşa öz layihənizə köçürə bilərsinizmi? Çox güman, yox. Arxitekturun sifarişçi tərəfindən verilmiş meyarlar – evin yeri, ölçüləri, ümumi üslubu, otaqların sayı və tipi, tikilinin qiyməti və müddətləri haqqında məlumatı olması ilə iş bitmir. O, layihəni yalnız bir çox digər spesifik faktorları da nəzərə aldıqdan sonra hazırlayıb təqdim edə bilər. Siyasi institutlarla bağlı vəziyyət də bu cürdür.

Konkret demokratik standartların ən yaxşı izahını və təfsirini vermək, onları özünəməxsus cəhətləri olan konkret assosiasiyada tətbiq etmək, demokratik təsisatları və üsulları yaratmaq, bütün bunlar əlbəttə ki, asan məsələ deyildir. Bunun üçün, necə deyərlər, “ağına-bozuna baxmadan” siyasi gerçəkliklər cəngəlliyinə baş vurmalıyıq ki, öz seçimimizi edə bilək, praktiki cəhətdən tətbiq edilməsi mümkün olan sonsuz sayda nəzəri mülahizələri sistemləşdirək. Müəyyən meyarları (bizim təsədüfdə bu cür dördədən az olmayan meyar var) nəzərə almaq cəhdi ilə əlaqədar bizi gözləyən maneələr arasında belə bir çətinlik də var: özümüz də görəcəyik ki, bütün meyarlar bəzən bir-biri ilə ziddiyyətə girir və bu zaman biz münaqişədə olan dəyərlər arasında kompromis axtarmalı olacağıq. Bu barədə demokratik konstitusiyalara həsr edilmiş 10-cu fəsildə daha

ətraflı söhbət açacağıq.

Və nəhayət, bəlkə də ən başlıca sual: Baş Çıxışçının söylədikləri etiraz doğurmadığı üçün yekdilliklə qəbul edildi. Nə üçün? Axı nə üçün biz demokratiyanın faydalılığına dərhal inanmalıyıq, xüsusilə də o zaman ki, söhbət dövlət kimi çox önəmli birliyin idarə olunmasından gedir? Əgər demokratiyanın lazımlılığı siyasi bərabərliyin zəruriliyini nəzərdə tutursa, onda biz nə üçün ilk baxışda nəşə ağla batmayan siyasi bərabərliyə inanmalıyıq? Əgər biz siyasi bərabərliyə inanmırıqsa, onda demokratiyanı necə dəstəkləyə bilərik? Yox, əgər biz hər halda mövcud dövlətin bütün vətəndaşlarının siyasi bərabərliyinə inanırıqsa, onda bu bizdən nəşə beşinci meyarı – hər bir *vətəndaşa verilən hüquqların* bütövlüyü meyarını qəbul etməyi tələb etmirmi? İndi isə bu mürəkkəb sualların cavabını tapmağa çalışaq.

Nə üçün demokratiya lazımdır?

Demokratiyanı nə üçün müdafiə etməliyik? Yaxud daha dəqiq desək, dövlət idarəetməsində nə üçün demokratik əsasları dəstəkləməliyik? Xatırladaq ki, dövlət yeganə birlikdir ki, onun rəhbərləri digər üsullarla yanaşı məcburiyyət tədbirlərindən, yəni zorakılıqdan istifadə etməklə birliyin qanunlarını yerinə yetirməyə vadar etmək üçün çox böyük imkanlara malikdir. Ümumiyyətlə, dövləti idarə etmək üçün daha yaxşı üsullar varmı? Bəlkə, qeyri-demokratik sistem daha effektivdir?

Sözlər haqqında bir neçə söz

Bu fəsildə mən “demokratiya” terminini ən ümumi mənada işlədirəm və bu zaman, ideal deyil, real hökumətləri nəzərdə tuturam, o hökumətləri ki, əvvəlki fəsildə sadaladığımız meyarların tələblərinə tam olmasa da, əhəmiyyətli dərəcədə cavab verir. Bəzən mən habelə “xalq hökuməti” ifadəsini işlədirəm. Bu geniş anlayış özündə yalnız, XX əsrdə yaranmış demokratik sistemləri deyil, həm də o sistemləri əks etdirir ki, onlar bir sıra əlamətlərə görə demokratik adlana bilər, lakin orada əhalinin böyük bir hissəsi seçki hüququndan və ya ölkənin siyasi həyatında hər hansı bir formada iştirak etmək hüququndan məhrum edilmişdir.

XX əsrin başlanğıcından öncə az qala bütün dünyada istər nəzəriyyədə istərsə də praktikada şəxsiz üstünlük qeyri-de-

mokratik sistemlərə verilirdi. Demək olar, bu yaxınlara qədər insanların böyük əksəriyyəti (bəzi dövrlərdə isə başdan-başa hamısı) qeyri-demokratik hökumətlərin rəhbərliyi altında idi.

CƏDVƏL 5. Demokratiya nə üçün lazımdır?

Demokratiyanın üstün cəhətlərinə aiddir:

1. Tiraniyadan qurtulma.
2. Əsas hüquq və azadlıqlara riayət etmə.
3. Şəxsi toxunulmazlıq hüququ.
4. Öz müqəddəratını təyin etmə.
5. Mənəvi muxtariyyət.
6. Şəxsiyyətin inkişaf etmə imkanları.
7. Şəxsiyyətin təməl mənafeələrinin qorunması.
8. Siyasi bərabərlik.
9. Sülhə can atma.
10. Firavan yaşama.

Bunlardan əlavə, müasir demokratiyalar nəzərdə tutur:

Qeyri-demokratik rejimlərin başçıları öz idarəetmə üsullarına haqq qazandırmaq məqsədilə köhnə, lakin “canıbərk” bir dəlili ortaya ataraq iddia edirdilər ki, xalqın böyük əksəriyyəti yetərinə səriştəli deyil ki, dövlətin idarə olunmasında iştirak edə bilsin; yaxşı olar ki, xalq hakimiyyətdən kənara çəkilib, bu çətin işi daha müdrik olanların – hansısa bir qrupun və ya fərdin öhdəsinə buraxsın. Lakin praktikada bu cür, guya ağlabatan izahın heç vaxt köməyi olmurdu və bu dəlil işə yaramadıqda, məcburiyyətə əl atılırdı. İnsanların çoxu heç vaxt istəməyib ki, özlərini başçı elan etmiş adamlar tərəfindən idarə olunsun – onlara hakimiyyəti zor gücünə qəbul etdirirdilər. Təəssüf ki, bu cür təəvvür və praktika indi də yaşamaqda davam edir. Kim idarə etməlidir – “bir şəxs, dar dairədə bir neçə şəxs, ya çoxla-

rı"? Bu sualı bu gün də tez-tez eşitmək olur.

Yaxşı, bəs tarixdən xəbəri olan bizlər nə üçün inanmalıyıq ki, demokratik idarəetmə üsulu hər hansı qeyri-demokratik alternativdən yaxşıdır? Çalışaram izah edim.

Əvvəlcə onu qeyd edək ki, hər hansı bir mümkün alternativlə müqayisədə demokratiyanın azı on üstünlüyü var (bax: cədvəl 5).

1. Demokratiya qəddar və əxlaqsız tiranların hökmranlığına yol vermir.

Avtoritar idarəetmədən necə qaçmaq problemi siyasətdə ən başlıca məsələlərdən biri kimi qalmaqdadır. Ən yeni tarix də daxil olmaqla, bəşəriyyətin bütün tarixi ərzində elə hökmdarlar yaxud elə dövlət başçıları olub ki, onlar allahlıq iddiası, qeyri-normal ehtiyatkarlıq, hərislik, qərəzkarlıq hissəsinə qapılıb, ideoloji, milliyyətçi, dini fanatizmin təsirinə düşüb yaxud özünün guya fitri hökmranlıq və hüququna inanıb, yaxud hansısa xəstəhal şıltaqlıq, qeyri-iradi ehtiras, "ovqatın" təsiri altında dövlətin bütün nəhəng gücünü işə salırdılar ki, məcburiyyət və zorakılıq vasitəsilə öz şəxsi məqsədlərinə yetsinlər. Tiranıya qurbanlarının miqyası yalnız epidemiya, kütləvi aclıq və müharibə qurbanlarının sayı ilə müqayisə oluna bilər.

XX yüzillikdən bir neçə misal. Sovet İttifaqında İosif Stalinin hakimiyyəti dövründə siyasi motivlərə görə milyonlarla insan həbsxanalara salınmışdı, bunların bir hissəsi yalnız bir səbəbə – Stalinin gözüne hər yerdə sui-qəsd göründüyünə görə həbs edilmiş və ya güllələnmişdi. Təxminən 20 milyon insan həbs düşərgələrində həlak olmuş, siyasi ittihamlar üzrə edam edilmiş, 30-cu illərdə Stalinin zorla kolxoz sistemini qəbul etdirdiyi dövrdə tüğyan edən aclıqdan qırılmışdı. Ölüm düşərgələrində daha 20 milyon adam sağ qala bilmişdi, lakin onlar cəhənnəm əzablarından keçməli olmuşdular¹.

Başqa bir misal nasist Almaniyasında Adolf Hitlerin dikta-

turasına aiddir. Onun başladığı İkinci dünya müharibəsində həlak olmuş on milyonlarla insan qurbanından əlavə, o, həbs düşərgələrində 6 milyon yəhudinin məhvində, habelə öz rejiminin saysız-hesabsız düşmənlərinin, polyakların, qaraçıların, homoseksualistlərin, tamamilə kökünü kəsmək niyyətində olduğu digər sosial və etnik qrupların qırğına görə məsuliyyət daşıyır.

Kambocada Pol Potun despot hakimiyyəti dövründə (1975-1979) "qırmızı khmerlər" ölkə əhalisinin dörddə birini məhv etmişdilər – bu, öz xalqına qarşı əsl soyqırımı idi. Pol Pot cəmiyyətin savadlı təbəqəsindən o qədər qorxurdu ki, onların nümayəndələrinin, demək olar, kökünü kəsmişdi; gözdə çəşməyin olması və ya əldə qabarın olmaması ölüm hökmünə bərabər idi.

Təbii ki, xalq hakimiyyəti də ciddi qüsurlardan azad deyildi. Digər başqa hökumətlər kimi "xalq hökumətləri" də öz dövlətlərinin hüdüdlərindən kənarda yaşayan vətəndaşları, ölkə daxilində xüsusi statusu olan əcnəbilər, müstəmləkələrin sakinləri və s. barəsində ədalətsiz və qəddarlıqla hərəkət edirdilər. Bu mənada "xalq hökumətləri", bəzi hallarda hətta daha humanist hərəkət edən qeyri-demokratik dövlətlərdən heç də geri qalmırdı. Bir sıra hallarda (məsələn, Hindistanda olduğu kimi) müstəmləkə hakimiyyəti özü də bilmədən və ya şüurlu surətdə demokratik əqidə və təsisatların yaradılmasına və tətbiqinə kömək edirdi.

Bununla belə, biz demokratik ölkələrdə imkansızlar və cəmiyyətin qəbul eləmədiyi insanlar barədə yol verilən ədalətsizliklərə göz yuma bilmərik, çünki bununla demokratik rejimlər əxlaqın təməl prinsipi ilə ziddiyyətə girmiş olurlar, elə bir prinsiplə ki, sonrakı fəsildə görəcəyimiz kimi demokratik dövlətin bütün vətəndaşları arasında siyasi bərabərliyin bərqərar olmasına kömək edir. Bu ziddiyyətdən yeganə çıxış

yolu bütün dünyada səmərəli fəaliyyət göstərə biləcək insan hüquqları üzrə kodeksin yaradılmasıdır. Fəqət, bu problemin önəmi və onun həlli məsələsi mövzumuzun hüdudları kənarındadır.

“Xalq hökumətlərinin”, ölkənin yurisdiksiyasında olan və onun qanunlarına tabe olmağa borclu olan, lakin dövlətin idarə olunmasında iştirak etmək hüququndan məhrum edilmiş insanlara vurduğu ziyan demokratik ideya və prinsiplərə meydan oxumaq deməkdir. Burada insanlar idarə etmirlər, onları idarə edirlər. Xoşbəxtlikdən bu problemin həlli nə qədər çətin görünsə də, üzdədir: demokratik hüquqlar idarəetmə prosesindən kənarlaşdırılmış sosial qrupların üzvlərinə də şamil edilməlidir. Bu problem XIX yüzillikdə də, XX yüzilliyin başlanğıcında da uğurla həll edilirdi, o zamanlar əvvəlki senzlər və məhdudiyyətlər götürülmüş, ümumi seçki hüququ isə demokratik idarəetmənin normasına çevrilmişdi².

– Bağışlayın, deyər oxucu sözüümüzü kəsəcək, – məgər demokratiya seçki hüququna malik olan, lakin səsvermə zamanı azlıqda qalan vətəndaşların mənafeələrini məhdudlaşdırmırmı? Məgər əksəriyyətin iradəsi onların iradəsini əzmirmi?! Əgər bu, “əksəriyyətin tiraniyası” deyilsə, bəs nədir?

Bu suala sadə cavab vermək istərdik, lakin təəssüf ki, bu məsələ göründüyündən xeyli qəlizdir. Qəlizlik də ondan yaranır ki, dövlətin yeritdiyi istənilən siyasət, o cümlədən qanunverici siyasət istər demokratik əksəriyyət, istər oliqarx azlıq, istərsə də bilikli diktator tərəfindən bəyənilib-bəyənilməməsindən asılı olmayaraq hökmən kiməsə ziyan vurur. Məsələn onda deyil ki, hökumət öz qanunlarını elə işləyib hazırlamalıdır ki, bu qanunların heç biri vətəndaşlardan heç birinin mənafeələrini məhdudlaşdırmasın. Hətta ən demokratik hökumət də bu cür vəzifəni öz üzərinə götürə bilməz, bu heç mümkün də deyil. Burada məsələ başqa müstəvidədir: vətəndaşların əsas hüquq

və mənafeələrinə kim daha az ziyan vura bilər, demokratik yaxud qeyri-demokratik rejim? Demokratik quruluş ən azı bir səbəbdən – hakimiyyətdən sui-istifadə etməyə meyilli avtokratlar hakimiyyətinə yol verməməsi səbəbindən mövcud tələblərə hər hansı qeyri-demokratik alternativdən daha çox dərəcədə cavab verir.

Lakin demokratik dövlətlərin vətəndaşları yaşadıkları quruluşun qeyri-demokratik rejimlərlə müqayisədə az qəddar olmasına görə arxayınçılığa qapılmamalıdır. Biz özümüzdə baş vermiş hər hansı bir cinayətə “qonşuluqda” daha ağır cinayətin törədilməsi səbəbinə görə haqq qazandıra bilmərik. Ədalətsizlik və qanunsuzluq hətta (çoxluq tərəfindən idarə olunan) demokratik ölkədə və bütün demokratik prosedurlara əməl etməklə törədildikdə də ədalətsizlik və qanunsuzluq olaraq qalır. Çoxluğun güclü olması hələ onun haqlı olması demək deyil³.

Bununla belə, demokratiyanın qeyri-demokratik rejimlə müqayisədə daha ədalətli olması və insanın təməl maraqlarına daha böyük hörmətlə yanaşması haqqında fikrin başqa əsasları da var.

2. Demokratiya vətəndaşlara qeyri-demokratik quruluşun vermədiyi və heç vaxt verə bilməyəcəyi əsas hüquq və azadlıqları verir.

Demokratiya – yalnız dövləti idarə etmək üsulu deyil. O, həm də hüquqlar sistemidir, belə ki, hüquqlar demokratik siyasi institutların ayrılmaz hissəsidir. Hüquq və azadlıqlar elə bir “kərpiclərdir ki, onlardan demokratik idarəetmə prosesi “yapılır”.

Əvvəlki fəsildə sadalanan demokratiya meyarlarını yada salaq. Gün kimi aydındır ki, bu normaların həyata keçirilməsi üçün siyasi sistem, zərurət yarandıqca, öz vətəndaşlarının müəyyən hüquqlarını təmin etməlidir. Yaxud məsələn, *dövlətin idarə olunmasında fəal iştirak meyarını götürək: vətəndaşların həmin*

bu iştirakətmə hüququnu, habelə siyasi məsələlər üzrə öz baxışlarını bəyan etmək hüququnu, eləcə də öz həmvətəndaşlarının rəyini dinləmək və onlarla birgə bu məsələləri müzakirə etmək imkanını nəzərdə tutmurmu?

Yaxud, *bərabər seçki hüququ meyarı*: “vətəndaşlar öz iradəsini sərbəst ifadə etmək və səslərin düzgün hesablanması hüququna malik olmalıdır” ideyasını ehtiva etmirmi? Bu, digər demokratik normalara da aiddir: görünür, vətəndaşların *alternativ variantları nəzərdən keçirməklə iştirakətmə hüququ* olmalıdır. Yəni onların özləri həll edə bilməlidirlər ki, hansı məsələləri və hansı qaydada müzakirə edəcəklər.

Qeyri-demokratik sistem mahiyyətcə öz vətəndaşlarına (yaxud öz təbəələrinə) bu cür geniş siyasi hüquqlar vermir. Öz vətəndaşlarını bu cür hüquqlarla təmin etməyə qabil olan istənilən siyasi sistem, yenə də mahiyyətcə demokratik sistem sayılır.

Lakin bu iki sistem arasındakı fərqi yalnız bayağı definisiyaların köməyiylə göstərmək düzgün olmazdı, bu fərqlərin kökü daha dərinədir. Demokratiyanın tələblərinə cavab vermək üçün ona mənsub hüquqlar vətəndaşlar üçün gerçəkdə mümkün olmalıdır. Hüquqları kağız üzərində əks etdirmək, onları qanun qüvvəsinə mindirmək və hətta konstitusiyaya yazmaq kifayət deyil – bu hüquqlar gündəlik həyatda əməli surətdə tətbiq edilməli və vətəndaşlar üçün mümkün olmalıdır, əks halda siyasi sistem, mövcud ölkənin liderlərinin bu barədə nə deməsindən asılı olmayaraq demokratik sayıla bilməz, bu halda demokratik atributlar da mövcud rejimin qeyri-demokratik mahiyyətini gizlədən pərdəyə çevrilir.

Demokratik ideyaların cazibəsi o qədər böyükdür ki, XX yüzillikdə istibdad rejimləri çox vaxt “demokratiya” və “seçkilərin” köməyi ilə pərdələnilər. Təsəvvür edək ki, bu cür ölkələrin birində demokratiyaya xas olan bütün hüquqlar onun

vətəndaşları üçün də mümkün olub. Bu o deməkdir ki, həmin ölkədə əsrimizin ikinci yarısında tez-tez rast gəlinən hadisə – demokratiyaya keçid baş tutub. Lakin mənə etiraz edib deyə bilərsiniz ki, məsələn söz azadlığı yalnız bir səbəbə – “demokratiya” anlayışının tərkib hissəsi olduğuna görə öz-özünə yaranı bilməz. Deyə bilərsiniz ki, bu barədə daha köklü səbəb və şərtlər olmalıdır. Əlbəttə, bu mənada haqlısınız. Demokratiyanın inkişafı üçün müvafiq təsisatlar – başlıca demokratik hüquqların və imkanların müdafiəsi naminə yaradılmış institutlar böyük önəm daşıyır, bunlar təkcə nəzəri deyil, həm də real şərt və şərait kimi vacibdir, çünki bun-suz demokratiya var ola bilməz.

Lakin yenə soruşa bilərsiniz: hətta bu halda da bütün bunlar mücərrəd fərziyyələr, nəzəriyyəçi filosofların söz oyunu deyilmi? Deyə bilərsiniz: axı kim inanar ki, yalnız hansısa təsisatların köməyi ilə demokratiya yaratmaq və onu müdafiə etmək mümkündür? Və yenə siz öz fikrinizdə haqlı olarsınız. Kitabın IV fəslində biz demokratiyanın duruş gətirib möhkəmlənə biləcəyi şərtləri və şəraiti ətraflı nəzərdən keçirməyə çalışacağıq. Bu şərtlərdən biri də sıradı vətəndaşlar və siyasi liderlərin arasında demokratik ideyaların, o cümlədən “hüquqlar və imkanlar olmasa demokratiya da olmaz” əqidəsinin kifayət qədər geniş yayıla bilməsi faktorudur.

Xoşbəxtlikdən bu hüquq və imkanların zəruriliyini adi vətəndaşlar da, onların liderləri də lazımınca aydın görür və dərk edirlər. XVIII yüzilliyin sonlarında “orta amerikalıya” tamamilə aydın idi ki, demokratik respublika fikir və söz azadlığı olmadan var ola bilməz. Buna görə, 1800-cü ildə ABŞ prezidenti seçilmiş Tomas Ceffersonun həyata keçirdiyi ilk tədbirlərdən biri də bu oldu ki, o, “sələfi” Con Adamsın prezidentliyi dövründə qəbul edilən və söz azadlığını məhdudlaşdıran “Qiyama təhrik etmə haqqında” bədnam qanunu ləğv etdi. Bu qanunu ləğv edərkən,

Cefferson təkcə öz şəxsi əqidəsinə uyğun deyil, həm də görünür, həmin dövrdə Amerikanın sırayı vətəndaşlarının çoxunun tərəfdar çıxdığı baxışlara uyğun olaraq hərəkət edirdi.

Vətəndaşlar başa düşmədikdə ki, demokratiya bir sıra əsas hüquqlara riayət olunmasını tələb edir və ya onlar bu hüquqların müdafiəsinə xidmət edən siyasi, inzibati və hüquqi təsisatları dəstəkləmədikdə demokratiya təhlükədə qalmış olur.

Xoşbəxtlikdən bu təhlükə demokratik sistemin üçüncü bir üstünlüyü ilə müəyyən qədər azaldılır.

3. *Demokratiya vətəndaşlara digər hər hansı bir siyasi sistemin verə biləcəyindən daha geniş dairədə şəxsi azadlıqlar verir.*

“Demokratik” adlanmağa iddia edən dövlətdə bütün digər hüquqlar, azadlıqlar və imkanlardan əlavə, vətəndaşlar daha geniş dairədə azadlıqlardan istifadə etməlidirlər. Demokratiyanın lazımlığına olan inam digər əqidələrdən kənarda var ola bilməz. Çoxları üçün bu, bütöv bir əqidə toplumunun tərkib hissəsidir və bunların arasında fikir və söz azadlığının ayrılıqda da cəlbədicə olmasına inam vardır. Dəyərlər və ləyaqətlər dünyasında demokratiya fəxri yer tutur. Lakin bu müstəsna nemət deyil. Demokratik prosesə xas olan digər hüquqlar kimi, fikir və söz azadlığının ona görə öz müstəqil dəyəri var ki, onun sayəsində *mənəvi muxtariyyət, əxlaqi dəyərlərin azadlığı və ləyaqətlə yaşamaq imkanı* təmin edilir.

Bundan əlavə, əgər vətəndaşlar bu idealları və onların praktiki təcəssümünü möhkəmləndirən mədəniyyəti yaradıb inkişaf etdirə bilməsəydilər, demokratiya mövcud ola bilməzdi. *Demokratik idarəetmə sistemi və onu möhkəmləndirən demokratik mədəniyyət* qarşılıqlı mürəkkəb əlaqədədir ki, bunu biz 12-ci fəsilə ətraflı nəzərdən keçirəcəyik. Hələlikse belə bir müddə ilə kifayətlənək: demokratik mədəniyyət şübhəsiz ki, başlıca yeri *şəxsi azadlıq* üçün ayırır və bununla da əlavə hüquq və

azadlıqlara dəstək vermiş olur.

Qədim dövrün dövlət xadimi Periklin e.ə. 431-ci ildə Afina demokratiyası haqqında dediyi sözlər eyni dərəcədə müasir demokratiyaya aid edilə bilər: “Bizim bu siyasi sistemdə istifadə etdiyimiz azadlıqlar gündəlik həyatımızı da əhatə edir”⁴.

Yeri gəlmişkən, demokratik dövlətin istənilən qeyri-demokratik quruluşla müqayisədə daha geniş dairədə azadlıqlar verməsi haqqında fikir yəqin o kəslərin etirazına səbəb olacaq ki, onlar dövlətin tamamilə ləğv olunacağı təqdirdə insanın daha böyük azadlıq əldə edəcəyinə (bu, anarxizmin əsas postulatıdır) inanır⁵. Lakin biz elə bir dünyanı təsəvvür etsək ki, orada dövlətlər yoxdur, lakin eyni zamanda hər bir insan digər insanların təməl hüquqlarına hörmətlə yanaşır və orada kollektiv qərarlar tələb edən bütün problemlər tam razılıq şəraitində dinclik və yekdilliklə həll edilir, o zaman görürük ki, bu, qətiyyətlə mümkün deyildir. Bu halda, şəxsiyyət barədə başqa bir şəxs, qrup, təşkilat tərəfindən, o cümlədən başqalarını öz əməyinin bəhrəsindən məhrum etməyə, zəifləri kölə asılılığına salmağa, başqalarına öz iradə və hakimiyyətlərini sırımağa çalışsan, yəni onların ağalığını möhkəmlətməyə xidmət edə biləcək zorakı dövlət yaratmaq niyyətində olan kəslər tərəfindən həyata keçirilən zorakılıq ehtimalı hədsiz dərəcədə artacaqdır. Əgər dövlət təsisatlarının aradan götürülməsi qaçılmaz hərcmərclik və xaos, yəni “anarxiya” adlandırdığımız duruma gətirib çıxaracaqsa, onda “yaxşı”, yəni düzgün təşkil edilmiş dövlət bir çox cəhətdən anarxiya yolu ilə gedən “pis” dövlətdən heç şübhəsiz üstündür.

Əgər biz anarxiyanı rədd edirik və dövlətin gərəkliliyini etiraf edirikse, onda demokratik prinsiplərə əsaslanan dövlət öz vətəndaşlarına istənilən digər dövlətdən daha geniş dairədə hüquq və azadlıqlar verəcəkdir.

4. *Demokratiya insanlara öz təməl mənafeələrini müdafiə etməyə imkan yaradır.*

Bütün insanlar və ya təqribən bütün insanlar oxşar istəklər ifadə edirlər: hər bir insan istəyir ki, yaxşı yaşasın, evi, kifayət qədər qidası, ailəsi, dostları, ürəyinə yatan işi, istirahəti, əyləncələri, sağlamlığı olsun, hamı tərəfindən hörmət görsün və s. Lakin sizin şəxsi tələbatlarınızın “strukturu” digər fərdinkindən fərqli ola bilər. Bir çox in-sanlar kimi siz də istərdiniz ki, arzularınızın təmin edilməsinin asılı olduğu faktorlara təsir etmək imkanınız olsun; bu cür imkanın olması isə azad seçim əldə etmək, həyatını öz məqsəd və niyyətlərinə, zövqünə və meylinə, rəhbər tutduğun dəyərlərə və ideallara, tapındığın əqidəyə və s. uyğun qura bilmək imkanı deməkdir. Demokratiya bu azad seçim hüququnu indiyədək mövcud olmuş siyasi sistemlərin hər hansı birindən daha yaxşı qoruyur. Bunu hamıdan inandırıcı şəkildə Con Stüart Mill ifadə etmişdir. O yazır:

“...Hər şeyi əhatə edən həqiqəti də, insanların qarşılıqlı münasibətlərinə aid amillərin özülündə duran ümumi ilkin şərtləri də özündə birləşdirən prinsip ondan ibarətdir ki, hər bir şəxsin hüquq və mənafeələrinə yalnız o halda hörmət edilir ki, bu şəxs adəti üzrə həmin hüquq və mənafeələri müdafiə etməyi bacarsın və buna həvəs göstərsin... İnsan onu hədələyən pisləkdən özünü yalnız o dərəcədə təhlükəsizlikdə hiss edə bilər ki, özünü nə dərəcədə müdafiə etməyə qabilird və bu qabiliyyəti nə dərəcədə həyata keçirmək zorundadır”.

Mill daha sonra yazır:

“Biz öz hüquq və mənafeələrimizi hökumətin və ya hökumətə təsir edən və onun fəaliyyətini istiqamətləndirən kəslərin özbaşnalığından yalnız o halda müdafiə edə bilərik ki, bu hökumətin fəaliyyətini tam idarə etmiş olaq. Mill belə nəticəyə gəlir ki, “... bütün vətəndaşların ali dövlət hakimiyyəti sistemində iştirak

etməsinə imkan verilməsindən gözəl heç nə ola bilməz”. Məhz bu, demokratik idarəetmə deməkdir ⁶.

Mill tamamilə haqlıdır. Hətta demokratik dövlət elektoratına daxil olsaydınız da, tam arxayın ola bilməzdiniz ki, mənafeələriniz lazımcı müdafiə ediləcək, lakin əksinə, siz elektorata daxil olmasanız, şübhə etməyə bilərsiniz: sizin mənafeənizə məhəl qoyan olmayacaq, onu ciddi surətdə pozacaq, ya da açıq-aşkar tapdalayacaqlar. Belə bir halda, seçmək hüququ ilə bu hüququn olmaması arasında seçim etmək lazım gəlmişdir!

Demokratiya daha bir aspektdə azadlıqla xüsusi tərzdə əlaqədərdir.

5. *Yalnız demokratiya şəxsiyyətə öz müqəddəratını təyin etmə azadlığını, yəni şəxsiyyətin özü üçün seçdiyi qanunlar üzrə yaşamıq imkanını həyata keçirmək üçün maksimum şərait yaradır.*

Normal insan yalnız başqa insanlarla hansısa münasibətlər qurmaqla həyatdan zövq duya bilər. Lakin o, bu münasibətlərin əvəzini onunla ödəməli olur ki, həmişə istədiyini edə bilmir. Biz yaşa dolduqca bir başlıca həyat həqiqətini dərk edirik: bizim istəklərimiz bəzən başqalarının istəkləri ilə ziddiyyətə girir. Biz bunu da anlayırıq ki, mənsub olmaq istədiyimiz birlikdə (və ya birliklər qrupunda) müəyyən norma və qaydalar işləyir və biz birliyin üzvü kimi bu normalara tabe olmağa məcburuq. Deməli, əgər siz öz istəklərinizi zorla qəbul etdirə bilmirsinizsə, onda başqa insanlarla aranızda olan ziddiyyəti dinc yolla həll etməyə, yəni onlarla razılığa gəlməyə çalışmalısınız.

Burada, nəzəriyyədə də, praktikada da çoxdan mübahisə doğuran bir məsələ meydana çıxır. Mənsub olduğunuz qrupun sizi yerinə yetirməyə məcbur etdiyi qaydaları siz özünü necə seçə bilərsiniz? Müstəsna gücü və qüdrəti olan dövlətin sizi öz qanunlarına məcburən tabe etdirməyə qabil olması nəticəsində bu məsələ mövcud dövlətin vətəndaşı (təbəəsi)

kimi sizin üçün xüsusilə vacibdir. Riayət olunmasını dövlətin təmin etməli olduğu qanunların seçimində siz necə azad ola bilərsiniz və eyni zamanda bu qanunlara *təbə olmamaqda* siz necə *azad olmaya* bilərsiniz?

Siz və həmvətəndaşlarınız həmişə razılığa gəlsəydiniz, o zaman məsələnin həlli də asan olardı: siz hamınız və həmişə yekdilliklə qanunlara *təbə* olardınız. Və bu halda, bir növ sizin vəzifələrinizi yadınıza salmağa xidmət edən qanunlara ehtiyac qalmazdı və qaydalara *təbə* olmaqla siz bir növ özünüz özünü *təbə* olardınız. İlk baxışda elə görünə bilər ki, bütün problemlər həll edilib və sizinlə həmvətəndaşlarınız arasında yaranmış tam harmoniya anarxistlərin ən ülvə arzusunu həyata keçməsinə gətirib çıxarıb.

Amma əfsuslar! Təcrübə göstərir ki, insanlar toplumunda hər cür məcburiyyətdən azad, həqiqi və uzunmüddətli yekdillik nadir hallarda olur, tam və möhkəm konsensus isə əlçatmaz hədəfdir. Bax, buna görə sözügedən məsələ əvvəllərdəki kimi ak-tual olaraq qalır.

Lakin əgər sağlam məntiq deyirsə ki, bəşər nəslinin bütün nümayəndələri ilə tam harmoniya şəraitində yaşamaq qeyri-mümkündür, onda bunun əvəzinə biz birliyin daxilində ağıllı qanun və qaydalar haqqında qərarlar qəbul edilməsi prosesini təşkil etməyə çalışa bilərik.

- Bu proses nəzərdə tutacaq ki, qanunları qəbul etməzdən öncə sizin həmvətəndaşlarınızın bu barədə öz fikrini söyləmək imkanı olsun.
- Sizə əlverişli şərait halında hamını razı salan qanunların işlənilib hazırlanmasına kömək edə biləcək müzakirələr, danışıqlar aparmaq, kompromislər axtarmaq, düşünüb-düşünməq imkanı veriləcəkdir.
- Yekdillik əldə edilmədiyi təqdirdə (buna güman daha çoxdur) ən çox tərəfdarı olan qanun qəbul ediləcəkdir.

Bu meyarlar əvvəlki fəsildə təsvir edilmiş ideal demokratik prosesin ünsürləridir. Doğrudur, bu proses təminat verə bilməz ki, onun bütün iştirakçıları öz seçdikləri qanunlar əsasında yaşayacaqlar, bununla belə o, öz müqəddəratını təyin etmək imkanlarını maksimum mümkün olan həddə qədər genişləndirir. Siz azlıqda qalsanız belə və sizin rəyinizi başqa rəylər üstələmiş olsa belə, yenə də bu proses mövcud olan hər hansı bir prosesdən ədalətli olacaqdır. Belə ki, bu hüdudlarda siz, demokratik normaları seçməklə, öz sərbəst iradəinizi həyata keçirmək imkanı qazana biləcəksiniz.

6. *Yalnız demokratik idarə üsulu mənəvi məsuliyyət üçün geniş imkanlar açır.*

“Mənəvi məsuliyyət daşımaq” dedikdə, biz nəyi nəzərdə tuturuq? Məncə, bu o deməkdir ki, siz öz əxlaq prinsiplərinizi, yalnız bütün variantları və onun nəticələrini fikirləşib, müzakirə edib hərtərəfli və səylə öyrəndikdən sonra formalaşdırır və onun əsasında qərar qəbul edirsiniz. Sizin üçün mənəvi məsul olmaq – özü-özünü idarə etmək, yəni bu cür əxlaqi əhəmiyyətli qərarlar sayəsində öz qərarını verə bilmək deməkdir. Bu, mənəvi tələblərin yüksəlməsinə gətirib çıxarır. Qeyri-demokratik rejimdə isə öz seçdiyiniz qanunlar əsasında yaşamaq imkanınız məhduddur və buna görə mənəvi məsuliyyətinizin diapazonu məhduqlaşmış olur. Axı qəbul edilməsi sizdən asılı olmayan qərarlara görə necə məsuliyyət daşıya bilərsiniz? Bir halda ki, hökumət məmurlarının fəaliyyətinə təsir etmək imkanınız yoxdursa, buna görə necə cavabdeh ola bilərsiniz?

Yox, əgər siz kollektiv şəkildə qəbul edilmiş qərarlara *təbə*sinizsə (yəqin sizin üçün bu belə də olur) və əgər demokratik proses sizin öz seçdiyiniz qanunlar əsasında yaşamaq imkanınızı qeyri-demokratik rejimlərdə əlçatmaz olan hüdudlara qədər genişləndirirsə, bu eyni zamanda sizə mənəvi cavabdeh şəxs kimi hərəkət etmək imkanı verir.

7. *Demokratiya şəxsiyyətin inkişafı üçün başqa hər hansı alternativdən daha əlverişli şərait yaradır.*

Bu, çox cəsarətli və yaqin ki, digərlərindən ziddiyyətli müddəadır. Özünü də görəcəksiniz ki, o, empirik xarakter daşıyır və faktlara əsaslanır. Əlbəttə, yaxşı olardı ki, bu tezi-
sin ədalətliliyini yoxlamaq üçün demokratik və qeyri-demokratik cəmiyyətlərdə yaşayan “şəxsiyyətin inkişaf” dərəcəsini müəyyən və müqayisə etməyə imkan verən metodu axtarıb tapaq. Lakin bu olduqca çətin işdir. Bu tezisi yalnız çoxsaylı faktların köməyi ilə sübuta yetirmək mümkün olduğu üçün biz onu inandırıcı, lakin sübuta yetirilməmiş bir şey kimi nəzərdən keçirmək məcburiyyətindəyik.

Düşünürəm ki, hər bir kəsin faydalı və ya ziyanlı hesab etdiyi insani keyfiyyətlər haqqında öz təsəvvürü var: birinciləri inkişaf etdirmək, ikinciləri isə aradan qaldırmaq görəkdir. Birincilər sırasında çoxumuz düzlük, təmizlik, alicənablıq, mərdlik, cəsarət, sevmək bacarığı kimi keyfiyyətləri göstərə bilərik. Eyni zamanda, çoxumuz belə hesab edirik ki, yetkin insan, yəni öz şəxsiyyətinin tam inkişaf həddinə çatmış insan görək:

- özü öz qayğısına qalmaq bacarsın;
- elə hərəkət etsin ki, başqalarından kömək ummadan öz mənafeələrini müdafiə edə bilsin;
- ən səmərəli yolları arayıb seçmək və hər bir əməlin mümkün nəticələrini ölçüb-biçməklə öz hərəkətlərinə görə özünə hesabat versin;
- həm öz şəxsi hüquq və vəzifələrini, həm də başqa insanların hüquq və vəzifələrini daim nəzərdə tutsun;
- rastlaşdıqları problemləri başqa insanlarla birgə açıq və sərbəst şəkildə müzakirə etməyi bacarsın.

İnsan fitrətən bu keyfiyyətləri inkişaf etdirmək qabiliyyətinə malikdir. Onun bu qabiliyyətləri tam dərəcədə inkişaf etdirə

bilməsi isə bir sıra hallardan, o cümlədən, daxilində yaşadığı siyasi sistemin təbiətindən asılıdır. Yuxarıda sadaladığım keyfiyyətlərin daha dolğun inkişaf etdirilməsi üçün müvafiq şəraiti yalnız demokratiya təmin edə bilər. Bütün qalan rejimlər insanın istənilən fəaliyyətini, o cümlədən, onun öz mənafeələrini müdafiə etmək, başqalarının mənafeələrini nəzərə almaq, mü-
hüm qərarlara görə öz üzərinə məsuliyyət götürmək və bu qərarların ən məqbul variantlarını başqa insanlarla sərbəst müzakirədə arayıb tapmaq üçün imkanları daraltdır. Demokratik quruluş insanın bu xüsusiyyətlərini inkişaf etdirə bilməsi üçün kifayət qədərində olmasa da, zəruri şərait yaradır.

8. *Yalnız demokratik idarəetmə siyasi bərabərliyin nisbətən yüksək səviyyəsini təmin etməyə qabildir.*

Demokratiyanın üstünlüyünün başlıca səbəblərindən biri ondan ibarətdir ki, bu quruluş zamanı vətəndaşların siyasi bərabərliyi digər siyasi sistemlərdə olduğundan daha dolğun təzahür edir. Biz hüquq bərabərliyinə nə üçün bu cür böyük əhəmiyyət veririk? Sualın cavabı çox da aydın olmadığından, mən növbəti iki fəsildə izah edəcəyəm ki, nə üçün hüquq bərabərliyi bu qədər vacib və lazımlıdır; nə üçün o, çoxlarının məqbul hesab etdiyi bir neçə mühüm müddəanın zəruri şərtidir. Mən həmçinin göstərmək istəyirəm ki, əgər biz siyasi bərabərliyi tanımış olsaq, o zaman 4-cü cədvələ daha birini, demokratiyanın beşinci meyarını əlavə etməliyik.

Bu yerə qədər nəzərdən keçirdiyimiz demokratiyanın üstünlükləri əsasən keçmiş və gələcək dövrlərə aid idi. Lakin 2-ci fəsildən göründüyü kimi demokratik sistemin bizə yaxşı məlum olan siyasi institutları yalnız son bir neçə yüz ildə yaranmışdır, yaş senzi ilə məhdudlaşdırılan ümumi seçki hüququ isə XX əsrdə mümkün olmuşdur. Bu müasir nümayəndəli sistemlərin isə bütün əvvəlki demokratiyalar və respublikalarla müqayisədə iki əlavə üstünlüyü vardır.

9. Müasir nümayəndəli demokratiyalar bir-birləri ilə müharibə etmirlər.

Demokratik quruluşun bu xüsusi üstünlüyünü uzun dövr ərzində görmək mümkün olmayıb. Yalnız XX əsrin son on ilində bu amil qəfil və sarsıdıcı şəkildə üzə çıxıb. 1945-1989-cu illər arasındakı dövrdə 34 beynəlxalq silahlı münaqişə baş verib və bunlardan bircəciyi də demokratik ölkələr arasında olmayıb. Bundan əlavə, “onların heç birində müharibəyə hazırlıq və müharibənin gözlənməsi müşahidə edilməyib”⁷. Bu fikir əvvəlki dövrə də aid edilə bilər: XIX yüzilliyin ikinci yarısında nümayəndələr məclisi və digər demokratik institutları olan (məsələn, yaşlı kişi əhalisinin əksəriyyətinə verilən seçki hüququ institutu) ölkələr öz aralarında müharibə etməyiblər.

Aydın məsələdir ki, demokratik ölkələr də müharibəsiz ötürməyiblər, lakin onlar başqa siyasi quruluşa malik ölkələrlə müharibə aparıblar ki, buna misal olaraq dünya müharibələrini göstərmək olar. Bundan əlavə, müstəmləkələrin fəth edilmiş əhalisi üzərində hakimiyyət hərbi gücün köməyi ilə saxlanıb. Demokratik ölkələr başqa dövlətlərin siyasi həyatına müdaxilə edərkən, onların hökumətlərini zəiflətməyə və ya müxalifətin köməyi ilə onları hakimiyyətdən zorakı yolla kənarlaşdırmağa çalışıblar. XX əsrin 80-ci illərinə qədər, məsələn, ABŞ Latın Amerikası ölkələrindəki çoxsaylı hərbi xuntalara ölkənin qanuni hökumətini devirməkdə həlledici kömək göstərmişdir.

Bu belədir, lakin bu halda da maraqlıdır ki, müasir nümayəndəli demokratiyalar bir-birləri ilə müharibə etmirlər. Bunun səbəbləri o qədər də aydın deyil. Ola bilsin ki, beynəlxalq ticarətin yüksək inkişaf səviyyəsi səbəbindən bu dövlətlər müharibə etməkdənsə, bir-birləri ilə müttəfiq münasibətlərində olmağı üstün tuturlar⁸. Üstəlik, demokratik ölkələrin vətəndaşları və liderləri kompromis sənətinə yaxşı yiyələniblər. Bundan əlavə, oxşar siyasi quruluşlu dövlətlərin vətəndaşları

onlarda qorxu hissi oyatmırlar, onlar bir-birlərinə etibar edir və bir-birlərinin simasında öz oxşarlarını görürlər. Və nəhayət, həm keçmişdə, həm də indi dinc danışıqlar, müqavilələr, itti-faqlar praktikası və qeyri-demokratik dövlətlərə qarşı kollektiv müdafiə sisteminin yaradılması faktorları da qərarların silahlı münaqişələrin gedişində deyil, dinc yolla işlənilib hazırlanması meylini möhkəmləndirir.

Beləliklə, demokratiyanın yayılması sülhün möhkəmləndirilməsinə də kömək edir.

10. Demokratik quruluşlu ölkələr daha firavandırlar.

Hələ 200 il bundan əvvəl siyasi filosoflar arasında belə bir fikir geniş yayılmışdı ki, demokratiya daha çox kasıblara “yaraşır”, bolluq və sərvət isə aristokratiya, oliqarxiya və monarxiyanın fərqləndirici əlamətidir. Lakin XIX-XX əsrlərin təcrübəsi bunun əksini sübut edir. Demokratiya varlanır, qeyri-demokratik rejimli ölkələr isə onlarla müqayisədə bir qayda olaraq kasıb qalırdılar.

Maddi bolluq və cəmiyyətin demokratik quruluşu arasında qarşılıqlı əlaqə XX yüzilliyin ikinci yarısında xüsusilə aşkar şəkildə üzə çıxdı. Bunu qismən nümayəndəli demokratiyalar və bazar iqtisadiyyatı arasındakı elə münasibətlərlə izah etmək olar ki, bu halda:

- dövlət özünü iqtisadiyyatı tənzimləmək işindən, demək olar, tamamilə kənarlaşdırır;
- fəhlələr öz iş yerlərini sərbəst dəyişə bilirlər;
- xüsusi şirkətlər satış bazarının genişləndirilməsi və resurslara qənaət edilməsi uğrunda vicdanla rəqabət aparırlar;
- istehlakçının, öz aralarında rəqabət aparən istehsalçıların təklif etdikləri mallar və xidmətlər sırasından seçim etmək imkanı yaranır.

XX əsrin sonlarında belə bir qanunauyğunluq aşkara çıxdı:

bazar iqtisadiyyatını tətbiq edən ölkələrin heç də hamısında demokratik idarəetmə forması bərqərar olmayıb, lakin demokratik idarəetmə formalı ölkələrin hamısında bazar iqtisadiyyatı bərqərar olub.

Son 200 il ərzində bazar iqtisadiyyatı digər iqtisadiyyat formalarının hər hansı birindən qat-qat çox firavanlıq gətirib. Beləliklə, qədim müdrik kəlamı başqa şəkildə ifadə etməklə deməkdə haqlıyıq: bir halda ki, bütün demokratik ölkələr – bazar iqtisadiyyatlı ölkələrdir, bazar iqtisadiyyatlı ölkələr isə bir qayda olaraq firavan yaşayır, deməli onda müasir demokratik ölkə – varlı ölkədir.

Demokratik quruluşlu ölkələrin qeyri-demokratik sistemlər qarşısında adətən başqa iqtisadi üstünlükləri də olur. İlk növbədə, demokratik ölkələr öz vətəndaşlarının təhsilə olan meylini həvəsləndirir, bilikli zəhmətkeşlər isə elmi-texniki tərəqqiyə və deməli iqtisadi yüksəlişə kömək edir. Bundan əlavə, demokratik ölkələrdə qanunlara daha ciddi riayət olunur, məhkəmələr daha müstəqildir, əmlak hüquqları daha yaxşı qorunur, müqaviləvi öhdəliklər şərtsiz yerinə yetirilir, iqtisadi proseslərə hökumətin və ya özbaşına hərəkət edə biləcək siyasətçilərin müdaxiləsi az inanılısıdır. Və nəhayət, müasir iqtisadiyyatın effektivliyi bir çox cəhətdən informasiya mübadiləsindən asılıdır, demokratik ölkələrə gəldikdə isə, kommunikasiya “sədləri” qat-qat aşağıdır. İnformasiyanı axartmaq və vermək, informasiya mübadiləsi aparmaq qeyri-demokratik rejimli ölkələrin çoxunda olduğundan asan və xeyli təhlükəsizdir.

Nəticədə, ümumi qaydadan bəzi istisnalara baxmayaraq, müasir demokratik ölkələrdə bazar iqtisadiyyatının üstünlüklərindən yararlanmaq və iqtisadi artıma nail olmaq üçün daha əlverişli şərait yaradılır.

Qeyd edək ki, müasir demokratik sistem və bazar iqtisadiy-

yatı arasında olan əlaqə hər ikisinə üstünlük verməsinə baxmayaraq, bazar iqtisadiyyatı demokratiya üçün xeyli baha başa gəlir, çünki o, əmlak bərabərsizliyi yaradır, bu isə ona gətirib çıxara bilər ki, demokratik ölkənin bütün vətəndaşlarının tam siyasi bərabərliyinin bərqərar olması çətinləşər. Biz bu məsələyə 14-cü fəsildə qayıdacağıq.

DEMOKRATIYANIN ÜSTÜNLÜKLƏRİ: NƏTİCƏLƏR

Demokratiya da daxil olmaqla, istənilən quruluşa hədsiz yüksək tələblərlə yanaşmaq düzgün deyil. Demokratiya zəmanət verə bilməz ki, onun bütün vətəndaşları xoşbəxt, varlı, sağlam, sülhpərvər və qanunsevər olacaqlar. Bu məqsədlərin tam əldə edilməsi istənilən hökumətin, o cümlədən demokratik hökumətin imkanları xaricindədir. Üstəlik, təcrübə göstərir ki, real demokratiya öz ideallarından çox uzaqdır. Demokratik idarəetmə sisteminin öncədəki versiyaları kimi müasir demokratiyanın da xeyli qüsurları var. Bununla yanaşı, biz cəmiyyətin siyasi quruluşunun digər formaları ilə müqayisədə demokratiyanın üstünlüklərini yaddan çıxarmamalıyıq. Bunlar əsasən aşağıdakılardır:

1. Demokratiya qəddar və əxlaqsız tiranı hakimiyyətə buraxmamağa kömək edir.

2. Demokratiya öz vətəndaşları üçün qeyri-demokratik sistemlərin vermədiyi və heç vaxt verə bilməyəcəyi hüquq və azadlıqlara zəmanət verir.

3. Demokratiya öz vətəndaşları üçün digər istənilən siyasi sistemin verə biləcəyindən daha geniş dairədə şəxsi azadlıqları təmin edir.

4. Demokratiya insanlara öz təməl mənafeələrini müdafiə etmək imkanı verir.

5. Yalnız demokratik hökumət şəxsiyyətə öz müqəddəratını təyin etməsi, yəni onun özünün seçdiyi qanunlar üzrə yaşaması

üçün maksimum şərait yaradır.

6. Yalnız demokratik hökumət mənəvi məsuliyyətin üzə çıxması üçün maksimum imkanlar açır.

7. Demokratiya insanın inkişafını digər istənilən sistemdən daha çox həvəsləndirir.

8. Yalnız demokratik hökumət siyasi bərabərliyin nisbətən yüksək səviyyəsini təmin etməyə qabildir.

9. Müasir nümayəndəli demokratiyalar bir-birləri ilə müharibə etmirlər.

10. Demokratik ölkələr qeyri-demokratik ölkələrlə müqayisədə firavanlığa daha çox meyllidir.

Bütün bu üstünlükləri nəzərə almaqla, insanların çoxu üçün demokratiya onun alternativisi olan istənilən siyasi sistemlə müqayisədə daha münasib variantdır.

6-CI FƏSİL.

Siyasi hüquq bərabərliyi nə üçün lazımdır? (I)

ANADANGƏLMƏ BƏRABƏRLİK

Yəqin çoxları belə nəticəyə gələr ki, demokratiyanın əvvəlki fəsilə sadalanan məziyyətləri demokratik idarəetmə formasının istənilən digər mümkün alternativ üsulu üzərindəki üstünlüyünü sübut etmək üçün yetərlidir. Lakin bu zaman gözlənilməz bir sual sizi çaşdırı bilər: dövlətin idarə olunmasında iştirak edən bütün vətəndaşlara bərabər siyasi hüquqlar vermək düzgündürmü? Nə üçün demokratik idarəetmə prosesində iştirak etmək üçün lazım olan hüquqlar hamıya bərabər dərəcədə şamil edilməlidir?

Demokratiyaya inam məsələsi üçün bu vacib olan sualın cavabı çox da aşkar deyil.

HÜQUQ BƏRABƏRLİYİ AŞKAR HƏQİQƏTDİRMİ?

1776-cı ildə ABŞ-ın İstiqlaliyyət Bəyannaməsinin yaradıcılarının söylədiyi sözlər bütün dünyada əks-səda qopardı: "Biz belə bir həqiqəti tam aşkar hesab edirik ki, bütün insanlar ana-dan bərabər doğulur və bu zaman Yaradan onlara müəyyən ayrılmaz hüquqlar bəxş edir ki, bunların sırasında yaşamaq, azadlıq və xoşbəxtliyə canatma hüququ da vardır". Bir halda ki, hüquq bərabərliyi aşkar həqiqətdirsə, onda bunun üçün heç bir sübut da tələb olunmur, Bəyannamədə belə sübutlar yoxdur da. Lakin çoxları üçün heç də aşkar həqiqət deyil ki, insanlar – kişilər və qadınlar bərabər hüquqlu yaranıblar. Və əgər

bu müddəə aşkar həqiqət xarakteri daşımırsa, onda biz hansı məntiqə əsasən onu qəbul etməliyik? Əgər sağlam məntiqə uyğun əsaslar yoxdursa, o zaman yalnız həqiqət kimi görünən idarəetmə formasını necə müdafiə edə bilərik?

Tənqidçilər İstiqlaliyyət Bəyannaməsindəki bərabərlik tezi-sini dönə-dönə tənqid edərək göstərirlər ki, bunlar gəlişi gözəl sözlərdən, boş ritorikadan başqa şey deyil. Onlar deyirlər ki, əgər bu müddədə insanların cəmiyyətdəki faktiki vəziyyəti təsvir edilsə, onda bu, ağ yalandır.

Bu ittihamlara bəzən riyakarlıqda ittiham da əlavə olunur. Və buna misal olaraq göstərilir ki, Bəyannamənin müəllifləri xoşagəlməz bir faktın üstündən sükutla keçməyi üstün tutmuş-lar: həmin dövrdə özünü müstəqil elan etmiş yeni dövlətdə vətəndaşların böyük əksəriyyəti Yaradanın özü tərəfindən bəxş edilmiş toxunulmaz və alınmaz hüquqlardan bəhrələnmək im-kanından məhrum edilmişdi. O vaxtlar və çox-çox illər son- ra da qadınlar, qullar, azad qaradərililər, Amerikanın yerli sakinləri – hindular nəinki siyasi hüquqlardan, eləcə də “ya- rarışdan insana mənsub olan” və yaşamaq, azadlıq, xoşbəxtlik amalı üçün böyük önəm daşıyan hüquqlardan məhrum idi. Bəyannamənin əsas müəllifi Tomas Ceffersonun özü qul sax- layırdı. Qadınlar bir çox cəhətdən öz ərlərinin mülkiyyəti idi. Eləcə də azad insanların böyük bir hissəsi – bəzi məlumatlara görə təxminən 40 faizi – seçki hüququndan məhrum idi: XIX əsrdə yeni yaradılmış Amerika ştatlarında səsvermə hüququ müəyyən əmlak senzi ilə məhdudlaşdırılmışdı.

Nə o dövrdə, nə də sonralar qeyri-bərabərlik heç də təkə Amerika Birləşmiş Ştatlarına xas əlamət deyildi. Əksinə, 1830- cu ildə fransız yazıçısı Aleksis de Tokvill bu nəticəyə gəlmişdi ki, ABŞ-ın Avropadan başlıca fərqlərindən biri – Amerika vətəndaşları arasında sosial hüquq bərabərliyinin qeyri-adi dərəcədə yüksək olması idi.

1776-cı ildə qeyri-bərabərliyin bir çox formaları yoxa çıxdı, lakin bir çoxu qaldı. Bunları görmək üçün ətrafa nəzər salmaq kifayətdir. Belə ki, qeyri-bərabərlik bəşər nəslinin təbiətinə xas olan ilkin xassələrdən biridir.

Tomas Cefferson insan münasibətlərinin incəliklərinə gözəl bələd idi və belə bir aşkar faktı görməyə bilməzdi ki, bir çox mühüm sahələrdə insan qabiliyyətləri, im-kanları, istedadları heç də fitrətən bərabər bölünmür, ilkin fərqlər isə tərbiyənin, məişətin, hadisələrin təsiri altında daha da dərinləşir. İstiqlaliyyət Bəyannaməsini imzalamış həmin o 55 adamın (onlarda hüquqşünas, tacir, plantator təcrübəsi var idi) insan təbiəti barəsində görüşləri çətin ki, sadələvh olaydı. Fərz etsək ki, onlar real gerçəklikdən yaxşı baş çıxarıb və riyakarlığa yol vermirdilər, bəs onda nə üçün ısrar edirdilər ki, guya bütün in- sanlar bərabər yaranıblar? Bu xətərli iddianın mənası nə idi?

Qeyri-bərabərliyin yuxarıda sadalanan nümunələrinə bax- mayaraq, insanların təməl bərabərliyi ideyası Cefferson üçün, ondan əvvəllər isə bir çox mütəfəkkirlər, o cümlədən ingi- lis filosofları Tomas Hobbs və Con Lokk¹ üçün böyük önəm daşıyırdı. Sonrakı dövrlərdə dünyanın bir çox işıqlı zəkaları bu və ya digər şəkildə bərabərlik ideyasının dərkinə gəlib çı- xırdılar. Başqaları üçünsə bu, sadəcə olaraq fakt idi: məsələn, 1835-ci ildə Aleksis de Tokvill Avropa və Amerikada müşahidə etdiyi – getdikcə artan “şəraitin bərabərliyi”ndən o qədər heyrətlənmişdi ki, bunu “Allah hökmünün bütün xassə və cizgilərinə malik olan ilahi qüvvə” hesab etmişdi: “Bu qüvvə hər şeydən xəbərdardır, sürəklidir və insan müdaxiləsinin istənilən cəhdlərindən daim yayınır, bütün insanlar, eləcə də bütün hadisələr onun inkişafına xidmət edir”².

Bərabərlik və qeyri-bərabərlik sonsuzluğa qədər müxtəlif formalar ala bilər. Biri marafon məsafəsini qət etmək və ya “arı” sözünü səhsiz yazmaq qabiliyyətinə malikdir, digəri belə bacarıqdan məhrumdur. Lakin fitri qabiliyyətlərin qeyri-bərabərliyi səs vermək, öz fikrini ifadə etmək və ya idarəetmədə iştirak etmək imkanları sahəsindəki qeyri-bərabərlikdən necə də kəskin fərqlənir!

Demokratik dövlətin vətəndaşları arasında siyasi hüquq bərabərliyinə nə üçün əməl etmək lazım olduğunu anlamaq üçün ilk növbədə bunu dərk etməliyik ki, bəzən bərabərlik haqqında danışarkən, biz öz faktoloji fikrimizi bildirməkdən uzaq oluruq. Biz burada marafon qaçışının qalibi və ya “arı” sözünü səhsiz yazmış şəxslə bağlı situasiyalardan fərqli olaraq, nəyin həqiqət olduğu və ya ola biləcəyi barədə fikir söyləmək istəmirik. Bunun əvəzinə, ümumiyyətlə insanın özü haqqında əxlaqi mülahizə edirik. Biz *“necədir” haqqında deyil, əqidəmizə görə “necə olmalıdır” haqqında mülahizə etmək istəyirik*.

Bu cür əxlaqi mülahizələrdən birini məsələn belə ifadə etmək olar: “Biz istənilən insanın xeyrini (mənafeyini) digər istənilən insanın xeyrinə (mənafeyinə) əzəldən bərabər olan həqiqət kimi nəzərdən keçirməyə borcluyuq”. Biz Bəyannamənin sözlərinə əsasən əxlaqi mülahizə qismində təkid edirik ki, bir insanın həyatı, azadlığı, səadəti istənilən insanın həyatı, azadlığı və səadətindən yüksək və ya aşağı tutula bilməz. Buna görə deyirik, bütün insanlara elə yaşamağı ki, sanki onlar yaşamaq, azadlıq, xoşbəxtlik və digər təməl dəyərlər və mənafeələr barədə bərabər hüquqlara malikdir. Mən bu əxlaqi mülahizəni anadangəlmə bərabərlik prinsipi adlandırırdım.

Lakin təkcə bu prinsip kifayət deyildir və onu ölkə hökumətinin fəaliyyəti barədə tətbiq etmək üçün ona bir növ əlavə olan, onun ehtiva etdiyi prinsipi “qoşmalıyıq”: “Hökumət

qərarları qəbul edərkən və həyata keçirərkən, bu qərarların aid edilə biləcəyi bütün insanların xeyri və mənafeələrini eyni dərəcədə nəzərə almağa borcludur”.

Lakin biz nə üçün bu prinsipi hökumətin fəaliyyətinə aid tətbiq etməliyik və hökuməti bütün vətəndaşların mənafeələrini nəzərə almağa borclu saymalıyıq? İstiqlaliyyət Bəyannaməsi müəlliflərindən fərqli olaraq məni və yaqin ki, çoxlarını ümumi bərabərliyin aşkar həqiqət olması haqqında tezis öz yolverilməz xülyaçılığı ilə heyrətə gətirir. Bəşər nəslinin şəxsiz məziyyətlərinə aid baxışları özündə əsaslı şəkildə təcəssüm etdirən anadangəlmə bərabərlik tezisi əslində əqli dərk etmənin həddudları xaricindədir.

Əxlaqi mülahizələrlə bağlı məsələ də faktoloji mülahizələrlə olduğu kimidir: bu və ya digər müddəanı kökünə qədər araşdırarkən, biz son nəticədə elə bir həddə yetişirik ki, ondan o tayda hər cür əqli dəlillər öz mənasını itirir. Buna ən səciyyəvi misal olaraq Martin Lüterin 1521-ci ildə dediyi tarixi sözləri göstərmək olar: “Vicdana qarşı çıxmaq ağılsızlıq və təhlükəlidir. Bunu deyib durmuşam, başqa cür bacarmıram. Amin!”

Anadangəlmə bərabərlik prinsipi haradasa bu son həddin “qonşuluğunda” olsa da, biz hələ ona çatmamışıq. Bəzi səbəblərə görə düşünürəm ki, hökumətin fəaliyyətinin əsaslandığı bu prinsipin ağıl gücünə dərk edilməsi mümkün işdir.

BİZ NƏ ÜÇÜN BU PRİNSİPI QƏBUL ETMƏLİYİK?

Etnik və dini ilkin şərait. Birincisi, bütün dünyada külli sayda insanlar üçün bu anadangəlmə bərabərlik prinsipi onların ən başlıca etik görüşləri və əqidələrinə uyğun gəlir. Xristianlığın, İudaizmin, İslamın ehkamçıları həmişə iddia ediblər ki, biz hamımız “Allah-təalanın bərabər övladlarıyıq”; buddizmin əsasında da oxşar prinsip dayanır (bütün iri dünya dinləri arasında müəyyən mənada İnduizm istisna təşkil edir). Əxlaq və

etika sistemlərinin əksəriyyəti də bilavasitə və ya dolayısı ilə bu prinsipi əhatə edir.

Alternativ prinsipin etibarsızlığı. İkincisi, digər assosiasiyalarla bağlı vəziyyət hər necə olsa da, dövləti idarəetmə sahəsində biz ümumi anadangəlmə bərabərlik prinsipinə çətin ki, məqbul və inandırıcı alternativ tapa bilək. Təsəvvür edək ki, Cons adlı bir vətəndaş bizim dövləti idarəetmə prinsipimizə qarşı belə bir alternativ irəli sürüb: "Hökumət qərarlar qəbul edərkən, mənim mənfəət və maraqlarımı hər hansı kəsin mənfəətindən üstün tutmalıdır". Bununla da o, anadangəlmə bərabərlik prinsipini tanımadığını bildirir və belə deyək ki, üstünlük prinsipini – ən azı onun, yəni Consun anadangəlmə üstünlüyü prinsipini bəyan edir. Təbii ki, bu prinsip daha geniş mənanı da nəzərdə tuta bilər və o zaman onu bu cür ifadə etmək olar: "Mənim dəstəmin (Consun ailəsi, silki, zümrəsi, irqi və s.) mənfəəti və maraqları hər hansı kəslərin mənfəətindən üstündür".

Yəqin heç kəs məni qınamaz desəm ki, biz insanlarda egoizm, xudbinlik hissi çox güclüdür. Bu cür özünəvurgunluğun dərəcəsi müxtəlif ola bilər, lakin əksər hallarda öz şəxsi marağımız bizi özgə maraqlarından çox məşğul edir. Bunun nəticəsində yəqin ki, çoxumuz bu üstünlük prinsipini möhkəmlətmək və ilk növbədə özümüzün və yaxınlarımızın maraqları haqqında düşünmək istəyəcəyik. Lakin əgər təkcə bizim üçün ölkənin hökuməti üzərində nəzarətə zəmanət verilməsə, bu halda biz nəyə görə siyasi təməl qismində bəzi insanların digərləri üzərində anadangəlmə üstünlüyünü tanımalıyıq?

Təbii ki, kifayət qədər hakimiyyətə və gücə malik fərd və ya bir qrup insan sizin etirazlarınıza məhəl qoymadan öz prinsipini həyata keçirə, yəni sözün əsl mənasında, sizin meytiniz üstündən adlaya bilər. Başor tarixi boyunca bir çox fərdlər və qruplar ixtiyarlarında olan hakimiyyətdən elə bu məqsədlər üçün istifadə, daha doğrusu sui-istifadə etmişlər. Amma zorun

da bir hədd-hüdudu olur, anadangəlmə üstünlük prinsipini qalanlarına zorla sırayanlar öz əsl məqsədlərini – bu məqsədlərin yetərincə aşkar olmasına baxmayaraq – pərdələməyə, bunları bir mif, sirr, din, ənənə, ideologiya, dəbdəbəli mərasim örpəyinə bürüməyə, bu və ya digər üsul və hallardan istifadə etməyə məcbur idilər.

Bax, tutaq ki, siz bu imtiyazlı qrupa daxil deyilsiniz və əgər sizin öz həyatınızı təhlükəyə qoymadan həmin qrupun anadangəlmə üstünlük ideyasını rədd etmək imkanınız var-dırsa, onda doğrudanmı siz hər cür sağlam məntiqə yad olan bu prinsipi könüllü və şüurlu şəkildə qəbul etməyə razı olarsınız? İnanmıram!

Ehtiyatkarlıq. Anadangəlmə bərabərlik prinsipinin dövlətin idarə olunmasının əsasları qismində tanınmasının indicə təsvir etdiyimiz iki səbəbi üçüncü bir səbəbi – ehtiyatkarlığı ehtiva edir. Nə qədər ki, hökumət sizə nəinki xeyir verməyə bilər, hətta böyük ziyan vura bilər, ağıllı tərəpənb bu müstəsna imkanlardan xüsusi ehtiyatla istifadə etmək lazımdır. Maraqlarınızın başqalarının maraqları üzərində üstünlüyünü birmənalı və müntəzəm şəkildə təmin edə biləcək idarəetmə prosesi yalnız o zaman cəlbədicə görünə bilər ki, sizin və ya mənsub olduğunuz qrupun həmişə hakimiyyətdə qalacağına möhkəm inamınız olsun. Lakin insanların çoxu üçün bu şəksiz nəticə kimi görünmür, əksinə onlarda müəyyən şübhə və inamsızlıq oyadır və siz bu qənaətə gə bilərsiniz ki, öz maraqlarınızı başqalarının maraqları ilə eyni dərəcədə nəzərə alınmasını tələb etmək daha təhlükəsizdir.

Məqbulluq. Məqbul hesab etdiyiniz prinsipi eyni səbəbə görə başqaları da qəbul edə bilər. Buna görə siz əsaslandırılmış şəkildə əmin ola bilərsiniz ki, həmin maraqlarını tanıyan proses öz məqsədlərinizə çatmaq üçün dəstəyinə ehtiyac duyduğunuz insanlar tərəfindən çox güman bəyəniləcəkdir. Məhz belə

bir baxış bucağından baxanda anadangəlmə bərabərlik prinsipi xüsusi məna daşımağa başlayır.

Deməli, əslində, İstiqlaliyyət Bəyannaməsində elan edildiyinin əksinə olaraq heç də “tam aşkar” deyil ki, dövlətin idarə olunmasında biz nə üçün anadangəlmə bərabərlik prinsipinə riayət etməli və hamının maraqlarını eyni dərəcədə nəzərə almalıyıq.

Lakin biz anadangəlmə bərabərlik prinsipini əxlaq, ağıllılıq və məqbulluq baxımından dövlətin əsasını təyin edən prinsip kimi təfsir etsək, mənə bu halda həmin prinsipdə onun hər hansı alternativində olduğundan daha çox məna aşkar etmiş olarıq.

7 - c i F Ə S İ L .

Nə üçün siyasi bərabərlik lazımdır (II)?

VƏTƏNDAŞLIQ SƏRİŞTƏSİ

Aşağıdakı fikir ola bilsin xoşunuza gəlməsin, bəlkə də sizi təəccübləndirsin: hətta biz anadangəlmə bərabərlik və hamının maraqlarına riayət olunması prinsipini qəbul etsək belə, bu heç də o demək deyildir ki, demokratiyaya dövlət idarəetməsinin ən yaxşı üsulu kimi dəstək vermək niyyətindəyik.

ƏKS DƏLİL: SİYASİ QƏYYUMLUQ

Niyə belə olduğunu anlamaq üçün təsəvvür edək ki, kiçik bir qrupun üzvü deyir: “Sizin kimi biz də anadangəlmə bərabərliyə inanırıq. Biz nəinki ümumi rifah ideyasına sadıq, həm də ona nail olmanın yollarını *hamıdan yaxşı bilirik*. Buna görə dövləti idarə etmək işinə adamların əksəriyyətindən daha çox yarayırıq. Hökumətdə bizə müstəsna hakimiyyət verilsə, bütün güc və bacarığımızı ümumi rifah naminə sərf etməyə hazırıq, özü də hamının maraqlarını eyni dərəcədə nəzərə alacağıq!

Hakimiyyətin ümumi rifah prinsipinə səmim-qəlbədən sadıq olan və ona nail olma yollarını hamıdan yaxşı bilən mütəxəssislərə (Platon onları “keşikçi” adlandıırırdı) verilməsi ideyası həmişə demokratiya ideyasının güclü rəqiblərindən olub. Bu ideyanın müdafiəçiləri demokratiyaya onun ən zəif mövqeyindən hücum edir, yəni *adi insanların öz-özlərini idarə etmək qabiliyyətini* tanımaq istəmirlər. Özü də onlar anadangəlmə bərabərlik ideyasını əvvəlki fəsilə nəzərdən keçirdiyimiz

mənada heç də həmişə inkar etmirlər. Platonun təsvir etdiyi “ideal dövlət”də olduğu kimi, “keşikçilər” ümumi rifah ideyasına sadıq ola bilər və onların təbəələrinin və himayələri altında olanların öz maraqlarını müdafiə etmək və öz mənfəətini güdməkdə anadangəlmə bərabər hüquqlara malik olmasını dəlayısı ilə olsa da qəbul edə bilərlər. Onlar sadəcə olaraq, qalan adamlardan bir şeydə üstünlüklər – onlar daha yaxşı bilirlər ki, məhz nələri ümumi rifah saymaq olar və ona çatmağın ən optimal yolları hansılardır.

Bu cür sistemin üstünlüyü – onu şərti olaraq “siyasi qəyyumluq” adlandıraq – analogiyaların, xüsusən səriştəlilik və təcrübə ilə bağlı bənzətmələrin, məsələn, həkimin sağlamlıq və xəstəlik haqqında bilgiləri, təyyarəçinin səfərləri təyinat yerinə necə təhlükəsiz çatdırmaq haqqında bilgiləri ilə hamını üstələməsi kimi analogiyaların köməyi ilə sübuta yetirilir. Onda nə üçün də fərz etməyə ki, bəzi adamlar dövlətin “sağlam” olması üçün hansı qərarları qəbul etmək lazım olmasından, hökumətin öz yolundan sapmaması və öz məqsədinə – ümumi rifaha çatması üçün hansı vasitələri seçmək məsələsindən bizdən qat-qat yaxşı baş çıxarırlar?

Əlbəttə, demək olmaz ki, bütün insanlar məhz nələrin onların maraqlarına cavab verməsi haqqında eyni dərəcədə ağıllı düşünməyə qabildir. Aydın ki, bu sıradan uşaqlar istisna edilməlidir – öz qayğılarını özləri çəkməyi öyrənənə qədər onları yaşlılar (bir qayda olaraq valideynlər) himayəyə götürür. Bəzən yaşlıların da öz maraqları barədə yanlışlığını və öz məqsədlərinə çatmağın ən sərfəli yollarını düzgün qiymətləndirə bilmədiyini öz ümumi təcrübəmiz əsasında asanca sübuta yetirə bilərik. Axı, həqiqətən də elə adam varmı ki, keçmişdə atdığı səhv addımlara görə sonralar peşmançılıq çəkməsin? Yəqin siz özünüz də bunu etiraf edərsiniz. Bundan əlavə, çoxumuz bizi maddi bolluğa, firavanlığa, xoşbəxtliyə,

sağlamlığa, təmin olunmuş gələcəyə çatdırma biləcək, ya da heç olmasa sağ qalmağımıza kömək edə biləcək qərarların qəbul edilməsində mütəxəssislərin bilik və bacarığına arxalanırıq, özü də yalnız həkimlərin yaxud dəniz bələdçilərinin deyil, durmadan mürəkkəbləşən cəmiyyətimizdə günbəgün artan çoxsaylı mütəxəssislərin köməyinə əl atırıq. Sual olunur: bir halda ki, bu cür vacib işlərdə onların köməyinə bel bağlayırıq, onda dövlətin idarə olunması məsələsində nə üçün də mütəxəssislərə etibar etməyəək?!

Lakin bu dəlillər nə qədər inandırıcı görünə də, demokratiya ilə müqayisədə “siyasi qəyyumluq”un xeyrinə olan arqumentlərdəki ciddi qüsurlar hər cür analogiyanı mənasız edir: *İkinci dərəcəli müəyyən qərarlar qəbul etmək hüququnu mütəxəssislərə vermək o deməkdir ki, ən mühüm qərarlar üzərində qəti nəzarət hüququnu da onlara güzəşt etmiş olursan. Necə deyirlər, “hər ekspert öz yerini bilməli, burnunu hər yərə soxmamalıdır”.* Yəqin ki, mütəxəssislər bir çox mühüm fəaliyyət sahələrində bizdən daha bilgilidir. Həkim düşər olduğumuz xəstəlikdən bizdən yaxşı baş çıxarar, diaqnoz qoyar, xəstəliyin nə dərəcədə ağır keçəcəyini müəyyənləşdirər, ən təsirli müalicə üsulunu təyin edər, bu xəstəliyin ümumiyyətlə müalicəyə gəlib-gəlməyəcəyini deyə bilər. Ancaq bu o demək deyil ki, müalicə olunub-olunmayacağınız barədə qərarı da həkim verməlidir. Sağlam məntiqə uyğun seçim etmək – həkimin tövsiyələrinə əməl edib-etməmək ixtiyarı öz əlinizdədir. Dövlət idarəetməsində də vəziyyət təxminən bu cürdür: biri var, xalqın seçdiyi hökumət məmurları məsləhət üçün ekspertlərə müraciət etsin, biri də var, siyasi elita sizin əvəzinizə qərar çıxarsın ki, siz hansı qanunlara, onun həyata keçirdiyi hansı siyasətə boyun əyməlisiniz. Bunlar ayrı-ayrı şeylərdir.

Bu və ya digər fərdin şəxsən qəbul etdiyi qərarlar hökumətin qəbul etdiyi və hamı üçün məcburi olan qərarlar ilə bərabər əhəmiyyətli

*deyildir. "Siyasi qəyyumluq" sistemi və demokratiya haqqında mübahisə heç də bunu aydınlaşdırmaq üçün aparılmır ki, biz vətəndaşlar bu və ya digər hallarda ekspertlərə etibar etməliyik, ya etməməliyik. Əsas fikir ayrılığı ondan ibarətdir ki, hökumət qərarlar qəbul edərkən, son və qəti sözü kim deyir. Sizdə tamamilə təbii və məntiqi bir istək yarana bilər ki, hansısa şəxsi məsələlərin həllini fikrinizcə bu məsələlərdən daha yaxşı baş çıxaran müəyyən bir adama – həkimə, konsultanta, vəkilə, pilota, nə bilim, daha kimlərə etibar edəsiniz. Lakin bundan heç də belə nəticə çıxmır ki, hakimiyyətin siyasi elitaya – hökumətin mühüm qərarlarına nəzarət edən elitaya verilməsi bu cür məntiqə uyğun və düzgün hərəkət olacaq. Çünki ola bilsin ki, həmin qərarlar zərurət yarandıqda *zorun köməyi ilə həyata keçiriləcək*, bunları icra etməyənləri isə həmin o siyasi elita həbsxana, hətta edam cəzası ilə cəzalandırmaq istəyəcək.*

Dövləti idarə etmək üçün məhdud ixtisaslı biliklər kifayət deyil, bunun üçün daha çox şey tələb olunur. İdarəetmə "fizika", "kimya", yaxud "təbabət" anlayışının ifadə etdiyi mənada elm sayıla bilməz. Bunun da bir neçə səbəbi var.

Birincisi, siyasi kursa aid bütün qərarlar, istər şəxsi məsələlərin, istərsə də kollektiv məsələlərin həlli olsun, əxlaqi qiymətləndirmə tələb edir. Hökumətin siyasətinin yönəldiyi məqsədlərin (ədalət, bərabərlik, ədalət mühakiməsi, sağlamlıq, xoşbəxtlik, yaşayış sağ qalmaq, təhlükəsizlik, firavanlıq və sair və ilaxir) əldə olunması barədə qərarlar qəbul etmək – əxlaqi nəticə çıxarmaq deməkdir. Ümumi mənada götürdükdə bu, elm sayıla bilməz¹.

İkincisi, xoş niyyətlər çox vaxt bir-biri ilə ziddiyyətə girir, resurslar isə sonsuz deyil. Demək, siyasətə aid qərarlar onların bir insan və ya hökumət tərəfindən qəbul edilməsindən asılı olmayaraq, demək olar, həmişə kompromisin və tarazlaşdırılmış son məqsədlərin əldə olunması barədə nəticə çıxarılmasını

tələb edir. Məsələn, *iqtisadi bərabərlik* iqtisadi stimullara fəlakətli təsir göstərir, qocaların pensiya təminatı gənclərin boynuna düşür, hazırkı nəslin tələbatlarının ödənilməsinə sərf olunan xərclər gələcək nəsillərin vəziyyətini pisləşdirə bilər, təbii qoruqların mühafizəsi saxtaçılar və ağac emalı sənayesi işçiləri üçün iş yerlərinin azaldılmasına gətirib çıxara bilər. Müxtəlif məqsədlər arasında bərabərliyin zəruriliyi haqqında fikirlər "elmi" mülahizələr sırasına aid oluna bilməz. Təcrübə sübutları isə vacib və zəruri olsa da, tam kifayət deyil. Bir yerdə qazanc əldə etmək üçün başqa yerdə nə qədər itki vermək lazım gəldiyini hesablayarkən biz lazım gələndə, sırf elmi biliklərin həddləri xaricində olan kateqoriyalarla düşünməli oluruq.

Siyasi məsələlərə aid qərarların sırf "elmi" olmayan mülahizələrə ehtiyacının daha bir səbəbi var. Əgər siyasi qərarlarda prinsipcə "birtəhər ötürmək" mümkün olduğu halda, bu qərarların həyata keçirilməsinin vasitə və üsulları məsələsində, demək olar, həmişə qeyri-müəyyənlik və ziddiyyətlər ortaya çıxır. Bundan əlavə, bu və ya digər üsulun məqbulluğu, mümkünlüyü, həyata keçirilməsi vasitələri və ehtimal olunan nəticələri ilə bağlı bəzi mürəkkəb məsələlər ortaya çıxır. Yoxsulluq, işsizlik, evsizlik kimi bəlalarla mübarizənin ən yaxşı vasitə və üsulları hansılardır? Uşaqların mənafelərini daha təsirli şəkildə necə müdafiə etmək və ön plana gətirmək olar? Ölkənin müdafiə qabiliyyətinin təmin edilməsi üçün zəruri büdcə necə olmalıdır? Məncə elə bir ekspertlər qrupu yoxdur ki (və onu yaratmaq mümkün deyil), indicə sadaladığım kimi sualları konkret cavablandırmaq imkanı verən "elmi" informasiyaya malik olsun.

Dövləti yaxşı idarə edə bilmək üçün tək cə biliklərin olması kifayət deyil. Bunun üçün həm də namuslu olmaq, hakimiyyətin say-sız-hesabsız tələblərinə duruş gətirmək bacarığı və qətiyyəti, öz şəxsi və ya dar dəstə maraqlarına deyil, ictimai mənafeyə

daimi və təmənnəsiz sədaqət tələb olunur.

Mütəxəssislər sizin tapşırıqları və qarşıya qoyduğunuz vəzifələri yerinə yetirmək üçün yetərinə hazırlıqlı ola bilərlər, lakin bu o demək deyil ki, sizi idarə etmək üçün onların yetərinə səriştəsi var. “Siyasi qəyyumluq” ideyasının tərəfdarları bir deyil, iki tezis irəli sürürlər. Onların fikrincə, ələ siyasi elita yaratmaq olar ki, onun üzvləri həm yaxşı dövlətin güddüyü məqsədləri, həm də bu məqsədlərə çatmağın ən yaxşı üsullarını bilməkdə başqalarını üstələyirlər.

Bundan əlavə, ictimai rifah ideallarına təmənnəsiz sədaqətli olduqları üçün dövlətdə ali hakimiyyəti və ölkəni idarə etmək ixtiyarını rahatca onlara etibar etmək olar.

Biz indicə əmin olduq ki, birinci müddəə heç bir inam doğurmur. Hətta onun ədalətli olmasını sübut edə bilsək belə, bununla ikinci müddəanın düzgünlüyünü əsaslandırma bilməyəcəyik. Savad və hakimiyyət ayrı-ayrı şeylərdir. Hakimiyyətin ona nail olmuş insanlara göstərdiyi təsirin mümkün nəticələrini 1887-ci ildə lord Akton aforizm şəklində ifadə etmişdir: *“Hakimiyyət insanı pozur, mütləq hakimiyyət isə insanı tamamilə pozur”*. Bu məşhur deyimdən yüz il öncə, tanınmış ingilis siyasi xadimi, böyük siyasi təcrübəsi olan Uilyam Pitt parlamentdə çıxış edərkən oxşar fikir söyləmişdi: *“Hüduzsuz hakimiyyət ona sahib olanların ruhunu pozmağa qadirdir”*.

Amerika Konstitusiyə Konventinin üzvlərinin – bu cür məsələlərdə kifayət qədər təcrübəsi olan insanların da ümumi rəyi buna oxşar idi. Konventin qocaman nümayəndəsi Bençamin Franklin demişdi: *“İnsanın əməllərinə iki ehtiras güclü təsir edir. Bunlardan biri – şöhrətpərəstlik, digəri isə tamahdır – hakimiyyət və pul şövqüdür”*. *“Bəli, insanlar pulu sevir”*, – deyən gənc nümayəndələrdən biri – Aleksandr Hamilton onun sözünə qüvvət vermişdi. *“İnsan təbiəti elədir ki, hakimiyyəti ələ keçirən kimi hökmən onun hüduqlarını genişləndirmək*

istəyir”, – deyən ən təcrübəli və nüfuzlu nümayəndələrdən olan Corc Meyson da bu fikri dəstəkləmişdir.

Dövləti idarə etmək səlahiyyətinin verildiyi hakim elitanın üzvləri ilk illərdə nə qədər müdrik və ləyaqətli olsalar da, bir müddətdən, yaxud bir neçə nəsildən sonra onlarda bu hakimiyyətdən sui-istifadə etmək meyli oyanır. Əgər bəşər tarixi nəyisə öyrətməyə qadirdirsə, ondan heç olmasa bir ibrət dərsi götürmək faydalı olardı: korrupsiya və klançılıq vasitəsilə, şəxsi və qrup maraqlarına yol vermə vasitəsilə, sayəsində dövlətin hər cür tənqidi boğa biləcəyi məcburiyyət hüququndan sui-istifadə etmək yolu ilə, öz vətəndaşlarının hesabına varlanmaq və zor tətbiq etməklə onların itaətkarlığına nail olmaq – son nəticədə bütün bunlar “qəyyumların” despota çevrilməsinə gətirib çıxara bilər.

Və nəhayət, utopiya uydurmaq bir şeydir, onu gerçəkliyə çevirmək başqa şey. “Siyasi qəyyumluğun” tərəfdarları gətez bir sıra ciddi siyasi problemlərlə toqquşmalı olacaqlar. Hakimiyyətin əldən ələ verilməsi proseduru necə olmalıdır? Konstitusiyanın layihəsini kim yazmalı və kim onu həyata keçirməlidir? Birincidəfə “qəyyumlar” necə seçilməlidir? “Siyasi qəyyumluq” sisteminin daha çox dərəcədə zorakı məcburiyyətə deyil, vətəndaşların razılığına əsaslandığını forz etsək, o zaman bu razılığı hansı yollarla əldə etmək mümkündür? İşdir, ilk “qəyyumlar” öz vəzifələrini seçki yolu ilə tutmuş olsalar, onlar qapalı klublarda olduğu kimi, öz varislərini özlərini seçəcəklər? Hakimiyyət dəyişməsinin məhz belə qaydası təyin edilmiş olsa, bu halda mövcud sistemi “mənaəvi aristokratlıqdan” siyasi-irsi oliqarxiyaya çevrilmək təhlükəsi gözləmirmi? İşdir, varisləri “qəyyumların” özləri seçməsələr, onda onları kim seçməli olacaq? Öz hakimiyyətindən sui-istifadə edən və onu öz şəxsi gəlir mənbəyinə döndərən “qəyyumları” tutduqları vəzifədən necə kənarlaşdırmaq olar? Gördüyümüz kimi suallar çoxdur.

İDARƏETMƏDƏ VƏTƏNDAŞLARIN SƏRİŞTƏLİLİYİ

“Siyasi qəyyumluq” sisteminin tərəfdarları indicə sadaladığım problemlərin inandırıcı həllini təklif etməyə qabil olsalar da, mənə belə gəlir ki, sayıqlıq və sağlam məntiq tələb edir ki, onların təklif etdiyi sistemi rədd edək. Siyasi quruluşun bu variantından imtina etməklə biz belə nəticəyə gəlirik:

Yetkinlik yaşına çatmış vətəndaşlardan heç biri dövlətin idarə olunmasında başqalarından səriştə və bacarıq sarıdan o qədər də üstün ola bilməz ki, ona hökumət üzərində tam və qəti hakimiyyəti vermək mümkün olsun.

Yenə sual olunur: yaxşı, əgər bizi “qəyyumlar” idarə etməyəcəklərsə, onda kim idarə edəcək? Əlbəttə, biz özümüz!

Bir çox hallarda biz qəti əminlik ki (hərdən xeyli inandırıcı görünən və bunun əksini sübut edən dəlillərin olmasına baxmayaraq), yetkinlik yaşına çatmış hər bir vətəndaşın onun maraqlarına nəyin və nə dərəcədə cavab verəcəyi məsələsini özünün həll etməsi imkanları olmalıdır. Şəxsiyyətin müstəqilliyini təmin edən bu şərtlər uşaqları deyil, təkcə yaşlıları əhatə etməlidir, çünki təcrübədən bilirik ki, uşaqların mənafeləri qəyyumlar tərəfindən müdafiə olunur və bunu əsasən valideynlər edir. Əgər uşaq valideynlərdən məhrumdursa, onları bir başqası əvəz edir, müəyyən hallarda isə dövlətin müdaxiləsi tələb olunur.

Bu prinsip yetkinlik yaşına çatmış, lakin fəaliyyət qabiliyyəti olmayan, yəni öz hərəkətlərinə görə cavab verə bilməyən şəxslərə də şamil edilmir. Uşaqlar kimi onların da qəyyumlara ehtiyacı var, lakin barələrində bu prezumpsiyanın qanunla və cəmiyyətdəki ənənəvi qaydaların köməyi ilə asanca dəf edildiyi uşaqlardan fərqli olaraq, burada prosedur daha mürəkkəb xarakter daşıyır, belə ki, bu halda sui-istifadə ehtimalı xeyli artmış olur və deməli, hər bir ayrıca halda bu və ya digər hüquqi prosedur tələb olunur.

Yaxşı, tutaq ki, həqiqətən də vətəndaşların, onların şəxsi

mənafeyinə nələrin uyğun olub-olmamasını özlərinin həll etməsi hüququ olmalıdır (bəzi istisnalarla), onda nə üçün dövlət idarəetməsində bu cür prinsipdən imtina edilməlidir? Burada əsas məsələ onda deyil ki, yetkinlik yaşına çatmış vətəndaşlar gündəlik həyatda rastlaşdıqları problemləri həll etmək üçün yetərinə səriştədirlər, ya yox. Məsələ ondadır ki, yetkinlik yaşına çatmış vətəndaşların əksəriyyəti kifayət qədər səriştədirlərmə ki, dövlətin idarə olunmasında iştirak edə bilsinlər.

Bu sualın cavabını tapmaq üçün əvvəlki fəsillərdə gəldiyimiz bəzi nəticələri yada salmalıyıq.

Demokratiya öz vətəndaşları qarşısında çoxsaylı və rəngarəng imkanlar açır:

- vətəndaşlar despot hökmdarlardan etibarlı şəkildə müdafiə olunur;
- onlar əsas siyasi hüquqlara malikdir və bundan əlavə onlara ən geniş dairədə azadlıqlar verilir;
- onlar öz şəxsi maraqlarını qorumaq üsullarına yiyələnir, bunları prioritetlər sırasına daxil etməklə, əsasında yaşayacaqları qanunların işlənilib hazırlanmasında iştirak etmək imkanı qazanırlar;
- onların şəxsi muxtariyyət dairəsi kifayət qədər genişlənir;
- onlar şəxsiyyətin inkişafı üçün qeyri-adi imkanlara sahib olur.

Lakin biz demokratiyanın öz vətəndaşlarına qeyri-demokratik idarəetmə sistemli ölkələr üçün ağlasığmaz görünən imkanlar verməsi məsələsinə gələr-gəlməz dərhal bir sıra mühüm suallarla üzləşirik: nə üçün demokratiyada olan imkanlar qeyri-demokratik sistemlərdə bəzilərinə verilir, bəzilərinə isə verilmir və nə üçün bu imkanlar yetkinlik yaşına çatmış bütün şəxslərə şamil edilə bilməz?

Bir halda ki, hökumət (hətta qəyyumçu hökumət – *red.*) bü-

tün vətəndaşların mənafeələrini eyni dərəcədə nəzərə almağa borcludur, onda ədalət tələb etmirmi ki, bütün yetkinlik yaşına çatmış şəxslərin onların məqsədlərinə ən yaxşı şəkildə cavab verən qanunların və siyasi kursun işlənilib hazırlanmasında iştirak etmək hüququ olsun (özü də burada dəxli yoxdur ki, bu məqsədlər yalnız şəxsi maraqları nəzərdə tutur, yoxsa hamının maraqlarını)?

Tutaq ki, həqiqətən də vətəndaşlardan heç kəs dövlətin idarə olunması işində o qədər də səriştəli deyil ki, ona hökumət üzərində tam və qəti nəzarəti etibar etmək mümkün olsun, onda, dövləti səsvermə hüququ olan bütün vətəndaşlardan yaxşı kim idarə edə bilər?

Bu suallardan doğan nəticələri yekunlaşdıraraq daha bir nəticəyə gəlirəm: təkzibolunmaz əks sübutların mövcudluğu hallarını istisna etməklə (bu halların hamısı barədə qanunda xüsusi qeyd-şərtlər edilməlidir), mövcud dövlətin qanunlarının şamil edildiyi bütün yetkinlik yaşına çatənlər həmin dövlətin demokratik idarə olunması prosesində iştirak etmək üçün yetərinə səriştəli hesab edilməlidir.

DEMOKRATIYANIN BEŞİNCİ NORMASI:

TƏMƏYYÜRLÜ İŞTİRAK

Beləliklə, əgər siz dövlətin idarə olunmasında hamı ilə bərabər səs vermək hüququndan məhrumsunuzsa, onda sizin maraqlarınıza, səs vermə hüququ olan insanların marağı ilə müqayisədə az diqqət yetiriləcəyi ehtimalı artmış olur. Sizin səsiniz yoxdursa, kim sizin əvəzinizə danışacaqdır? Madam, siz öz mənafeələrinizi müdafiə edə bilmirsiniz, kim bu işi öhdəsinə götürmək istəyəcək? Özü də burada söhbət təkcə sizin şəxsi maraqlarınızdan getmir – siz idarəetmədə iştirakdan kənarlaşdırılmış bütün bir qrupun üzvüsünüzsə, onda bu qrupun təməl mənafeələri necə təmsil olunacaq və müdafiə ediləcəkdir? Cavab bəllidir.

Bu mənafeələr ölkəni idarə edənlər tərəfindən lazımi qaydada təmsil olunmayacaq və müdafiə edilməyəcəkdir. Buna aid çoxlu misal göstərmək olar. Demokratiyanın təkamülünə həsr etdiyimiz qısa xülasədən gördük ki, vaxtı ilə İngiltərədə zadəganlar və şəhər sakinləri monarxiyanın onların üzərinə düşən yükün özbaşına şəkildə və onların razılığı olmadan artırılmasından hiddətə gələrək, ölkənin idarə olunmasında iştirak etmək hüququ uğrunda necə mübarizəyə girmiş və buna nail olmuşdular. Bir neçə yüz il sonra özünün təməl mənafeələrinin sayə alınmadığını görən orta təbəqə də öz növbəsində bu hüququ tələb etdi və ona nail oldu. Dünyanın başqa ölkələrində də qadınların, kölələrin, yoxsulların, fiziki əməklə məşğul olanların və digər əhali qruplarının idarəetmə prosesindən de-fakto və ya de-yure kənarlaşdırılmasının davam etdirilməsi ona gətirib çıxarırdı ki, bu qrupların üzvlərinin istismardan və sui-istifadələrdən müdafiə olunmaq imkanı minimuma enirdi, bu cür vəziyyət, hətta siyasi quruluşları bir çox cəhətdən demokratik adlanmağa layiq olan İngiltərə və ABŞ-da da adi hal idi.

1861-ci ildə Con Stüart Mill etiraf edirdi ki, fəhlələr seçki hüquqlarından məhrum olduqlarına görə, hökumət üzvlərindən heç kəs onların mənafeələrini müdafiə etmir. Mill öz dediyinə görə, inanmırdı ki, hökumət üzvləri fəhlə sinfinin mənafeələrini qəsdən öz xeyirləri üçün qurban verirlər, bununla belə o, sual edirdi: “Görəsən, parlament və ya onun üzvlərindən hansısa biri heç olmasa bir dəfə, heç olmasa bir anlığa bu problemə əməkçi insan gözü ilə baxıbmı?! Bilavasitə əməkçiə aid məsələ qaldırılanda, məgər bu məsələyə, fəhlələrin öz nöqtəyi-nəzəri istisna olmaqla, bütün qalan nöqtəyi-nəzərlərdən baxılmırmı?”

Qədim respublikaların kölələri də, son dövrlərə qədər bütün bəşər tarixi ərzində qadınlar da, formal olaraq azad hesab edilən, əslində isə demokratik hüquqlardan məhrum edilmiş insanlar da (məsələn, XX əsrin 60-cı illərinə qədər Amerikanın

cənub ştatlarının qaradərili əhalisi və 90-cı illərin əvvəllərinə qədər Cənubi Afrikanın qaradərili əhalisi, habelə dünyanın bir sıra ölkələrindəki bir çox insan qrupları bu hüquqlardan məhrum edilmişdi) eyni əsaslarla bu sualı verə bilərdilər.

Bəli, söz yox ki, fərdlər və qruplar öz şəxsi xeyirlərini lazımınca dərk etməyə bilər. Söz yox ki, onlar öz mənafeələrini tərsinə başa düşə bilər. Lakin tarix və təcrübə göstərir ki, heç bir halda yetkinlik yaşına çatmış vətəndaşlar qrupu özünə ziyan vurmada, öz üzərində hökmranlıq etmək ixtiyarını başqa qrupa verə bilməz. Bundan isə çox mühüm nəticə hasil olur.

Yəqin yadınızdadır ki, 4-cü fəsildə demokratiya meyarlarını sadalayarkən demişdim ki, beşinci meyarın müzakirəsinə bir qədər sonra qayıdacağıq (bax: 4-cü cədvəl, 4-cü fəsil). Axı-rıncı fəsil kimi, bu fəsil də bizə belə bir nəticəyə gəlməyə əsas verəcək ki, demokratik idarəetmə forması mütləq bu meyara da cavab verməlidir. Onu bu cür formullaşdırmaq olar: Həmişəliklə idarəetmə. *Demokratik ölkənin vətəndaşlar korpusuna mövcud ölkənin yurisdiksiyasında olan – orada müvəqqəti yaşayanlar və fəaliyyət qabiliyyəti olmayanlar istisna edilməklə – bütün şəxslər daxil edilməlidir.*

HƏLL EDİLMƏMİŞ PROBLEMLƏR

Bununla belə, “siyasi qəyyumluq” sistemi tərəfdarlarının dəlillərini birdəfəlik rədd etmək və siyasi bərabərliyi ideal qismində qəbul etmək üçün daha bir neçə çətin problemin həlli yollarını tapmaq məcburiyyətindəyik.

Vətəndaşların və hökumət məmurlarının mütəxəssis köməyinə ehtiyacları varmı? Əlbəttə, var! Demokratik dövlətin normal fəaliyyət göstərə bilməsi üçün xüsusi biliyi olan ekspertlərin fəaliyyəti nəinki vacibdir, həm də hava kimi, su kimi zəruridir.

Cəmiyyətin siyasi həyatı hərdən çox mürəkkəb olduğundan (yəqin, vaxt ötdükcə o, daha da mürəkkəbləşəcəkdir), heç

bir hökumət yüksək ixtisaslı mütəxəssislərin köməyi olmadan münasib qərar qəbul etmək gücündə deyildir. Adi həyatda biz ekspertlərin rəyinə əsaslanmağa məcbur olduğumuz kimi hökumətlər, xüsusilə demokratik hökumətlər də məsləhətsiz ötüşə bilməzlər. Siyasi qərar qəbul edərək, həm demokratik meyarlara sadıq qalmaq, siyasi bərabərliyi dəstəkləmək, həm də eyni zamanda ekspertlərin fikir və biliyinə arxalanmaq – bu demokratların daim həll etməli olduqları çox ciddi məsələdir. Lakin bura onu araşdırmaq yeri deyil.

Vətəndaşlar bu işdə səriştəli olmaq istəyirlərsə, onda onların səriştə qazanmasına yardımçı ola biləcək siyasi və ictimai institutlara ehtiyac varmı? Əlbəttə, var! İctimai problemlərin mahiyyətini dərinlən dərk etmək imkanı – bu yalnız demokratiyanın təriflərindən biri deyil, həm də onun irəli sürdüyü tələbdir.

Mən demirəm ki, vətəndaşların əksəriyyəti səhv addım atmaqdan sığortalanıb. Onlar səhv edə bilərlər və edəcəklər. Məhz buna görə demokratiyanın tərəfdarları həmişə təhsilə böyük əhəmiyyət verirlər. Vətəndaşlıq maarifi isə yalnız formal təhsil deyil, həm də ümumi diskussiyaları, müzakirələri, bir-birinə zidd rəylərin toqquşmasını, etibarlı informasiyadan sərbəst istifadə etmək imkanlarını və açıq cəmiyyətin digər atributlarını tələb edir.

Lakin fərz edək ki, vətəndaşlıq səriştəsinin inkişafına kömək edən institutlar kifayət qədər inkişaf etməyib və vətəndaşlar bilmirlər ki, öz hüquq və maraqlarını necə qorusunlar. Bu halda necə hərəkət etməli, hansı yolu tutmalı? Bu suala cavab almaq üçün əvvəlki səhifələrdə gəldiyimiz nəticələri xatırlamaq faydalı olardı.

- Biz anadangəlmə bərabərlik prinsipinə etiqad edirik, yəni belə hesab edirik ki, bir insanın xeyri başqa bir insanın xeyrinə əzəldən bərabərdir.
- Dövlət idarəetməsində tətbiq etdiyimiz prinsipə əsasən

hökumət bu və ya digər qərarları qəbul edərkən, bu qərarın aid olduğu bütün insanların xeyir və maraqlarını eyni dərəcədə nəzərə almalıdır.

- Biz “siyasi qəyyumluq” sistemini başqa bir prinsipi həyata keçirmək naminə rədd edirik: yetkinlik yaşına çatmış vətəndaşların heç biri dövlət idarəetməsi məsələlərində öz səriştəliliyi ilə digərlərini o dərəcədə üstələmir ki, ölkə üzərində tam və qəti hakimiyyəti ona etibar etmək mümkün olsun.
- “Siyasi qəyyumluq” prinsipi əvəzinə biz hamılıqla iştirak etmə prinsipinə razı olduq, yəni demokratik ölkənin vətəndaşlar korpusuna bu ölkənin yurisdiksiyasında olan, orada müvəqqəti yaşayanlar və fəaliyyət qabiliyyəti olmayanlar istisna edilməklə – bütün şəxslər daxil edilməlidir.

Bütün bunlardan aşağıdakı nəticəyə gəlmək olar: vətəndaşlıq maarifi institutları yetərinə inkişaf etməmişsə, onda bizi yalnız bir qərar qane edə bilər – onları möhkəmlətmək. Biz, yəni demokratik ideyalara inananlar cəmi insanlara zəruri bilikləri vermək üsullarını axtarır tapmağa borcluyuq.

Demokratik ölkələrdə XIX-XX əsrlərdə meydana gəlmiş vətəndaşlıq maarifi institutları güman ki, sonralar müvafiq tələblərə cavab vermək zorunda deyildi. Buna görə, demokratik ölkələr əvvəlki institutlara əlavə olaraq yenilərini yaratmalıdır.

TAMAMLAYICI QEYD VƏ QABAQCADAN XƏBƏRDARLIQ

Beləliklə, biz 3-cü cədvəldə (3-cü fəsil) sxem şəklində təsvir edilmiş “ərazinin” təxminən yarısını mənimsədik və indi onun ikinci yarısına qədəm qoyuruq. İndi biz demokratiyanın bərqərar olması üçün vacib olan təməl institutları, habelə bu demokratik siyasi institutların inkişafı üçün şərait yaradan sosial, iqtisadi və sair şərtləri nəzərdən keçirəcəyik. Sonrakı fəsillərdə elə bu barədə söhbət gedəcək.

Biz ali məqsədlərdən gerçəkliyə qədəm qoyuruq.

III HİSSƏ *Real Demokratiya*

8 - c i F Ə S İ L

İri sositum demokratiyası hansı siyasi institutları tələb edir?

“Dövlət demokratik qaydada idarə olunur” ifadəsi nəyi bildirir?

Bu fəsildə biz əsas diqqəti *iri miqyaslı demokratiya* üçün, yəni *demokratik dövlət* üçün hansı siyasi institutların vacib olması məsələsi üzərində cəmləyəcəyik (burada, demokratiyanın məsələ, hansısa bir komitə kimi kiçik birlik barəsində irəli sürdüyü tələblərindən danışılmayacaq). Biz daim nəzərə almalıyıq ki, hər bir real fəaliyyət göstərən demokratik sistem kitabın II hissəsində təsvir edilmiş və 4-cü cədvəldə sxem şəklində göstərilmiş demokratiya meyarlarına tam dərəcədə cavab vermir. Və nəhayət, yadda saxlamaq lazımdır ki, bu fəsildə, eləcə də bütün fəsillərdə “demokratiya” sözü müəyyən *ali məqsədlə*, eləcə də bu idealdan az və ya çox məsafədə uzaq olan müəyyən *real sistemlə* əlaqədar işlədilir. Ümidvaram ki, oxucu demokratiya, demokratik, demokratik idarəetmə, demokratik ölkə və s. bu kimi anlayışların tətbiqindəki lazımi fərqləri görə biləcək.

Sözlər haqqında bir neçə söz

Siyasi sazişlər müvəqqəti xarakter daşıyır: onlar adətən qeyri-demokratik idarəetmə sisteminin daha fəaliyyət göstərmədiyi ölkələrdə yaranır. Biz *prosedurlardan* və ya *praktikadan* danışarkən, bir qayda olaraq müəyyən adət halını almış, kök salmış və deməli

daha uzun müddətli və möhkəm olan hansısa qaydanı nəzərdə tuturuq. Və nəhayət, *institutlar* anlayışı uzun müddətə hesablanmış və nəsil-dən-nəslə, sanki irsən ötürülən təşkilatları ehtiva edir. Ölkə qeyri-demokratik idarəetmədən demokratik idarəçiliyə keçdikdə, ilk öncə yaranmış *sazişlər* tədricən *kök salmış qaydaya* (praktikaya), o da öz növbəsində *institutlara* çevrilir. Bu üç anlayışı bir-birindən fərqləndirmək faydalı olsa da, niyyətimizin icrası naminə bu fərqləri unutmaq və onlardan yalnız birini – *institutlar* ifadəsini işlətmək münasib olar.

Beləliklə, əgər ölkə demokratik qaydalar əsasında idarə olunursa, ona qarşı hansı tələblər irəli sürülür? Orada ən azı müəyyən siyasi *razılaşmalar*, *prosedurlar*, *institutlar işləməlidir*, bunlar ölkənin demokratik meyarlara tam cavab verməsinə kömək edə bilməsələr də, ideala doğru yolda onu xeyli irəliyə apara bilərlər.

NECƏ BİLƏ BİLƏRİK?

Dövlət miqyasında demokratiya üçün hansı institutların zəruri olduğunu necə müəyyən etmək olar? Bu suala cavab tapmaq üçün, idarəetmə prosesində və siyasi həyatda xalqın daha dolğun və məzmunlu şəkildə iştirakına nail olmaq üçün öz siyasi institutlarını yenidən qurmuş ölkələrin tarixinə müraciət etmək lazımdır. Demək olmaz ki, buna nail olmuş əvvəlki dövrlərin insanları həmişə demokratik ideyalardan ruhlanaraq iş görüblər, lakin XIII əsrdən başlayaraq bizim günlərə qədər bu tələblərə demokratiya və respublika ideallarına istinadən haqq qazandırmaq meylini görmək olar. Yaxşı, bəs onlar hansı siyasi institutları yaratmağa can atırdılar və bunlardan hansıları həmin ölkələrdə real şəkildə “kök sala” bilmişdi?

Bu suala cavab tapmaq üçün başqa yolla da getmək olar – siyasi sistemi öz vətəndaşlarının əksəriyyəti tərəfindən, baş-

qa ölkələrin bir çox sakinləri, habelə alimlər, jurnalistlər və b. tərəfindən demokratik hesab edilən ölkələrin nümunəsinə müraciət etmək olar. Politoloji diskussiyalarda və gündəlik adi söhbətlərdə adətən bu ölkələri demokratik adlandırırlar.

Və nəhayət, üçüncü variant – hansısa xəyali ölkənin yaxud bir qrup ölkənin nümunəsində, təsəvvür etmək olar ki, demokratik məqsədlərə az-çox çatmaq üçün hansı siyasi institutlar tələb olunur. Yəni xəyalən elə bir eksperiment aparmaq olar ki, onun köməyi ilə insanın imkanlarını, tələblərini və qaçılmaz məhdudiyyətləri təhlil etmək, habelə demokratiyanın bütöv ölkə miqyasında real mövcud olması üçün zəruri olan siyasi institutların layihəsini tərtib etmək mümkün olsun.

Xoşbəxtlikdən, təklif etdiyim hər üç üsul üçün ümumi olan cəhət – eyni bir demokratik siyasi institutların tələb olunmasıdır. Bu, demokratik ölkələr üzrə irəli sürülən minimum tələblərdir (bax: cədvəl 6).

CƏDVƏL 6. *Bir ölkə miqyasında demokratiya üçün hansı siyasi institutlar tələb olunur?*

Ölkə miqyasında demokratiya üçün tələb olunur:

1. Vəzifəli şəxslərin seçilməsi.
2. Azad, ədalətli və mütəmadi keçirilən seçkilər.
3. İfadəetmə azadlığı.
4. Alternativ informasiya mənbələri.
5. Assosiasiyaların müstəqilliyi.
6. Ümumi vətəndaşlıq hüququ.

MÜASİR NÜMAYƏNDƏLİ

DEMOKRATIYANIN SİYASİ İNSTİTUTLARI

Müasir nümayəndəli demokratiyanın siyasi institutlarının qısa siyahısı belədir:

1. *Vəzifəli şəxslərin seçilməsi*. Hökumətin qəbul etdiyi qərarlar

üzərində nəzarət dövlət quruluşu sayəsində, vətəndaşların seçdikləri vəzifəli şəxslər tərəfindən həyata keçirilir. Buna görə müasir demokratik ölkənin hökuməti nümayəndəli xarakter daşıyır.

2. *Azad, ədalətli və müstəqil seçkilər.* Vəzifəli şəxslər müstəqil və ədalətli seçkilərin gedişində seçilir; bu cür seçkilərdə zorakılıq və məcburiyyət nisbətən az hallarda müşayiət edilir.

3. *İfadə etmə azadlığı.* Vətəndaşlar sərbəst cəzadan çəkinməyərək, məsələlərin ən geniş dairəsi üzrə öz fikirlərini söyləmək, habelə vəzifəli şəxsləri, hökuməti, siyasi quruluşu, sosial-iqtisadi sistemi və mövcud cəmiyyətdəki hakim ideologiyanı tənqid etmək hüququna və imkanına malikdir.

4. *Alternativ informasiya mənbələrindən istifadə etmə.* Vətəndaşların alternativ və müstəqil informasiya mənbələrindən istifadə etmək hüququ vardır. Bu cür informasiya mənbələri qismində digər vətəndaşlar, ekspertlər, qəzetlər, jurnallar, kitablar, telekommunikasiyalar və s. çıxış edə bilər. Bundan əlavə, artıq mövcud olan və hökumətin yaxud ictimai-siyasi görüşlərə və münasibətlərə təsir göstərməyə çalışan hansısa siyasi qrupun nəzarəti altında olmayan informasiya vasitələri də qanunun etibarlı müdafiəsi altında olur.

5. *Assosiasiyaların muxtariyyəti.* Vətəndaşlar özlərinin ən müxtəlif hüquqlarının müdafiəsi üçün (buraya siyasi institutların effektiv fəaliyyət göstərməsi üçün lazım olan hüquqlar da daxildir) nisbətən müstəqil birliklər və ya təşkilatlar, o cümlədən müstəqil siyasi partiyalar və "mənafe qrupları" yaratmaq hüququna malikdir.

6. *Ümumi vətəndaşlıq hüququ.* Mövcud ölkədə daimi yaşayan və onun yurisdiksiyasında olan yetkinlik yaşına çatmış hər hansı şəxs başqa şəxslərə verilmiş və yuxarıda sadalanan siyasi institutlar üçün zəruri olan hüquqlardan məhrum edilə bilməz. Bu

hüquqlara daxildir: vəzifəli şəxslərin azad və ədalətli seçkilərdə iştirak etmək hüququ; seçkilərdə dövlət orqanına seçilmək hüququ; azad ifadə etmə hüququ; müstəqil siyasi təşkilatları yaratmaq və işlətmək hüququ; alternativ informasiya mənbələrindən istifadə etmək hüququ; ölkə miqyasında olan demokratik siyasi institutların təsirli fəaliyyət göstərməsi üçün zəruri olan digər azadlıqlar və imkanlardan istifadə etmək hüququ.

SİYASİ INSTITUTLAR TARİXİ PERSPEKTİVDƏ

Bu institutlar bir qayda olaraq ölkədə eyni bir zamanda yaranmır. Demokratiyanın inkişafı haqqında qısa tarixi xülasədən (2-ci fəsil) yadımdadır ki, axıncı iki siyasi institut (assosiasiyaların müstəqilliyi və ümumi mülki hüquqlar üzrə institutlar) daha gec təşəkkül tapır. XX əsrin əvvəllərinə qədər ümumi seçki hüququ demokratik və respublika idarəçiliyinin nə nəzəriyyəsində, nə də praktikasında rast gəlinirdi. Halbuki məhz *ümumi seçki hüququ* başqa hüquqlarla müqayisədə müasir nümayəndəli demokratiyanı onun bütün erkən formalarından daha çox dərəcədə fərqləndirir.

Siyasi institutların meydana gəlməsinin vaxtı və növbəliliyi bir-birindən kəskin seçilə bilər. Bu institutların tam dəstinin daha tez yarandığı və indi də mövcud olduğu ölkələrdə – "qocaman demokratiyalar"da – ümumi olan qanunauyğunluqların əlamətlərini müşahidə etmək mümkündür. Bu ölkələrdə ilk öncə qanunverici hakimiyyət orqanlarına seçkilər keçirilməyə başlayıb: İngiltərədə – XIII əsrdə, ABŞ-da – XVII-XVIII əsrlərdə (yəni ölkə müstəqillik əldə edəndən öncə).

Ali qanunverici hakimiyyət orqanlarına seçkilərdən sonra tədricən, siyasi mövzuların müzakirəsi, habelə axtarışı və mübadiləsində daha geniş azadlıqlar verilməsi tələbi yayılmağa başladı. Daha sonra siyasi məqsədləri qabarıq ifadə olunmuş birliklər yaratmaq hüququ əldə edildi. O vaxtlar üstün-

lük təşkil edən rəyə görə, siyasi partiyalar və qruplaşmalar cəmiyyətdə parçalanma və fikir ayrılığı törədən, mövcud quruluşu və sabitliyi sarsıdan, ümumi rifah üçün ziyanlı və təhlükəli olan qurumlar kimi qiymətləndirilirdi. Lakin zorakı üsulları (bu üsulları yolverilməz hesab edən vətəndaşların sayı isə günü-gündən çoxalır və nüfuzu artırdı) tətbiq etmədən bu siyasi birliklərin fəaliyyətini dayandırmaq mümkün olmadığına görə, bu qurumlar yarıgizli fəaliyyət göstərə, sonralar isə leqallaşa bilirdilər. Qanunverici orqanlarda qruplaşmalar tədricən, ya hakimiyyətdə olan, ya da İngiltərədə rəsmən “Əlahəzrətin loyal müxalifəti” adlandırılan və “kölgə kabineti”ni formalaşdıran siyasi partiyalara çevrildilər. *Hökumətdə vəzifəsi olmayanlar vəzifəsi olanlara qarşı müxalifət təşkil edirdi.* XIII əsr İngiltərəsində monarxı dəstəkləyən qrup zaman keçdikcə “tori” partiyasına, əsasən əyalətlərdə xırda mülkədarların (“centri”) dəstəklədiyi qrup isə “viqlər” partiyasına çevrildi. Həmin əsrdə İsveçdə bir-biri ilə mübarizə aparan iki parlament partiyası zarafatla özlərini “şlyapalar” və “kolpaklar” adlandırırdı¹.

XVIII əsrin sonuna yaxın özünü respublika elan etmiş ABŞ-ın vitse-prezidenti Tomas Cefferson və nümayəndələr palatasının spikeri Ceyms Medison federalist prezident Con Adams və onun maliyyə naziri Aleksandr Hamiltonun yeritdiyi siyasətə müqavimət göstərmək üçün konqresdə öz tərəfdarlarından ibarət qrup yaratdılar. Lakin tezliklə onlar anladılar ki, siyasi mübarizəni uğurla apara bilmək üçün konqresdə və nazirlər kabinetində federalistlərə əks təsir göstərmək kifayət deyil – onları tutduqları vəzifələrdən sıxışdırıb çıxarmaq gərəkdir. Bunun üçün ümummilli seçkilərdə qalib gəlmək lazımdır, orada qalib gəlmək üçünsə bütün ölkədəki tərəfdarlarını bir yumruq halında birləşdirmək vacibdir. On ildən də az müddət ərzində Cefferson və Medison məsləkdəşlərinin köməyi ilə öz siyasi partiyalarını yaratdılar və bu partiya elə təşkil edilmişdi ki, ən az-

saylı seçki dairələrində, məntəqələrdə və bələdiyyələrdə belə onun özəkləri var idi, bu da seçkilər arasındakı fasilələrdə və seçki kampaniyalarının gedişində öz tərəfdarlarının dəstəyini və onların seçkiyə gəlməsini təmin etməyə imkan verirdi. Bu, Respublikaçılar partiyası (sonradan Demokratik-Respublikaçılar partiyası, daha bir nəsil sonra Demokratlar partiyası adlanıb) ölkədə xalqın dəstəyinə arxalanan ilk seçkili partiya oldu. Beləliklə görürük ki, müasir demokratiyanın başlıca və ən “gözəgəlimli” institutlarından biri olan *siyasi partiya* qanunverici orqan fraksiyası qismində ilkin həddlərini genişləndirmişdi ki, ümummilli seçkilərdə qalib gəlmək üçün vətəndaş kütləsini və öz tərəfdarlarını səfərbər edə bilsin.

Gənc fransız aristokratı Aleksis de Tokvil ABŞ-a səfər etdiyi dövrdə (XIX əsrin 30-cu illəri) orada sadaladığımız demokratik institutlardan artıq birinci beşi fəaliyyət göstərirdi. Tokvilin fikrincə bunlar o qədər dərin kök salmışdı ki, o, tərəddüd etmədən ABŞ-ın demokratik ölkə adlandırmışdı. O yazırdı ki, orada institutlar müstəqildir, “cəmiyyət özü özünü idarə edir”, “çoxluğun hakimiyyəti isə qeyri-məhduddur”². Amerikalıların ən müxtəlif məqsədlər və bəhanələrlə yaratdıqları birliklər öz çoxluğu ilə Tokvili heyrətə salmışdı. Və bütün bu birliklər toplusu üzərində iki ən iri siyasi partiya yüksəlirdi. Tokvilə elə gəlmişdi ki, ABŞ-da demokratiya öz inkişafının təsəvvür edilə biləcək ən yetkin həddinə çatmağa yaxındır.

O vaxtdan ötən yüz ildə, vaxtı ilə Tokvilin Amerikada müşahidə etdiyi beş təməl demokratik institut dünyanın 10-dan çox ölkəsində təşəkkül tapmış və möhkəmlənmişdir. Avropada və ABŞ-da bir çox alim bu nəticəyə gəlmişdir ki, sivil və mütərəqqi olmaq istəyən hər hansı bir ölkə mütləq özündə demokratik idarəetmə formasını təsis etməlidir.

Lakin burada altıncı təməl institut – ümumi vətəndaşlıq (ümumi mülki hüquqlar) institutu çatışmırdı. Doğrudur, Tok-

vil yazırdı ki, “sadə insanlar tərəfindən yaradılmış Merilend ştatı birinci olaraq özündə ümumi seçki hüququnu tətbiq edib”. Lakin bütün müasir kişilər kimi (eləcə də müasir qadınların əksəriyyəti kimi) gənc fransız da “ümumi seçki hüququ” deyəndə təbii ki, qadınları nəzərə almırdı. Tokvil elə kişilərin də hamısını nəzərə almırdı: belə ki, afro-amerikalıların ümumi seçkilərdə iştirak etmək hüququ yox idi.

Bütün dünyada oxşar mənzərə müşahidə olunurdu: az və ya çox dərəcədə demokratik olan ölkələrdə Amerikadakı kimi yetkinlik yaşına çatmış əhalinin yarısı siyasi həyatdan kənarlaşdırılmışdı, təbii ki, həmin “yarım” qadınlar təşkil edirdi. Bundan əlavə, təhsil və ya əmlak senzinin “qurbanı” olmuş xeyli sayda kişi seçki hüququndan məhrum idi. Özü də bu cür dözülməz vəziyyətə özlərini demokratik və ya respublika quruluşunun tərəfdarı sayan insanlar da dəstək verirdilər. Yeni Zelandiyada qadınlar 1893-cü ildə, Avstraliyada isə 1902-ci ildə ümummilli seçkilərə buraxılsalar da, ümumən demokratik sayılan bir çox ölkələrdə qadınlara seçki hüququ XX əsrin 20-ci illərində verilmiş, Belçika, Fransa, İsveçrədə, yəni demokratiyanın yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmış hesab edilən ölkələrdə isə qadınlar seçki hüququna yalnız İkinci Dünya Müharibəsindən sonra nail olmuşdu.

Biz əvvəlki nəsillərin demokratiya anlayışına hansı mənanı verdiyini dəqiq bilmədiyimiz üçün, demokratiyanın fərqləndirici xüsusiyyətlərini bir daha yadınıza salmaq istəyirəm: iyirmi beş yüzillik ərzində bütün demokratiyalar və respublikalarda, yetkinlik yaşına çatmış vətəndaşların yalnız cüzi hissəsi ölkənin siyasi həyatında iştirak etmək hüququna malik idi. “Demokratik” ölkələr yalnız kişilər, özü də onların müəyyən hissəsi tərəfindən idarə olunurdu. Yalnız XX əsrdə, demokratiya həm nəzəriyyədə, həm də praktikada tələb etdi ki, siyasi həyatda tam dəyərli iştirak etmək hüququ mövcud

ölkədə daimi yaşayan bütün yaşlı əhaliyə (nadir istisnalarla) şamil edilsin.

Sözlər haqqında bir neçə söz

“Poliarxiya” yunan dilindəki “çox” və “idarəçilik” sözlərindən yaranıb, monarxiya (bir şəxsin hakimiyyəti) və oliqarxiya yaxud aristokratiyadan (azlığın hakimiyyəti) fərqli olaraq, “çoxluğun hakimiyyəti”ni bildirir. Bu termin nadir hallarda işlədilsə də, mən öz həmkarımla bu termini 1953-cü ildə, *ümumi seçki hüququ verən müasir nümayəndəli demokratiyanı* bildirmək üçün işlətmişik. Kitabda da bu termini həmin mənada işlədəcəyəm. “Poliarxik demokratiya” termini daha dar mənanı – yuxarıda sadaladığımız hər altı demokratik institutu özündə birləşdirən siyasi sistemi bildirir. O, *seçki sisteminə bir sıra məhdudiyyətlərin qoyulduğu XIX əsrin nümayəndəli demokratiyasından* da elə bununla seçilir. O həm də daha erkən dövrlərin demokratiya və respublikalarından fərqlənir, doğrudur, o vaxtlar bu cür məhdudiyyətlər tətbiq edilmirdi, lakin erkən dövrlərin demokratiyası poliarxik demokratiyanın bir sıra mühüm xarakteristikalarından – siyasi partiyalar, mövcud hökuməti dəstəkləyən yaxud ona müxalif olan siyasi təşkilatlar təsis etmək, “mənafe qrupları” yaratmaq hüququndan və s. məhrum idi. Poliarxiya azsaylı kiçik qurumlarda qəbul edilmiş demokratik sistemlərdən də fərqlənir, belə ki, bu azsaylı təsisatların üzvləri elə bilavasitə ümumi yığıncaqlarda qanunları işləyib hazırlaya və öz siyasətlərini müəyyən edə bilirlər (mən hələ bu fərqa qayıdacağam).

Sadaladığımız altı siyasi institut məcmu halında yalnız siyasi sistemin yeni növünü deyil, həm də “demokratiyanın” Afina və “respublikanın” Romada təsis edildiyi dövrlərdən bəri tarixdə misli olmayan *xalq hakimiyyətinin yeni növünü* təcəssüm etdirir. Müasir nümayəndəli demokratik idarəetmənin bu institutlarının məcmusu nadir tarixi hadisədir və buna görə də öz

“şəxsi” adının olmasına layıqdır. Bütün ölkə miqyasında demokratik idarəetmənin bu müasir növünü bəzən *poliarxik demokratiya* adlandırırlar.

Poliarxik demokratiyanın bu altı siyasi institutu vətəndaşların siyasi həyatda tam dəyərli və tamhüquqlu iştirak edə bilməsi tələbinə bir növ cavab olaraq yaranmışdır. Hazırda ümumi rəyə görə demokratik sayılan ölkələrin hamısında bu altı institutun altısı da vardır. Soruşula bilər: bəlkə, onların bir qismi ötən siyasi döyüşlərin əks-sədasından başqa bir şey deyil? Bəlkə, hazırda demokratik idarəetmə üçün onlar heç lazım da deyil? Yox, əgər bizim günlərdə də onlara ehtiyac varsa, onda bunun səbəbi nədir?

MIQYAS FAKTORU

Bu suallara cavab verməzdən öncə diqqətinizi daha bir mühüm məqama yönəltmək istərdim. Fəslin əvvəlində demişdim ki, bu dəfə biz ölkə miqyasında demokratiyanın fəaliyyəti üçün zəruri olan institutları nəzərdən keçirəcəyik. Bu cür dəqiqləşdirmə nəyə görə lazımdır? *Ona görə ki, ölkə miqyasında demokratiyanın fəaliyyəti üçün zəruri olan institutların heç də hamısı kiçik miqyash qurumlar üçün vacib deyildir.*

Gəlin, demokratik əsaslarla idarə olunan bir komitə, yaxud klub, yaxud kiçik şəhərçi təşəvvür edək. Burada da bərabər seçki hüquqları zəruridir, lakin bu cür kiçik qurumlar bir çox seçki vəzifəli şəxslərsiz də ötürə bilərlər, onlara vur-tut, yığıncaqları aparmaq üçün sədr, bir də rəqlamentə və büdcəyə nəzarət etməli olan katib-xəzinədar görəkdir. Bu assosiasiyaların üzvləri öz problemlərini elə yığıncaqlarda özləri həll edir, işin “kargüzarlıq hissəsi isə katib-xəzinədarın öhdəsinə buraxılır. Kiçik təşkilatların idarəetmə orqanlarının tam miqyash nümayəndəli sistemə ehtiyacı yoxdur. Lakin bu halda da, yəni siyasi partiyaların və digər müstəqil siyasi birliklərin yoxluğu

CƏDVƏL 7. Nə üçün institutlar zəruridir?

<i>Ölkə kimi iri qurumlarda aşağıdakı kimi siyasi institutlar:</i>	<i>demokratiyanın aşağıdakı kimi meyarlarını təmin etmək üçün lazımdır.</i>
1. Seçki nümayəndələr.	Səmərəli iştirak. Hökumətin fəaliyyəti üzərində nəzarət.
2. Azad, ədalətli və mütəmadi keçirilən seçkilər.	Seçki hüquqlarının bərabərliyi.
3. İfadəetmə azadlığı	Səmərəli iştirak. Məlumatlılıq əsasında sərəştəllilik. Hökumətin fəaliyyəti üzərində nəzarət.
4. Alternativ mənbələrdən informasiyanın alınması.	Səmərəli iştirak. Məlumatlılıq əsasında sərəştəllilik. Hökumətin fəaliyyəti üzərində nəzarət.
5. Birliklərin müstəqilliyi	Səmərəli iştirak. Məlumatlılıq əsasında sərəştəllilik. Hökumətin fəaliyyəti üzərində nəzarət.
6. Ümumi vətəndaşlıq (mülki hüquqların ümumiliyi).	Vətəndaşların cəmiyyətin həyatına tam cəlb olunması.

halında da onlar tam və yüksək dərəcədə demokratik qurum olaraq qalırlar. Mahiyyətə biz belə bir ənənəvi “demokratik təşəvvürə şərik çıxırıq ki, kiçik qurumlarda “qruplaşmalar” nəinki məcburi deyil, həm də şəxsiz ziyanlıdır. “Dəstəbazlığın” labüd surətdə doğurduğu münaqişələrdən, fraksiyalar arasın-

da mübarizələrdən, siyasi partiyaların qarşıdurmasındansa, biz qarşılıqlı hörmətə əsaslanan diskussiyaların gedişində əldə edilmiş vəhdətə, həmrəyliyə, konsensusa üstünlük veririk.

Deməli, demokratik idarəetmə üçün bu qədər vacib olan siyasi institutların növü qurumun ölçüsündən asılıdır. Sadaladığımız institutlar kiçik qurumların deyil, məhz ölkənin idarə olunması məqsədilə yaradılıb. Poliarxik demokratiyaya – millət - dövlət və ya ölkə miqyasında fəaliyyət göstərmək zorunda olan demokratik hökumət deməkdir.

Beləliklə, suallara qayıdaq: poliarxik demokratiyanın siyasi institutları ölkə miqyaslı demokratiya üçün əvvəlki qədər vacibdirmi? Vacibdirsə, nə üçün? Bir-biri ilə sıx əlaqədə olan bu suallara cavab vermək üçün gəlin yada salaq ki, demokratik proses hansı tələbləri irəli sürür (cədvəl 7).

NƏ ÜÇÜN (VƏ HANSI HALLARDA) DEMOKRATIYA SEÇKİLİ NÜMAYƏNDƏLƏR TƏLƏB EDİR?

Demokratik sistemlərdə əsas diqqət mono və ya polietnik ölkələr kimi iri miqyaslı vahidlərin üzərinə yönəldikdən sonra belə bir sual yarandı: əhalinin sayının artması və ya kompakt yaşayış sahəsinin hədsiz genişlənməsi vətəndaşların bir yerə toplaşaraq qanunlar qəbul etməsinə yol vermədiyi hallarda onlar ölkənin idarə olunmasında necə səmərəli iştirak edə bilirlər? Və onlar necə əmin ola bilirlər ki, ən ümdə problemlər vəzifəli şəxslər tərəfindən adekvat sürətdə qavranacaq, yəni *hökumətin qərarlar qəbul etməsi qaydası üzərində vətəndaşların nəzarəti necə həyata keçiriləcək?*

Bu demokratik tələbləri ölkə kimi nəhəng qurum miqyasında yerinə yetirmək son dərəcə çətin və bəlkə də ümumiyyətlə qeyri-mümkündür. Demokratik meyarlar üzrə irəli sürülən və “insan gücü xaricində olan” digər tələblər kimi bu tələb də alternativ imkanları nəzərdən keçirməyə və kompromis

qərarlar qəbul etməyə imkan verən etalon qismində çıxış edə bilər. İşdir, yüksək vəzifəli hökumət məmurları vətəndaşların iradəsini nəzərə almadan siyasi kursu özləri müəyyən edib həyata keçirməyə başlasalar, təbii ki, bu tələblər heç vaxt yerinə yetirilə bilməz.

Və bu halda, qismən də olsa məqbul qərar qəbul etmək üçün yalnız bir yol qalır: ali rütbəli məmurları vətəndaşların özləri seçsinlər, – bu halda həmin məmurlar istefa təhlükəsi (seçilmədikləri təqdirdə) altında xalq qarşısında az və ya çox dərəcədə məsuliyyət hiss edəcəklər.

Bizə elə gələ bilər ki, məsələnin bu cür həlli çox üzdədir, lakin bizdən əvvəlkilər üçün bu o qədər də asan və aşkar məsələ deyildi.

İkinci fəsildə gördük ki, hələ nisbətən yaxın vaxtlara qədər qanunları qəbul etməyə vəkil edilmiş nümayəndələri seçkilər vasitəsilə təyin etmək və tutduğu vəzifədən kənarlaşdırmaq imkanı demokratiya üçün həm nəzəriyyədə, həm də praktikada tamamilə yad idi. Biz onu da gördük ki, *nümayəndələrin seçimi* institutu ümumi halda orta əsrlərdə, hökmdarlar bir həqiqəti başa düşdükdən sonra yaranıb: onlar anlamışdılar ki, vergi yığmaq, qoşun toplamaq, qanunları qəbul etmək üçün aristokratiyanın, ali ruhaniliyin və iri şəhərlərin, necə deyirlər, “adi adamlarının heç də adi olmayan” nümayəndələrinin dəstəyini qazanmaq vacibdən də vacibdir.

XVIII əsrin əvvəllərinə qədər mövcud olan təsəvvürə görə demokratik və ya respublika idarəetməsi o demək idi ki, ölkəni xalq idarə edir, xalq isə ölkəni idarə edə bilmək üçün hansısa bir yerə toplaşmalı və səsvərmənin köməyi ilə müxtəlif fərman və qanunları, bu və ya digər siyasi kursu qəbul, yaxud rədd etməlidir. Belə demokratiya – *şəhər sakinlərinin ümumi yığıncağının demokratiyası* idi və *nümayəndəli demokratiya* anlayışının özündə də bir ziddiyyət var idi. Nəzərdə tutulurdu, yaxud

birbaşa deyilirdi ki, demokratiya və ya respublika real şəkildə yalnız, məsələn, şəhər kimi kiçik inzibati vahiddə mövcud ola bilər. Belə baxışlara şərik çıxan filosoflar (Monteskyö və ya Jan-Jak Russo) tam əmin idilər ki, kiçik dövlət daha iri dövlətlə rəqabətdə (xüsusən də hərbi qarşıdurma halında) həmişə əlverişsiz vəziyyətdə olur, buna görə onlar gələcəkdə həqiqi demokratiyanın (yəni ümumi yığıncaq vasitəsilə həyata keçirilən demokratiyanın) uğuruna qətiyyənlə inanmırdılar.

Lakin bu geniş yayılmış təsəvvür millət-dövlətin durmadan artan qüdrəti sayəsində rədd və alt-üst edildi. Russonun özü də yaxşı başa düşürdü ki, məsələn, Polşa (o bu dövlət üçün konstitusiya təklif edirdi) kimi iri ölkəni idarə etmək üçün nümayəndəli hakimiyyət sistemi vacibdir. Bundan az sonra Amerikada demokratiyanın zəfər yürüşü demokratik siyasi sistem haqqındakı təsəvvürü birdəfəlik yerlə-yeksan etdi.

Bununla belə, 1787-ci ildə ABŞ-da konstitusion Konvent, əhalisinin sayının durmadan artdığı nəhəng ölkə üçün yararlı ola biləcək konstitusiya layihəsini hazırlamaq üçün Filadelfiyaya toplaşan zaman, nümayəndələr hələ də tarixən formalaşmış ənənənin güclü təsiri altında idilər. Amerika Birləşmiş Ştatlarının o vaxtlar tutduğu nəhəng ərazi miqyaslarında (hələ onu demirik ki, deputatlar bu miqyasların daha da genişlənməyini görürdülər) respublika quruluşu mövcud ola bilərmi? Lakin onlardan heç kəs zərər qədər də şübhə etmirdi ki, əgər Amerikanın bəxtinə respublika olmaq yazılıbsa, o, mütləq nümayəndəli respublika formasını almalıdır. Müstəmləkə asılılığı dövründə və müstəqilliyin ilk illərində – ştatlarda legislaturaların (qanunverici yığıncaqlar – *red.*), sonralar isə “Kontinental Konqresin yarandığı vaxtlarda əldə edilmiş böyük təcrübə – hakimiyyətin qanunverici orqanlarında nümayəndəlik təcrübəsi *nümayəndəli hökumətin* zəruriliyini şəksiz edirdi.

XIX əsrin ortalarında demokratiyaya köhnə ənənəvi baxış

(ümumi yığıncaq demokratiyası) birdəfəlik rədd edildi və unuduldu, onu xatırlayanda da, onun əsassızlığını sübut etmək üçün xatırlayırdılar. 1861-ci ildə Con Styuart Mill yazırdı:

“Şübhəsiz ki, sosial dövlətin tələblərini tam dərəcədə ödəməyə qabil olan yeganə idarəetmə üsulu – bütün xalqın iştirak etdiyi idarəetmədir; hətta az əhəmiyyətli ictimai vəzifələrin icrasında xalqın hər hansı şəkildə iştirakı faydalıdır. Və bu iştirak hər yerdə mövcud ictimai şüurun ümumi səviyyəsinin imkan verdiyi dərəcəyə qədər kütləvi olmalıdır. Və dövlətdə ali hakimiyyətin hamının arasında bölünməsindən faydalı heç nə ola bilməz. Lakin öz ölçüləri ilə kiçik bir şəhərdən iri olan hansısa icmanın bütün vətəndaşları ictimai işlərin yalnız cüzi bir hissəsinin icrasında şəxsən iştirak edə bildiklərindən, mükəmməl hökumətin ideal növü qismində yalnız nümayəndəli hökumət götürülə bilər”⁴.

NƏ ÜÇÜN DEMOKRATIYA AZAD, ƏDALƏTLİ VƏ MÜTƏMADİ SEÇKİLƏR TƏLƏB EDİR?

Beləliklə, əgər biz siyasi hüquq bərabərliyinin zəruriliyini qəbul ediriksə, onda hər bir vətəndaşın bərabər və real səs vermə imkanı olmalıdır, özü də bütün səslər bərabər qüvvəyə malik olmalıdır. Səsələrin bərabərliyinə riayət olunması üçün təbii ki, seçkilər azad və ədalətli keçməlidir. “Azad seçki” o deməkdir ki, vətəndaş səs verməyə repressiyalardan ehtiyat etmədən gedə bilər; ədalətli seçki isə hər bir səsin bərabər “çəkiliş”ə malik olması deməkdir. Lakin azad və ədalətli seçki ilə iş bitmir. Təsəvvür edin ki, seçilmiş insanlara səlahiyyətlər 20 il müddətinə verilsə, necə bir vəziyyət yarana bilər! Əgər vətəndaşlar hökumətin fəaliyyəti üzərində qəti nəzarət qurmaq istəyirlərsə, seçkilər həm də *mütəmadi* olmalıdır. “Necə etmək olar ki, seçkilər azad və ədalətli keçirilsin” sualına cavab vermək o qədər də asan deyil. XIX əsrin sonlarında ol qal-

dırmaqla açıq səsverməni tədricən bülletenlər vasitəsilə gizli səsvermə əvəz etməyə başladı. Açıq səsvermənin bu gün də müəyyən qədər tərəfdarı olmasına baxmayaraq, gizli səsvermə artıq hamı tərəfindən qəbul edilmiş normaya çevrilmişdir: hər hansı bir ölkədə bu norma pozulmuş olarsa, deməli orada azad və ədalətli seçkilər yoxdur.

Bununla belə, seçkilərin hansı növünün “ədalətli” anlayışına daha çox cavab verməsi haqqında mübahisələr səngimək bilmir.

Hansı seçki sistemi daha ədalətlidir: demokratik ölkələrin əksəriyyətində tətbiq edilən proporsional nümayəndəlik (PN) sistemi, ya Böyük Britaniyada və Amerika Birləşmiş Ştatlarında istifadə olunan “hamısı qalibə çatır (HQC)” (*engil.* – First-Past-the-Post) sistemi? 10-cu fəsildə yenidən bu məsələyə qayıdarkən görəcəyik ki, hər iki sistemin xeyrinə çoxsaylı kəsərli sübutlar mövcuddur. Onu da qeyd edək ki, müxtəlif seçki sistemləri haqqında mübahisələrdə ədalətli seçkilərin zəruriliyi məsələsi müzakirəyə qoyulmur, o aprior qaydada qəbul edilir. Bu və ya digər ağlabatan məqsədə çatmaq yolu isə – sırf texniki məsələdir.

Seçkilər hansı mütəmadiiliklə keçirilməlidir? XIX əsrdə demokratik ölkələrdə formalaşmış praktikaya əsasən təxminən belə fərz edə bilərik ki, qanunverici hakimiyyət orqanlarına seçkilər o zaman çox mütəmadi sayılır ki, hər il keçirilmiş olsun və o zaman az mütəmadi sayılır ki, seçkilər arasında müddətlər beş ildən çox olmuş olsun. Və tamamilə təbii ki, demokratiya tərəfdarları arasında mövcud ölkədə vəzifəli şəxslərin səlahiyyət müddətləri barədə və idarələrin mövcud növlərindən və formalaşmış ənənədən asılı olaraq bu müddətləri necə dəyişdirmək barədə müəyyən fikir ayrılığı ola bilər. Əsas məsələ ondadır ki, seçkilər yetərinə mütəmadiiliklə keçirilmədikdə, vətəndaşlar öz seçdikləri məmurların fəaliyyəti

üzərində nəzarəti xeyli dərəcədə itirmiş olurlar.

NƏ ÜÇÜN DEMOKRATIYA İFADƏETMƏ AZADLIĞINI TƏLƏB EDİR?

Özünü ifadə etmə (fikir, söz, vicdan, din, həyat tərz) azadlığı ilk növbədə ona görə lazımdır ki, vətəndaşlar siyasi həyatda səmərəli şəkildə iştirak edə bilsinlər. Axı onlar hökumətin fəaliyyətinə dair bütün məsələlər üzrə öz fikirlərini sərbəst ifadə etmək hüququna nail olmasalar, onda öz baxışlarını necə elan edə bilər və öz həmvətəndaşlarını, habelə seçdikləri nümayəndələri bu fikirlərin faydalılığına necə inandıra bilərlər? Başqalarının fikirləri ilə hesablaşmaq üçün bu fikirləri eşitmək lazımdır. Fikir və söz azadlığı yalnız o demək deyildir ki, sizin eşidilmək haqqınız var, həm də o deməkdir ki, başqalarının da dediklərini eşitmək haqqınız var.

Fikir və söz azadlığı həm də hökumətin həyata keçirdiyi tədbirlər barədə *informasiyalı bilik* əldə edə bilmək, hökumətin siyasi kursunun necə olacağından vaxtlı-vaxtında xəbər tutmaq üçün vacibdir. İctimai quruluş məsələlərində müəyyən səriştə qazanmaq üçün vətəndaşların öz fikirlərini sərbəst ifadə etmək, bir-birlərindən öyrənmək, diskussiya və müzakirələrdə iştirak etmək, ekspertlərin, bu və ya digər siyasi vəzifəyə namizədlərin və rəylərinə inandıqları şəxslərin fikirlərini öyrənmək və iddia etmək, informasiyanı həmçinin ifadə etmə azadlığından asılı olan digər yollarla əldə etmək imkanları olmalıdır.

İfadə etmə azadlığı olmadan vətəndaşlar tezliklə hökumətin qərarlar proqramına və bu qərarların növbəliliyinə təsir göstərmək qabiliyyətini itirirlər. “Dilsiz-ağızsız” vətəndaşlar – *avtoritar hakim üçün ideal təbəələr və demokratiya üçün bədbəxtlik deməkdir.*

NƏ ÜÇÜN DEMOKRATIYA VƏTƏNDAŞLARA ALTERNATİV
VƏ MÜSTƏQİL INFORMASIYA MƏNBƏLƏRİNDƏN İSTİFADƏ
ETMƏK HÜQUQUNUN VERİLMƏSİNİ TƏLƏB EDİR?

İfadə etmə azadlığı kimi, demokratiyanın bəzi təməl meyarlarının da alternativ və nisbətən müstəqil informasiya mənbələrindən istifadə etmək ehtiyacı vardır. Məsələn, məlumatlılığa əsaslanan biliyi götürək. Bütün mühüm informasiya mənbələrinə hökumət tərəfindən nəzarət olunduğu bir vəziyyətdə vətəndaşlar bu və ya digər problemdən baş çıxarmaq üçün zəruri olan informasiyanı necə ala bilərlər? Yaxud informasiyanı yayımlamaq hüququ yalnız hansısa bir qrupa verilibsə, onda necə olsun? Demək, vətəndaşların hökumətin nəzarəti altında olmayan və hər hansı bir qrupun baxışlarını ifadə etməklə onun mənafeyinə xidmət etməyən alternativ informasiya mənbəyindən istifadə etmək imkanı olmalıdır.

Yaxud başqa bir misal – *idarəetmədə səmərəli iştirak və hökumətin fəaliyyətinə təsir etmək imkanını* götürək. Vətəndaşlara təqdim olunan bütün informasiya bir mənbədən, yəni hansısa bir partiyadan, fraksiyadan yaxud qrupdan gəlmiş olarsa, bu halda vətəndaşlar siyasi həyatda necə effektiv şəkildə iştirak edə bilərlər?

NƏ ÜÇÜN DEMOKRATIYA MÜSTƏQİL
ASSOSIASİYALAR TƏLƏB EDİR?

Gördüyümüz kimi, insanların şüurunda əsl inqilab baş verməli idi ki, onlar siyasi assosiasiyaların – lobbiləşmənin, təzyiq qruplarının, siyasi partiyaların yaradılması zərurətini anlayıb qəbul etsinlər. Yaxşı, tutaq ki, iri respublikanın idarə olunması nümayəndələrin seçilməsini tələb edir, onda seçkidə rəqabət necə aparılmalıdır? Tutaq ki, hansısa qrup müəyyən bir təşkilatı, məsələn, siyasi partiyayı yaratmaqla böyük üstünlük qazanır. Və əgər o, bundan istifadə etmək fikrindədirsə,

onda, birinci qrupun baxışlarını qəbul etməyən başqa qrup nə üçün belə bir imkandan imtina etməlidir? Və nə üçün seçkilər arası fasilələrdə siyasi fəallıq donmalıdır? Axı bu arada qanunvericilərə təsir göstərmək, öz məqsəd və niyyətlərini onlara izah etmək, müttəfiqlər axtarmaq və onlarla birləşmək mümkündür. Məhz buna görə kiçik şəhərlərdə baş verənlərdən fərqli olaraq, demokratiya bütün miqyaslarda siyasi assosiasiyaların peyda olmasını həm zəruri, həm də faydalı edir. Axı bir də ki, vətəndaşların ölkənin idarə olunmasında səmərəli iştirakı kimi təməl hüququ pozmadan bu assosiasiyaların yaranmasına necə əngəl törətmək olar?! Və buna görə iri respublikalarda siyasi birliklərin yaradılması nəinki zəruri və faydalıdır, o həm də labüddür.

Bundan əlavə, müstəqil assosiasiyalar *vətəndaşlıq sərəştəsi* və *informasiyalı bilik* mənbəyidir. O, vətəndaşlara təkcə informasiya almaq deyil, həm də diskussiyalar aparmaq, bu və ya digər məsələlərin müzakirəsini təşkil etmək, öz siyasi ustalığını cıllamaq imkanı verir.

NƏ ÜÇÜN DEMOKRATIYA HƏMİ ÜÇÜN
BƏRABƏR VƏTƏNDAŞLIQ STATUSU TƏLƏB EDİR?

Bu sualın cavabını əvvəlki fəsildə bizə müəyyən nəticələr, çıxarmağa kömək etmiş dəlillərdə axtarmaq lazımdır. Yəqin ki, həmin dəlilləri yenidən təkrar etməyə ehtiyac yoxdur.

Bu fəsildə təsvir edilmiş siyasi institutlara (bax: cədvəl 6) başqa baxış bucağından nəzər salmaq olar. Bir və ya bir neçə institutun olmadığı və buna görə yetərincə demokratikləşməmiş ölkə üçün təməl siyasi institutlar haqqında bilgilər müasir nümayəndəli demokratiyaya tam keçidin strategiyasını işləyib hazırlamağımıza kömək edə bilər. Yaxın vaxtlarda bu cür *keçidi* gerçəkləşdirmiş ölkə üçün bu bilgi bizə hansı təməl institutları möhkəmlətmək, inkişaf etdirmək və birləşdirmək lazım

gəldiyini öyrədir. Müasir nümayəndəli demokratiya (poliarxik demokratiya) üçün bunların hamısı vacib olduğuna görə belə hesab etmək olar ki, bu institutlar *demokratikləşmənin minimum səviyyəsini* təyin edir.

“Qocaman demokratiya ölkələrində, yəni demokratiyaya keçidin bir neçə nəsillə bundan əvvəl baş verdiyi və 6-cı cədvəldə göstərilmiş siyasi institutların artıq bərqərar olduğu ölkələrdə yaşayanlar başqa növ, lakin yenə də mürəkkəb olan problemlə qarşılaşırlar. Belə ki, bu institutların mövcudluğu zəruri şərt olsa da, 6-cı cədvəldə sadaladığımız və 4-cü fəsildə təsvir etdiyimiz demokratiyanın meyarlarına tam uyğunluğun əldə olunması üçün kifayət deyildir. Sual olunur: biz hər şeyi olduğu kimi saxlamalıyıq, yaxud bizdə artıq mövcud olan institutları bu meyarlarla tutuşdurmalıyıq? Çoxları kimi mənim üçün də tam aydındır ki, belə bir müqayisə aparmış olsaq, artıq mövcud olan siyasi institutlarda çoxlu qüsurlar aşkar edərək.

Deməli, qeyri-demokratik ölkələrdə demokratiyaya keçid üçün strategiyamı işləyib hazırlamış və bu cür keçidi yaxın vaxtlarda həyata keçirmiş ölkələrdə demokratik institutları gücləndirmək vacibdir. “Qocaman demokratiya” ölkələri üçün biz qərara gəlməliyik ki, demokratiyanın artıq əldə edilmiş səviyyəsi ilə kifayətlənməyib irəli getməyə çalışmalıyıq, ya yox? Əgər irəli getməliyəksə, bu hərəkət hansı istiqamətdə olmalıdır?

Bu fikri başqa cür də ifadə etmək olar: bir çox ölkələrin qarşısında demokratiyanın səviyyəsini poliarxik demokratiya səviyyəsinə çatdırmaq vəzifəsi durur. “Qocaman demokratiya”ların problemi isə başqadır – poliarxik demokratiyanın səviyyəsini ötməsi üçün nə etməlidirlər?

9-CU FƏSİL.

Variantlar (I)

MÜXTƏLİF MİQYASLARDA DEMOKRATIYA

Belə hesab etmək olarmı ki, demokratiya müxtəlif növ və formalarda mövcuddur? Əgər bu belədirsə, onda bu nə formalardır? “Demokratiya” və “demokratik” sözləri yerli-yersiz çox işlədildiyindən istər-istəməz “Alisa əyri güzgülər ölkəsində” kitabındakı Çətrən və Pətrən (*ingil.* – Humpty-Dumpty, *rus.* – Şaltay-Baltay, – *red.*) mövqeyində durmaq istəyirsən.

– Mən sözü işlədəndə, onu istədiyim mənada işlədirəm, – Çətrən həqarətlə dedi.

– Məsələ ondadır ki, – Alisa qayıtdı, – söz sizə tabe olmaq istəyəcək, ya yox?

– Məsələ ondadır ki, hansımız ağayıq, söz, ya mən, – Çətrən dedi. – Budur məsələ!

FƏQƏT SÖZLƏR DƏ ÖNƏMLİDİR

Çətrən-Pətrənin fikri ilə razılaşsaq və təsəvvür etsək ki, sözlər bizə tabedir, onda hər yetən, hətta despotik quruluş da özünü “demokratiya” adlandırmaqla bilər. Avtoritar liderlər bəzən iddia edirlər ki, onların rejimi bütün qalan demokratiyalardan kölgədə qoyan xüsusi növ demokratiyadır. Məsələn, V.İ. Lenin vaxtilə bəyan etmişdi: “Proletar demokratiyası hər hansı bir burjuva demokratiyasından milyon dəfə demokratikdir; Sovet hökuməti ən demokratik burjuva respublikasından milyon dəfə

demokratikdir”¹. Və bunu deyən şəxs altmış ildən də böyük dövr ərzində Sovet İttifaqında tüğyan etmiş totalitar rejimin yaradılmasında həlledici rol oynamışdı.

İkinci dünya müharibəsi zamanı və müharibə bitdikdən sonra Sovet ittifaqının hakimiyyəti altına düşmüş Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkələrində bərqərar olan avtoritar “xalq demokratiyalarının” liderləri və təbliğatçılarının dilindən də həqiqətdən uzaq olan bu cür ifadələri tez-tez eşitmək olurdu.

Lakin biz despotların guya əsl demokrat olmaları haqqında iddialarını nə üçün həqiqət kimi qəbul etməliyik? Axı kobraya lap göyərçin desən də, o, kobralığında qalacaq. Ölkə liderlərinin və “təbliğat təminatına” görə cavabdehlik daşıyan şəxslərin nə deməsindən asılı olmayaraq, biz həmin ölkənin demokratik olub-olmaması haqqında demokratiya üçün zəruri olan *bütün siyasi institutların varlığı* əsasında konkret fikrə gələ bilərik.

Fəqət, bu o deməkdir ki, sonuncu fəsildə göstərilmiş poliarkik demokratiyaya xas siyasi institutların tam dəstinin olması demokratiya meyarlarına cavab vermək üçün kifayətdir? Xeyr, mütləq deyil ki, bu belə olsun.

- Poliarxik demokratiyanın institutları idarəetmə sisteminin geniş miqyaslarda, bir qayda olaraq ölkə miqyasında, demokratikləşdirilməsi üçün vacibdir. Lakin nisbətən kiçik miqyaslı qurumlarda və ya dövlətdən asılı olmayan və orada mülki cəmiyyətin qurulmasına kömək edən kiçik assosiasiyalarda demokratiyanın bərqərar olması üçün bu institutlar lazımsız və hətta yersiz görünə bilər (aşağıda bu barədə daha ətraflı danışacağam).
- Əvvəlki fəsillərdə poliarkik demokratiya institutlarını ən ümumi halda təsvir etmişik. Lakin məgər demokratik ölkələrdə də onların siyasi institutlarının xüsusiyyətləri (partiya sistemləri, seçkilərin təşkili və s.) arasında böyük və mühüm fərqlər ola bilməzmi? Bu fərqlərdən bəzilərini biz

sonrakı iki fəsildə nəzərdən keçirəcəyik.

- Poliarxik demokratiya institutlarının zəruriliyi heç də bunun demokratiya üçün bəs olduğunu nəzərdə tutmur. Doğrudur, bunların sayəsində həmin ölkələrin siyasi sistemləri 4-cü fəsildə göstərilmiş demokratiya meyarlarına az və ya çox dərəcədə cavab verir. Ancaq ola bilməzmi ki, siyahıya daxil etmədiyimiz başqa institutlar ölkənin bu meyarlardan birinə və ya bir neçəsinə daha dolğun cavab verməsinə kömək etsin?

YUNAN DEMOKRATIYASI

MÜASİR DEMOKRATIYAYA QARŞI

Əgər demokratiya meyarlarının nəzərdə tutduğu siyasi institutlar özündə *seçkili nümayəndəli orqanları* ehtiva edirsə, onda Qədim Yunanıstan demokratiyası necə olsun, axı orada “demokratiya” sözü ilk dəfə məhz onun şəhər-dövlətlərinin siyasi sistemi ilə əlaqədar işlədilmişdi. Düşünsək ki, əsrimizin Lenin, Mussolini və digər antidemokratları kimi qədim yunanlar da sadəcə olaraq bu termini düzgün işlətmirmişlər, onda bizim indiki təəvvürümüz absurd anaxronizmə oxşamazmı? Axı necə olmasa, “demokratiya” sözünü onlar yaradıb və gündəlik həyata gətiriblər. Afinada demokratiyanın olmasını inkar etmək, Rayt qardaşlarının uçuş aparatının müasir təyyarəyə oxşamamasını əsas götürərək, onların icad etdiyi qurğunun aeroplan olmadığını iddia etməyə oxşayır.

Keçmişdə bu sözün necə işlədilməsinə hörmətlə yanaşmaq-la biz, bəşəriyyətə yalnız bu sözü deyil, həm də bu sözün nələri ifadə etməsi barədə konkret nümunələri bəxş etmiş insanlardan demokratiya haqqında bir sıra şeyləri öyrənə bilərik. Yunan demokratiyasının ən məşhur nümunəsini – Afina demokratiyasını araşdırarkən, onu müasir demokratiyadan fərqləndirən iki mühüm xüsusiyyəti dərhal sezmək olar. Artıq nəzərdən

keçirdiyimiz səbəblərə görə, müasir demokratların böyük bir hissəsi təsdiq edir ki, münasib demokratik sistem ilk növbədə *ümumi seçki hüququ* meyarına cavab verməlidir, bu meyar isə heç bir halda qədim yunanlar tərəfindən qəbul edilə bilməzdi. Bu sıraya habelə antik dünyada nəinki məcburi olmayan, hətta arzu edilməz sayıla biləcək institutu – qanunları qəbul etmək səlahiyyətinə malik *nümayəndələrin seçilməsi* proseduru da əlavə etmək olar. Biz qədim yunanların yaratdığı siyasi sistemi ilkin demokratiya, yaxud *şəhər yığıncağı* demokratiyası, yaxud *birbaşa demokratiya* adlandırma bilərik. Yunanlar bizim başa düşdüyümüz mənada, yəni bu anlayışın müasir anlamında *nümayəndəli demokratiya* yaratmayıblar².

ŞƏHƏR YIĞINCAĞI DEMOKRATİYASI

NÜMAYƏNDƏLİ DEMOKRATİYAYA QARŞI

Biz nümayəndəli demokratiyanın guya demokratiyanın yeganə “qanuni” növü olması fikrinə elə alışmışıq ki, heç cür anlama bilmirik ki, nə üçün yunanlar birbaşa demokratiyanın o cür qızğın tərəfdarı olublar. Halbuki bu nöqtəyi-nəzər nisbətən yaxın vaxtlara qədər, məsələn, 1762-ci ildə Jan-Jak Russonun “İctimai müqavilə” kitabı çapdan çıxdığı dövrdə hakim mövqe tutub. Sonralar federal hökumətin yaradıldığı təqdirdə özünüidarə hüququndan məhrum ola-caqlarını güman edən antifederalistlər yeni Amerika konstitusiyanın qəbul olunması əleyhinə çıxış etdikləri vaxtlarda da bu nöqtəyi-nəzər hələ də öz gücünü saxlayırdı. Bizim günlərdə də, İsveçrə kantonlarının yaxud Vermont ştatı şəhərlərinin sakinləri öz yığıncaqlarının legitimliyini bu cür cidd-cəhdlə müdafiə edir, XX əsrin 60-70-ci illərinin amerikalı tələbələri nümayəndəli hakimiyyət sistemi ni “iştirak demokratiyası” ilə əvəz etməyi eyni bir coşğunluqla tələb edirdilər. Bu gün də çoxları, vətəndaşların yığıncaqları vasitəsilə həyata keçirilən birbaşa de-mokratik idarəçilik

sisteminin üstünlüyünü iddia etməkdə davam edir. Tarixi nümunələrə istinad edən birbaşa demokratiyanın tərəfdarları bu fikirdədirlər ki, nümayəndəli demokratiyanın çox qaranlıq keçmişi olub. İkinci fəsildən bilirik ki, nümayəndəli hakimiyyət sistemi demokratiya praktikasından törəməyib, müəyyən bir alət qismində yaranıb, elə bir alət ki, qeyri-demokratik hakimlər, ilk növbədə də monarxlar onun sayəsində ölkənin külli miqdarda gəlirini və digər resursları ələ keçirə bilirdilər ki, bu da onlara əsasən müharibələr aparmaq üçün lazım idi. Deməli, nümayəndəlik sistemi əzəldən heç də demokratik deyildi, yalnız sonralar bu qeyri-demokratik institut demokratiyanın nəzəriyyə və praktikasında tətbiq edilməyə başladı.

Nümayəndəlik sisteminin tənqidçilərinin səərəncamında bu sistemin yetərinə təmiz reputasiyası olmaması barədə xeyli əsaslı ittihamlarla yanaşı daha bir kəsərli dəlil vardır: məsələn, şəhər kimi siyasi vahid miqyasında *birbaşa demokratiya* vətəndaşlara öz şəhərinin idarə olunması prosesində birbaşa iştirak etmək imkanı verir. Daha iri qurumlar miqyasında fəaliyyət göstərən nümayəndəlik sistemi isə bu cür imkanlardan məhrumdur.

İdeal demokratiyanın meyarlarından birini (bu meyardan 4-cü fəsildə danışılır) yada salaq. Söhbət qərarlar qəbul olunmasında *səmərəli iştirak etmə* imkanından gedir. Vətəndaşlar özlərinin idarə etdikləri kiçik qurumlarda bir yerə toplaşib onlar üçün önəmli olan məsələləri müzakirə edə, “lehinə” və “əleyhinə” olan bütün dəlilləri dinlədikdən sonra bilavasitə onlara aid bəndlər üzrə özləri səs verə bilirlər. Buna görə onların xüsusi mühüm qərarlar qəbul etmək hüququnu öz nümayəndələrinə ötürməsinə ehtiyac yoxdur, nümayəndələri isə, məlum olduğu kimi, adətən şəxsi plan və mənafeləri seçicilərinin mənafeələrindən daha çox təsir göstərə bilər.

Necə deyərlər, bütün məziyyət və üstünlüklər göz qabağın-

dadır. Belədirsə, onda nə üçün demokratiyaya əvvəlki baxış korrektə edildi və təməlindən demokratik olmayan *nümayəndəli hakimiyyət* institutuna üstünlük verildi?

KEÇMİŞDƏ NÜMAYƏNDƏLİK SİSTEMİ

Adətən tarix sualın yalnız bir hissəsinə cavab verə bilər. Artıq nümayəndələrin seçilməsi praktikasının tətbiq edildiyi ölkələrdə demokratik islahat tərəfdarlarının qarşısında böyük ümidlər verən perspektivlər açılmışdı: nümayəndəlik sisteminin mənşəyi nə qədər şübhəli görünsə də və həmin dövrdə seçki hüququ nə qədər məhdud olsa da, bu sistemin islahatına elə bir zərurət duyulmurdu. İslahatçıların fikrincə, elektoral bazanın genişləndirilməsi yolu ilə nümayəndələr yığıncağını (və ya parlamenti) demokratik niyyətlərə daha dolğun cavab verən xeyli nüfuzlu və səlahiyyətli orqana çevirmək mümkün idi. İslahatçıların bir çoxu nümayəndəlik sistemi timsalında demokratiyanın inkişafı prosesinə dərinlən və səmərəli təsir göstərmək imkanını görürdülər. XVIII əsrin fransız mütəfəkkiri öz sələfi Monteskyö haqqındakı tənqidi mülahizələrinin sonralar Tomas Ceffersona güclü təsiri olmuş *Detü de Trasi* heyranlıq hissi ilə bildirmişdi: “Nümayəndəlik və nümayəndəli hökumət Monteskyö dövründə bəlli olmayan yeni bir ixtira kimi qiymətləndirilə bilər... Nümayəndəli demokratiya – artıq uzun müddətə və son dərəcə geniş məkanda həyata keçirilməsi mümkün olan demokratiyadır”³.

1820-ci ildə Con Styuart Millin atası Ceyms nümayəndəlik sistemini “müasir dövrün ən böyük kəşfi”⁴ adlandırmışdı. “Yeni ixtira, böyük kəşf” – bu ifadələr bizə islahatçı-demokratların o zamanlar duyduqları şövqü, ruh yüksəkliyini qismən də olsa təsəvvür etməyə imkan verir – onlar demokratiya haqqındakı ənənəvi təsəvvürlər buxovundan qurtularaq görmüşdülər ki, *demokratiyanın qədim ağacına orta əsrlərin nümayəndəlik sistemini*

calamaqla, demokratiyanın təzə “növünü” yetişdirmək olar.

Və onlar haqlı çıxdılar. Əhali arasında seçki hüququnun genişləndirilməsi prosesi getdikcə güclənərək son nəticədə xalqın ən geniş iştirakına əsaslanan nümayəndəlik sisteminə gətirib çıxardı, bu gün bizim demokratiya adlandırdığımız quruluşun gerçəkləşməsinə kömək etdi.

Ancaq yenə də sual doğur: nə üçün islahatçı-demokratlar nümayəndəlik sisteminin məlum qüsurlarını bilə-bilə onun əvəzinə demokratiyanın qədim yunanlardakı xalq yığıncaqlarına ox-şar birbaşa formasını qəbul etmədilər? Bəziləri bundan təəssüflənsələr də, demokratiya tərəfdarlarının böyük əksəriyyəti vaxtı ilə ABŞ Konstitusiyasının müəllifləri kimi belə nəticəyə gəlmişdi ki, onların demokratikləşdirmək niyyətində olduqları siyasi vahid “ümumi yığıncaq demokratiyası” üçün həddən artıq böyükdür.

BİR DAHA ÖLÇÜ VƏ DEMOKRATIYA HAQQINDA

Ölçünün də əhəmiyyəti var. Bu və ya digər siyasi vahidin üzlərinin sayı da, onun tutduğu ərazinin ölçüsü də demokratiyanın forması üçün müəyyən önəm daşıyır. Bir anlığa təsəvvür edin ki, qeyri-demokratik idarəetmə rejimində yaşayan bir ölkədə demokratik islahatlar aparmaq niyyətindəsiniz. Özü də istəmirsiniz ki, o, onlarca, yüzlərcə mikroskopik dövlətlərə parçalansın, baxmayaraq ki, kiçik ölçülər həmin ölkələrin vətəndaşlarına müntəzəm olaraq bir yerə toplaşmaq və ya yığıncaqlarda öz ali hakimiyyətlərini həyata keçirmək imkanı verə bilərdi. Sizin ölkənin vətəndaşlarının çoxsaylı olması isə bu cür yığıncaqlar təşkil etməyə imkan vermir, həm də onun tutduğu nəhəng ərazi bu yolda qarşısı alınmaz əngəllər törədir. İndi necə olsun?

Bizim zamanədə, mən hələ gələcəyi demirəm, coğrafi uzaqlıq problemini elektron rabitə vasitələrinin (ERV) köməyi ilə həll

etmək olar, belə ki, ERV ölkənin müxtəlif yerlərində yaşayan vətəndaşlara “görüşmək”, ümdə problemləri müzakirə etmək və səsvermə keçirmək imkanı verir. Bununla belə, vətəndaşların “virtual” görüşlərini təşkil etmək – bir şeydir, onların çox sayda olmasından irəli gələn problemləri həll etmək isə başqa şey. Elə bir hədd var ki, ondan o tayda bütün əhəlinin görüşlərini və diskussiyalarda səmərəli iştirakını hətta ERV-in köməyiylə təşkil etmək cəhdi gülünc görünə bilər.

Lakin bu həddi necə müəyyən etmək olar? Hansı ölçüdə ərazi və əhəlinin hansı sayı “Yığıncaqlar demokratiyası” (*ingil.* – Assembly democracy) üçün həddən artıq böyükdür və bu cür yığıncaqlara hansı ölçülər münasibdir? Yeni tədqiqatlara görə, tipik qədim yunan şəhər-dövlətində yetkinlik yaşına çatmış kişilərin, yəni mülki hüquqlara malik əhəlinin sayı 2 mindən 10 min nəfərədək idi. Yunan politoloqlarının fikrincə bu say polis, yəni özünü idarə edən şəhər-dövlət üçün ideal say idi. Lakin Afinada vətəndaşların sayı bu rəqəmdən qat-qat çox idi və Afina demokratiyasının ən yüksək inkişaf dövründə (e.ə. 450-ci il) 60 000 nəfərə çatırdı. Və bir alimin sözlərinə görə, “bunun nəticəsində Afina normal fəaliyyət göstərən polis üçün həddən artıq çoxsaylı idi”. Daha yüz il sonra emiqrasiyalar, müharibələr, epidemiyalar, habelə vətəndaşlığın verilməsi üzrə əlavə məhdudiyyətlər əhəlinin sayını yarıbayarı azaltmışdı. Bununla belə, afinalıların sayı kifayət qədər çox idi və şəhər yığıncaqlarında yetkinlik yaşına çatmış kişi əhəlinin yalnız cüzi bir hissəsi iştirak edə bilirdi⁵.

Adi hesablamaların köməyi ilə görmək olar ki, vaxt və sayın necə böyük əhəmiyyəti vardır. Bunun üçün ilk öncə ən kiçik vahidi, deyək ki, on nəfərdən ibarət komitəni götürək. Belə hesab edək ki, hər hansı ümdə problemin müzakirəsi üçün bu adamlardan hər birinə 10 dəqiqə vaxt kifayət edir. Bu hesabla komitənin yığıncağı bir saat 40 dəqiqə çəkəcək, təbii ki, bu çox

da böyük vaxt deyil və komitə üzvlərinin belə bir vaxt itkisinə imkanları var. Lakin indi də təsəvvür edək ki, müzakirə olunan məsələ çox mürəkkəb olduğundan komitə üzvlərindən hər biri özü üçün yarım saat vaxt istəyib. Belə olduqda, yığıncaq nə az, nə çox, düz beş saat çəkəcək, ya da iki yığıncaq keçirmək lazım gələcək. Yenə də hər iki variant real və mümkündür.

CƏDVƏL 8. Birbaşa iştirak demokratiyasının yüksək qiyməti.

İnsanların sayı	Yığıncaqların ümumi vaxtı (hər iştirakçı çıxış edərsə)					
	10 dəqiqə			30 dəqiqə		
	Dəqiqə	saat	8-saatlıq iş günü	Dəqiqə	saat	8-saatlıq iş günü
10	100	2		300	5	
20	200	3		600	10	
50	500	8	1	1500	25	3
500	5000	83	10	15000	250	31
1000	10000	167	21	30000	500	63
5000	50000	833	104	150000	2500	313
10000	100000	1667	208	300000	5000	625

Lakin ən iri komitə də vətəndaşların yığıncağından xeyli azsaylıdır. İndi də 200 sakini olan bir kəndi təsəvvür edək; yetkinlik yaşına çatmış vətəndaşlar ümumi əhəlinin yarısını təşkil edir və bu yüz nəfərin yüzü də yığıncağın işində iştirak edir. Tutaq ki, onların hər birinə çıxış üçün 10 dəqiqə vaxt verilir. Hətta sayı çox da olmayan belə yığıncaq səkkiz saatlıq iki iş günü tələb edəcək, lakin bu da hələ imkan daxilindədir, baxmayaraq ki, müəyyən qədər çətinliklər yarada bilər. Tutaq ki, çıxışların reqlamenti 10 dəqiqəni aşmır. Fəqət, yığıncaq iştirakçılarının sayı artdıqca bir o qədər absurd vəziyyət yaranır: 10 min nəfərlik “ideal polisdə” yığıncaq üçün tələb olunan vaxt hər cür

real imkan və hədləri aşır. Belə ki, hər bir vətəndaşa verilən 10 dəqiqə səkkiz saatlıq 200 iş gününə çevrilir. Reqlamenti yarım saat olan yığıncağın keçirilməsi isə təxminən 2 illik vaxt tələb edərdi (bax: cədvəl 8).

Əlbəttə, yığıncaqda iştirak edənlərin hamısının çıxış etmək istəyəcəyini düşünmək gülünc olardı. Bu cür tədbirlərdə olan hər kəs bilir ki, adətən bir neçə nəfər çıxış edir, qalanları bu və ya digər səbəbdən susur – ya başqaları onları qabaqladığına görə, ya “auditoriya qorxusuna”, ya özlərini bu məsələdə səriştəli bilmədiklərinə görə, ya müzakirə olunan məsələ ilə kifayət qədər maraqlanmadığına görə, ya bu məsələnin “ciyiliyinə” görə və sair və ilaxir. Müzakirəni üç ya dörd nəfər aparır, qalanları qulaq asır (ya da qulaq asmır), səsvərmənin vaxtı gələndə də səs verirlər (ya da səs vermək istəmirlər).

Bundan əlavə, diskussiyalar, bu və ya digər işin mahiyyətinin aydınlaşdırılması yığıncaqlardan kənarda da keçirilə bilər. 8-ci cədvəldə müxtəlif məsələlərin müzakirəsinə təxminən nə qədər vaxt sərf edildiyini göstərsək də, əslində belə müzakirələr qeyri-rəsmi şəraitdə keçir, ona görə bu nümunə sxemini hərfən qəbul etmək lazım deyil. Bununla belə, bütün bu qeydlərə baxmayaraq, “yığıncaq demokratiyası” bir sıra ciddi problemlər yaradır:

- Vətəndaşların iştirak etmək imkanları onların sayı ilə əksmütənəsbibdir.
- 100 nəfərlik yığıncaqda çoxları dinləyici qismində iştirak edir, öz baxışlarını çıxışda ifadə etmək qabiliyyətinə malik olan iştirakçıların maksimum sayı çox da böyük deyil və güman ki, 100 nəfərdən xeyli azdır.
- Yığıncağın bu fəal iştirakçıları mahiyyət etibarilə qalanlarının *bir növ nümayəndələri* olurlar. Yalnız səsvərmə proseduru istisna edilə bilər. (Bu istisna çox vacibdir və mən bu məsələyə hələ qayıdacağam.)

- Demək, hətta *ümmumi yığıncaq demokratiyası* sisteminin köməyi ilə idarə olunan quruluşda da *nümayəndəlik sistemi*-nin elementlərinə rast gəlinir.
- Lakin heç bir qarantıya yoxdur ki, yığıncağın fəal iştirakçıları qalanlarının mənafeələrini təmsil edəçəklər.
- Belədirsə, effektiv *seçkiləli nümayəndəlik* sisteminin yaradılması üçün vətəndaşlar tam haqlı olaraq azad və ədalətli seçki prosedurunı daha münasib hesab edə bilərlər.

NÜMAYƏNDƏLİ HAKİMİYYƏT ORQANLARINDA DEMOKRATIYANIN HÜDUDLARI

Beləcə dediklərimizdən görmək olar ki, üstünlük nümayəndəlik sisteminin tərəfindədir. Bəlkə biz səhv edirik? Təsəvvüf elə gətirib ki, vaxt itkisinin və vətəndaşların sayının əlaqəsi məsələsi nümayəndəlik sistemində də şamil edilə bilər və orada elə ilk baxışdan bir ciddi qüsuru görmək olar. Cədvələ və hesab üzrə çalışmamıza qayıdaq: indi də hesablayaq görək hər bir vətəndaşın öz nümayəndəsi ilə hətta “ötəri görüşü” üçün nə qədər vaxt tələb olunur. Nümayəndəli hökumətdə yığıncaqlar sisteminin səmərəsizliyi nümunəsini inandırıcı şəkildə 8-ci cədvəldən də görmək olar. Bir anlığa təsəvvür edək ki, xalqın nümayəndəsi onun seçki dairəsində yaşayan hər bir yetkinlik yaşına çatmış vətəndaşa 10 dəqiqə vaxt ayırmaq və onunla bu və ya digər məsələləri müzakirə etmək istəyir. Gediş-gəlişə sərf olunan vaxtı və digər kənar halları bir tərəfə qoyub, ancaq onu təsəvvür etsək ki, dairədə 10 000 nəfər, yəni cədvəldə göstərilmiş maksimum miqdarda seçici yaşayır, onda sübuta ehtiyac qalmayacaq, görəcəyik ki, nümayəndə ilin böyük bir hissəsini yalnız seçicilərlə görüşə sərf etməli olacaqdır! Amerika Birləşmiş Ştatlarında konqres üzvləri hər birində orta hesabla 400 000 mindən çox seçicinin yaşadığı dairələrdən seçilirlər. Amerikanın nümayəndələr palatasının üzvü öz dairəsinin hər

bir üzvünə heç olmasa 10 dəqiqə vaxt ayırmaq fikrinə düşsə, onun daha heç bir işə vaxtı qalmayacaq. Əgər o, hər gün öz seçicilərinə 8 saat vaxt sərf etsə, onda bunun üçün 20 il vaxt tələb olunar...

Birbaşa demokratiya, yoxsa nümayəndələr demokratiyası? Kiçik yoxsa iri miqyaslı demokratiya? Hansı yaxşıdır? Hansı daha demokratikdir? Hər birinin öz qızgın tərəfdarları və indicə gördüyümüz kimi öz danılmaz üstünlükləri var. Baxmayaraq ki, bizim süni və bəlkə də "absurd" riyazi hesablamamız vətəndaşların idarəetmədə tam dəyərli iştirakı yolunda dəf olunmaz maneələri aşkar edərək göstərdi ki, bu maneələr hər iki sistem üçün səciyyəvidir. Həm bu, həm də o biri sistem idarəetmədə iştirak üçün zəruri olan vaxtın miqdarı ilə bu idarəetmədə iştirak etməli olan vətəndaşların sayı arasındakı həlledilməz ziddiyyətlərin öhdəsindən gəlməkdə acizdir.

Vaxtın və sayın nisbəti qanunu deyir ki, siyasi vahidin tərkibinə nə qədər çox vətəndaş daxil olarsa, bu vətəndaşların dövlətin idarə olunmasına dair qərarların qəbul edilməsində bilavasitə iştirak etməsi ehtimalı bir o qədər azalar və onlar daha çox sayda hüquqları öz nümayəndələrinə həvalə etməli olurlar.

DEMOKRATIYANIN TƏMƏL DİLEMMASI

Beləliklə, yuxarıda deyilənlərə əsasən demokratiyanın təməl dilemması aşağıdakılardan ibarətdir: əgər məqsədimiz – *siyasi qərarların qəbul edilməsində iştirak etmək* üçün vətəndaşlara maksimum imkanlar verən demokratik idarəetmə sistemini qurmaqdırsa, onda heç şübhəsiz üstünlük "ümumi yığıncaq demokratiyasına" verilməlidir. Yox, əgər məqsədimiz – *vətəndaşların problemlərinin ən səmərəli həlli üçün* maksimum imkanları olan demokratik idarəetmə sistemini yaratmaqdırsa, onda üstünlük elə bir miqyaslı siyasi vahidə verilməlidir ki, onun idarə

edilməsi üçün nümayəndəlik sistemi tələb olunmuş olsun. Nəticədə belə bir dilemma yaranır: vətəndaşların iştirakı, yoxsa sistemin effektivliyi?

Demokratik vahid kiçildikcə, vətəndaşların idarəçilikdə iştirak etmə potensialı yüksəlir və hakimiyyət səlahiyyətlərinin vətəndaşların nümayəndələrinə verilməsi zərurəti azalır. Demokratik vahid böyüdükcə, onun vətəndaşların problemlərini səmərəli şəkildə həll etmək imkanları genişlənir və müvafiq səlahiyyətlərin onların nümayəndələrinə verilməsi zərurəti artmış olur.

Şəxsən mən bu dilemmadan necə yaxa qurtarmağın yolunu bilmirəm. Bir halda ki, ondan yaxa qurtarmaq mümkün deyil, onu həll etmək lazımdır.

BƏZƏN KİÇİK OLDUQCA,

YAXŞI OLUR (KİÇİK GÖZƏLDİR)

Siyasi sistemlər onlarda olan imkanları heç də həmişə tam dərəcədə reallaşdırma bilmirlər – bu insan fəaliyyətinin istənilən sahəsi üçün səciyyəvi haldır. Kitabın adı məsələnin mahiyyətini ifadə edir – "kiçik olduqca, yaxşı olur (kiçik gözəldir)"⁶. Şübhəsiz ki, çox kiçik siyasi sistemlərdə vətəndaşların iştirakının iri sistemlər üçün ölçətməz olan səviyyəsinə nail olmaq imkanı mövcuddur. Bu, nəzəri imkandır, lakin praktikada çox vaxt, bəlkə də həmişə bu potensial açılmamış qalır.

Yeni İngiltərənin (ABŞ-ın şərq sahillərində region, – red.) kiçik şəhərlərində həyata keçirilən yığıncaqlar imkanlara və bu imkanların həddərlərinə aid gözəl misal ola bilər. Orada çox yerdə ənənəvi şəhər yığıncaqları seçkilərin nümayəndələrindən ibarət olan qanunverici orqanlar tərəfindən xeyli dərəcədə və ya tamamilə sıxışdırılıb çıxarılmışdır, lakin əsasən kənd rayonlarından ibarət olan Vermont ştatında bu yığıncaqlar hələ də fəaliyyət göstərməkdə davam edir.

Şəhər yığıncaqlarının xeyirxah müşahidəçisi və iştirak-

çısı bu məsələni araşdırarkən aşkar etmişdir ki, 1970-ci ildən 1994-cü ilə qədər olan müddətdə Vermont ştatının hər birində əhalisinin sayı 4500 sakinədən çox olmayan 210 şəhərçiyində bu cür 1215 yığıncaq keçirilmişdir. 1129 protokolun öyrənilməsi əsasında o, belə nəticəyə gəlmişdir:

Bu yığıncaqların iştirakçılarının orta sayı 139 nəfər olub. Ən azı bir dəfə yığıncaqda 45 nəfər iştirak edib. Seçilmək hüququ olan şəhər sakinlərinin orta hesabla 19 faizi bütün yığıncaqlarda iştirak edib və 7 faizi (yığıncaqda iştirak edənlərin ümumi sayının 37 faizi) ən azı bir dəfə çıxış üçün söz istəyib... İştirakçıların böyük əksəriyyəti bir dəfədən çox çıxış etməyib. Şəhər yığıncağı orta hesabla demək olar 4 saat çəkir – bu vaxt hər bir iştirakçının 2 dəqiqə 14 saniyə ərzində çıxış etməsi üçün kifayət edərdi. Lakin yığıncağa gələnlərin sayı çıxış edənlərin sayından xeyli çox olduğundan, hər bir çıxışçının sərəncamında faktiki orta hesabla düz 5 dəqiqə vaxt olur... Əks əsliq də mövcuddur: yığıncağın iştirakçılarının sayı çıxışçıların sayından dörd dəfə çox olduğundan, şəhər yığıncağı hər bir çıxışçıya orta hesabla 1 dəqiqə 20 saniyə vaxt verir⁷.

Beləliklə, şəhər yığıncağı nümayəndəli demokratiyanın nümunəsi rolunu oynaya bilməz. Hələ bu hamısı deyil – vətəndaşlar biləndə ki, yığıncaqda heç bir fikir ayrılığı olmaya-caq, şablon məsələlər müzakirə olunacaq, evdə qalmaq üstün tuturlar. Ziddiyyətli məsələlərin müzakirəsinə isə həmişə çox adam gəlir. Hazırda Konnektikut ştatındakı doğma şəhərimdə ənənəvi şəhər yığıncaqları demək olar keçirilmir, ancaq yaxşı yadımdadır, vaxtı ilə kəskin fikir ayrılığına səbəb olan məsələlərin müzakirəsində iştirak etməyə həvəs göstərənlər o qədər çox olurdu ki, məktəbin akt salonu onlara azlıq edirdi. Birinci yığıncaqda iştirak edə bilməyənlər üçün daha bir yığıncaq təşkil edilirdi və bu dəfə də salon ağzınacan dolu olurdu. Vermontda olduğu kimi, şəhər yığıncaqlarında keçirilən diskussiyalarda

yalnız təhsillilər, bələğətlə danışmağı bacaranlar deyil, hər bir kəs çıxış edə və fikir söyləyə bilirdi. Dəyanətli əqidə və fikir söyləmək əzmi hansısa bir sosial-iqtisadi qrup tərəfindən monopolizasiya edilməmişdi.

Bütün məlum məhdudiyyətlərinə baxmayaraq “ümumi yığıncaq demokratiyası” şəksiz məziyyət və üstünlüklərə malikdir.

BƏZƏN BÖYÜK OLDUQCA, YAXŞI OLUR

İkinci fəsildə gördük ki, bu dilemma qədim yunanların gözündən yayınmamışdı. Onlar aydın dərk edirdilər ki, kiçik dövlətin ən zəif yeri – daha böyük qonşu dövlətdən gələn hərbi təhlükədir. Afananın öz müstəqilliyini böyük bacarıq və cəsarətlə müdafiə etməsinə baxmayaraq, o, sayca üstün düşmənin – Makedoniyalı Aleksandrın ordusunun təzyiqinə duruş gətirə bilmədi; e.ə. 322-ci ildə Afina işğal edildi, yadellilərin çoxəsrlik hakimiyyəti bərqərar oldu.

Mərkəzləşdirilmiş millət-dövlətlər meydana gələn kimi olan-qalan şəhər-dövlətlər zəbt edildi. Bu şəhərlərin sonuncusu – Venetsiya 1797-ci ildə Napoleon Bonapartın qoşunlarına müqavimətsiz təslim oldu və o vaxtdan öz müstəqilliyini həmişəlik itirdi.

Keçmişdə və xüsusən yaşadığımız əsrdə, kiçik miqyaslı “ümumi yığıncaq demokratiyası”nı həyata keçirməyə yol verən qurumların məhdud imkanları yalnız müdafiədə deyil, həm də iqtisadiyyat, nəqliyyat, ticarət, kommunikasiyalar, insanların və malların nəqli, səhiyyə, ailənin planlaşdırılması, kənd təsərrüfatı, ərzaq təminatı, cinayətkarlıqla mübarizə, təhsil, mülki, siyasi və humanitar hüquqlar sahəsində, habelə bir sıra mühüm sahələrdə dönə-dönə üzə çıxır.

İşdir, nə vaxtsa baş verəcək qlobal katalizm nəticəsində Yer kürəsi əhalisinin sayı kəskin azalmasa və qabaqcıl texnologiya

məhv edilməsə, onda elə bir dünya təsəvvür etmək çətindir ki, orada bütün iri siyasi vahidlər yoxa çıxsın və onların yerinə vətəndaşlarının yalnız “şəhər yığıncağı demokratiyası”ndan istifadə edən kiçik və müstəqil siyasi vahidlər (deyək ki, əhalisinin sayı 50000-dən çox olmayan) meydana gəlsin.

Bütün fəlakətlərin sonu olaraq, kiçik və tamamilə müstəqil vahidlərdən ibarət olan dünya heç şübhəsiz öz sabitliyini itirirdi, belə ki, onların bir neçəsinin daha iri qurum şəklində birləşib öz qonşularına qarşı silahlı təcavüzə başlayaraq onları bir-birinin ardınca işğal etməsi kifayət olardı ki, “şəhər yığıncağı demokratiyası” üsulu ilə idarə edilməsi mümkün olmayan yeni və nəhəng assosiasiya meydana gəlsin. Bu yeni və nəhəng vahidin demokratikləşdirilməsi üçün islahatçı-demokratlar (yaxud inqilabçılar) nümayəndəli demokratiyanı yenidən yaratmalı olardılar.

AYIN QARANLIQ TƏRƏFİ:

ELİTALARIN SÖVDƏLƏŞMƏSİ

Nümayəndəli demokratiyanın çoxsaylı məziyyət və üstünlükləri ilə yanaşı öz “qaranlıq” cəhətləri var. Demokratik ölkələrin vətəndaşlarının bundan xəbəri var və onlar bunu nümayəndəli demokratiyanın qaçılmaz qüsuru kimi qəbul edirlər.

Məsələ ondadır ki, həmin idarəetmə sistemində vətəndaşlar bir sıra hallarda öz nümayəndələrinə çox böyük səlahiyyətlər, o cümlədən müstəsna dərəcədə vacib qərarlar qəbul etmək səlahiyyətini verirlər. Seçilmiş nümayəndələr azmış kimi, bu səlahiyyətlər həm də mürəkkəb mexanizm vasitəsilə inzibatchılara, məmurlara, vəzifəli şəxslərə, dövlət qulluqçularına, hakimlərə, hətta beynəlxalq təşkilatlara və s. ötürülür. Beləliklə, vətəndaşlara, onların hökumətin fəaliyyətinə təsir göstərməsinə kömək etməli olan poliarxik demokratiya insti-

tutları çərçivəsində qeyri-demokratik proses – *siyasi və bürokratik elitalar arasında sövdələşmə və alver prosesi* baş verir.

Prinsipcə, demokratik institutların və prosedurların təyini etdiyi hədudlarda belə də olmalıdır. Lakin bu hədudlar çox vaxt daqiq müəyyən edilmir. Aydınır ki, xalqın idarəetmədə iştirakı və hökumət üzərində nəzarəti heç də həmişə fəal xarakter daşımır, buna görə siyasi və bürokratik elita öz istəkləri üzrə hərəkət etmək üçün hədsiz geniş imkanlar qazanır. Onların əməlləri üzərində xalq tərəfindən nəzarətin artıq deyildi ki, kimi məhdud olmasına baxmayaraq, demokratik ölkələrdə siyasi elitalar heç kəsə təbə olmayan despotlara çevrilmirlər. Mütəmadi keçirilən seçkilər onları ictimai rəylə hesablaşmağa məcbur edir. Bundan başqa, qərarların qəbul edilməsi prosesində siyasi və bürokratik elitaların nümayəndələri bir-birlərinə təsir göstərərək, öz hərəkətlərinin sərbəstliyini qarşılıqlı surətdə məhdudlaşdırırlar. Siyasi və bürokratik elitaların öz *ayləcələr və balanslar* sistemi vardır. Seçilmiş nümayəndələr öz aralarında siyasi alverdə iştirak edə-edə seçicilərin baxış və istəklərini hökumət qərarlarına keçirirlər. Demokratik ölkələrdə siyasi və bürokratik elita böyük qüvvəyə malikdir, onlar adi vətəndaşlardan müqayisə olunmaz dərəcədə qüdrətlidir, lakin onları despotluqda ittiham etmək düzgün olmazdı.

BEYNƏLXALQ TƏŞKİLATLAR

DEMOKRATİK OLA BİLƏRMI?

Bu yerə qədər biz ölkə və ya millət-dövlətdən kiçik olan vahidlərdə demokratiyanın qurulması imkanını nəzərdən keçirdik. Bəs yaxşı, miqyası ölkə miqyasından iri olan və ya tamamilə başqa miqyasda olan beynəlxalq təşkilatlarla bağlı vəziyyət necədir?

XX əsrin ikinci yarısında demokratik ölkələr beynəlmillələşmənin iqtisadi, mədəni, sosial, siyasi, inzibati-bürokratik,

hərbi nəticələrini daha çox dərəcədə hiss etməyə başladı. Belə getsə, demokratiyanı irəlidə nə gözləyir?

Hətta suveren dövlətlərin hökumətləri də öz səlahiyyətlərinin xeyli hissəsini bu və ya digər tipli beynəlxalq təşkilatlara verirsə, onda belə nəticə çıxırmı ki, *demokratik proses sadəcə olaraq beynəlxalq səviyyəyə qalxacaq?* Bu halda beynəlxalq hökumətlər, necə deyirlər, “anadan demokratik doğulduqlarından” demokratik dəyərlərə heç bir xətdə yetirilməyəcək, əksinə onlar möhkəmlənəcəkdir.

Tarixdə buna aid çoxlu analogiyalar tapmaq olar. 2-ci fəsildə gördük ki, demokratiyanın ilkin ideyaları və praktikası antik şəhər-dövlətlərdə təşəkkül tapıb. Lakin onlar millət-dövlətlərin getdikcə artan gücü qarşısında duruş gətirə bilməyiblər. Ya siyasi-inzibati qurum kimi qeybə çəkilib, ya da Afina və Venetsiya kimi şəhər-dövlətlərin subyektinə çevrilib, onun ali hökumətinə tabe olublar. Sual olunur: elə ola bilərmi ki, XXI əsrdə milli hökumətlər beynəlxalq demokratik hökumətlərə tabe olan yerli hakimiyyət orqanlarına çevrilsinlər?

Hə, nolsun, deyə bizə etiraz edə bilərlər, yerli hökumətin ümummilli hökumətə tabeçiliyi heç də demokratiyanın sonu demək deyildir. Əksinə, milli hökumətlərin demokratikləşməsi nəinki demokratiyanın “ərazilərini” qat-qat genişləndirir, həm də inzibati-ərazi subyektlərində – şəhər, kanton, ştat, əyalət, region və sairələrdə demokratik prosesi asanlaşdırır. Bu mənada məqsəd o deyil ki, beynəlmillələşmə prosesi dayandırılсын, – əslində bu heç mümkün də deyil, – məqsəd odur ki, beynəlxalq təşkilatlar demokratikləşdirilsin.

Demokratiyanı ən ali dəyərlərdən hesab edənlər üçün bu cür mənzərə nə qədər xoş görünsə də, təəssüflə qeyd etməliyəm ki, hələlik belə nikbinliyə əsas yoxdur. Hətta demokratik institutların və prosedurların çoxdan mövcud olduğu və möhkəm kök saldığı ölkələrdə də hökumətin xarici siyasət sahəsinə aid bir

çox qərarları barədə effektiv nəzarəti həyata keçirmək olduqca çətindir. Beynəlxalq təşkilatlara nəzarət etmək isə bundan da əngəlli işdir.

Bunu Avropa Birliyinin təcrübəsi də aydın göstərir. Məlumdur ki, orada nominal olaraq ümumxalq seçkiləri və parlament kimi demokratik strukturlar işləyir. Lakin bütün müşahidəçilər bir fikirdə şərikdirlər ki, təşkilatın fəaliyyətində “demokratiya çatışmazlığı” göz qabağındadır. Təleyüklü qərarlar çox vaxt siyasi və bürokratik elitələr tərəfindən sövdələşmə yolu ilə qəbul edilir. Burada hədudlar da demokratik prosedurlarla deyil, əksər hallarda, bu hədudların milli və beynəlxalq bazarlar üçün ehtimal olunan nəticələrini qiymətləndirən saziş iştirakçılarının əldə etdikləri razılıq əsasında təyin olunur.

Nəticələr siyasi alver, iyerarxiya və bazarlarla müəyyən edilir. Demokratik prosedurların rolu yalnız artıq əldə edilmiş sazişlərin ratifikasiyası ilə məhdudlaşır.

Bir halda ki, demokratiya institutları Avropa Birliyinin idarə olunmasında çox vaxt səmərəli rol oynaya bilmir, onda digər beynəlxalq sistemlərin demokratikləşməsinin yaxın perspektivləri lap uzaq görünür. Vətəndaşların rəhbərlik üzərində nəzarətinin demokratik dövlətlərin daxilində mövcud olan nəzarət səviyyəsi ilə müqayisə edilə biləcək səviyyəyə çatması üçün beynəlxalq təşkilatlar bir sıra problemlərin həlli ilə demokratik ölkələrdəki kimi yaxından məşğul olmalıdır. Siyasi liderlər vətəndaşlara beynəlxalq institutlarda qərarların hazırlanmasında iştirak etmək, bu qərarların qəbul olunmasına təsir göstərmək, onların üzərində nəzarəti həyata keçirmək imkanı verən və demokratik ölkələrdəki müvafiq institutlar kimi beynəlxalq təşkilat səviyyəsində səmərəli fəaliyyət göstərə bilən siyasi institutların yaradılması qayğısına qalmalıdır. Vətəndaşların onlara verilən bu imkanlardan istifadə edə bilməsi üçün, onların beynəlxalq təşkilatların siyasi qərarlarına

marağı və bu qərarlar barədə bilgiləri, öz milli hökumətlərinin siyasi kursu barədəki maraq və bilgi qədərində olmalıdır. Vətəndaşların məlumatlandırılması üçün beynəlxalq təşkilatın siyasi və “informativ” elitası ümumi diskussiyalar və müxtəlif alternativ variantların müzakirəsini təşkil etməlidir, özü də elə etməlidir ki, bu diskussiyalar auditoriyada canlı maraq oyatsın, onların qəlbində əks-səda vermiş olsun. Bu ümumi diskussiyaların baş tutması üçün bir növ hakimiyyət orqanlarında partiyalar və seçkilərin vəzifələrə namizədlər arasında gedən milli siyasi rəqabətin beynəlxalq ekvivalentini yaratmaq lazım gələcəkdir. Müəyyən demokratik ölkənin daxilində qanunverici hakimiyyət icra hakimiyyətinə nəzarət etdiyi kimi, beynəlxalq təşkilatlarda da seçilmiş nümayəndələr korpusu və ya analogi funksiyaları olan məmurlar mühüm beynəlxalq bürokratik strukturlar üzərində nəzarəti həyata keçirməlidir.

Əlavə olaraq belə bir problem yaranır ki, bu fərz olunan seçilmiş vətəndaşlar korpusu müxtəlif ölkələrin sakinlərini necə təmsil edəcəkdir. Əhalinin sayı arasında böyük fərq olduğu üçün heç bir nümayəndəlik sistemi hər bir vətəndaş üçün eyni səs “çəkisini” təmin edə və iri ölkələrin rəylərinin kiçik ölkələrin rəyləri üzərindəki daimi üstünlüyünə mane ola bilməyəcəkdir. Və deməli, nisbətən kiçik miqyaslı demokratik sistemlər üçün məqbul olan bütün qərarlar iri miqyaslı qurumların arasındakı siyasi bərabərliyi pozacaqdır. Belə ki, məsələn, Amerika Birləşmiş Ştatları və federativ quruluşlu digər ölkələr üçün yararlı olan qərarlar Avropa Birliyi ölkələrinə zorla qəbul etdiriləcəkdir. Hətta kompromis əldə edilmiş olsa belə, xüsusən həmin ölkələr özlərini vahid təmin hissəsi olduğunu aydın surətdə dərk etmədikdə, yuxarıda göstərilmiş amil asanlıqla daxili gərginlik mənbəyinə çevrilə bilər.

Fikir ayrılığı başqa səbəbdən də yarana bilər: bayaq demişdim ki, milli demokratiya miqyaslarında hökumətin qəbul et-

diyi qərarların çoxu hökmən kimlənsə mənafeələrini pozur. Beynəlxalq strukturlarda da bu cür vəziyyət baş verir. Hansısa qərarların ən ağır yükünü müəyyən qruplar, regionlar, ölkələr daşımalı olur. Yaranan gərginliyin öhdəsindən gəlmək üçün beynəlxalq təşkilatın spesifik institutlarına dəstək verməli olan siyasi mədəniyyətin varlığı vacibdir. Lakin onun inkişafı vaxt tələb edir, bu, neçə-neçə nəslin görə biləcəyi işdir. Bundan əlavə, bu və ya digər qərardan “ziyan çəkənlər”in əvvəl-axır bu qərarı qəbul edib onu həyata keçirmək istəməsi üçün ayrıca demokratik ölkədə artıq formalaşmış vahid birləşməyə mənsub olma şüuruna oxşar şüur yetişməlidir.

Doğrusu inanmıram ki, beynəlxalq təşkilatlar demokratikləşmənin irəli sürdüyü bu mühüm tələblərə cavab verə bilsinlər. İşdir, onlar bu tələblərə cavab verə bilməsələr, onda beynəlxalq qərarların qəbul edilməsi prosesi necə keçəcəkdir? Düşünürəm ki, bu proses əsasən siyasi və bürokratik elitanın, yəni icra hakimiyyətinin ali vəzifəli şəxslərinin, nazirlərin, diplomatların, hökumət və qeyri-hökumət bürokratik strukturlarının üzvlərinin, iri sahibkarların və sairənin əldə etdikləri razılaşmalar əsasında həyata keçiriləcəkdir. Demokratik prosedurlar bəzən razılığa gələn elitaların aşma bilməyəcəkləri müəyyən zahiri hədudları təyin etməyə qabil olsalar da, beynəlxalq sistemlərin siyasi praktikasını “demokratik” adlandırmaq bu termini hər cür mənadan məhrum etmək demək olardı.

DEMOKRATİK ÖLKƏLƏRDƏ GÜCLÜ PLÜRƏLİST CƏMİYYƏT

Bələliklə, çətin ki, demokratiya beynəlxalq səviyyəyə qalxa bilsin. Lakin bu zaman nəzərə almaq lazımdır ki, hər bir demokratik ölkənin də kiçik siyasi qurumlara ehtiyacı vardır. Hazırda onlar öz rəngarəngliyi ilə fərqlənir. Hətta ən kiçik demokratik ölkələrdə də bələdiyyə özünüidarə sistemləri

var; daha iri ölkələrdə dairə, qraflıq, ştat, əyalət, vilayət və sair özünüidarə sistemləri fəaliyyət göstərir. Ölkə dünya miqyasında nə qədər kiçik olsa da, onun müxtəlif assosiasiya və təşkilatların müxtəlif “assortimentinə”, yəni plüralist mülki cəmiyyətə ehtiyacı olacaqdır.

Ölkədə və cəmiyyətdə mövcud olan kiçik assosiasiyaları – həmkarlar ittifaqlarını, iqtisadi qurumları, ixtisaslaşdırılmış “mənafe qruplarını”, təhsil təşkilatlarını idarə etmək üçün hansı üsulun daha yaxşı olması sualına birmənalı cavab vermək çətinidir və bəlkə də mümkün deyil. Bunların hamısı hökmən demokratik qaydada idarə oluna bilməz: vəziyyətlərindəki aşkar fərqlər bu və ya digər qurumun tələblərinə cavab verməli olduğu müəyyən demokratik meyarlar qarşısında tamamilə qanuni məhdudiyyətlər qoyur. Hətta demokratiyanın özünü doğrultduğu yerlərdə də onun hansı növünün daha münasib olmasını birmənalı şəkildə təyin etmək çətinidir.

Bununla belə, plüralist mülki cəmiyyətdə hər hansı bir idarəetmə orqanının, istər bu ölkənin hökuməti və ya onun “yerlərdəki” bölmələri, istərsə də müstəqil assosiasiya olsun, fəaliyyətindəki qeyri-demokratik xüsusiyyətlərin heç biri diqqətdən kənarda qalmamalıdır. Demokratik prinsiplər istənilən birliyin idarə olunması barədə bir sıra suallara cavab verilməsini tələb edir.

- Birliyin rəhbərliyi qərarların qəbulu zamanı bu qərarların aid olduğu hər bir kəsin xeyir və mənafeələrini həmişəmi eyni dərəcədə nəzərə alır?
- Birliyin bəzi üzvləri idarəetmə sahəsində qalanlarından o dərəcədə səriştəlidirmi ki, birlik üzərində qəti hakimiyyəti onlara etibar etmək mümkün olsun? Belə bir etibar yoxdursa, onda biz onun bütün üzvlərini bərabər siyasi hüquqa malik insanlar qismində nəzərdən keçirməkdə haqlı deyilikmi?
- Əgər onun üzvləri siyasi cəhətdən bərabərdirlərsə, onda bu

birliyin idarəetmə sistemi demokratiyanın tələblərinə cavab verməməlidirmi? Əgər verməlidirsə, onda bu birlik öz üzvlərinə hansı dərəcədə idarəetmədə fəal iştirak etmək, bərabər seçki hüquqlarına malik olmaq, informasiyalı biliyə yiyələnmək və rəhbərliyin fəaliyyəti üzərində qəti nəzarəti həyata keçirmək imkanlarını verir?

Demək olar ki, bütün təşkilatlarda hansısa məqamlarda demokratiyaya yer tapılar. Və elə bir ölkə yoxdur ki, orada demokratiya həddindən çox olmuş olsun.

Variantlar (II)

KONSTITUSİYALAR

Birliklərin ölçüsünün demokratiyanın növünə müəyyən təsiri olduğu kimi, demokratik konstitusiyaların da ən müxtəlif variantları ola bilər. Soruşa bilərsiniz: demokratik ölkələrin konstitusiyaları arasında fərqlərin əhəmiyyəti varmı? Bu sualın üç cavabı ola bilər: “var”, “yoxdur” və “çox güman var”.

Nə üçün belə olduğunu izah etmək üçün “qocaman demokratiyaların” konstitusiya təcrübəsindən, yəni təxminən əsrimizin 50-ci illərindən demokratiyanın təməl institutlarının olan ölkələrin təcrübəsindən başlamaq istəyirəm. Bu cür 22 ölkəni göstərmək olar: Almaniya, Amerika Birləşmiş Ştatları, Avstraliya, Avstriya, Böyük Britaniya, Belçika, Danimarka, Finlandiya, Fransa, İsrail, İrlandiya, İslandiya, İtaliya, İsveç, İsveçrə, Kanada, Kosta-Rika, Lüksemburq, Niderland, Norveç, Yaponiya, Yeni Zelandiya¹.

Onların arasında olan fərqlər kifayətdir ki, imkanların geniş dairəsi haqqında adekvat təsəvvür əldə etmək mümkün olsun. Onu da deyək ki, demokratiya yolunu sonralar seçmiş ölkələrin konstitusiya quruluşu heç də az əhəmiyyətli deyil, bəlkə də daha böyük önəm daşıyır, belə ki, demokratikləşmə prosesi üçün xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Konstitusiyaları və konstitusiya quruluşlarını təsvir edərkən, mən bu terminləri daha geniş mənada işlədəcəyəm ki, onlar

konstitusiyalarda əks edilməmiş prosedurları, məsələn, seçki sistemini və ya partiya sistemini də əhatə edə bilsin. Nə üçün belə etdiyimi siz sonrakı fəsildə öyrənə biləcəksiniz.

Beləliklə, demokratik konstitusiyaların əsas fərqləri nədədir və bu fərqlərin əhəmiyyəti nə dərəcədədir?

KONSTITUSİYALARIN VARIANTLARI

Yazılmış, yoxsa yazılmamış? Yazılmamış konstitusiya terminoloji təzad kimi görünə bilər, lakin elə ölkələr var ki, orada kök salmış institutlar və prosedurlar vahid sənəd şəklində cəmlənməyə də, həmin ölkənin əsas qanunu kimi qəbul olunmuş konstitusiya sistemini təşkil edirlər. “Qocaman demokratiyalar” arasında (təbii ki, “təzələri” arasında da) kağız üzərində qeyd edilməmiş konstitusiya – bir vaxtlar Böyük Britaniyada, İsraildə² və Yeni Zelandiyada təşəkkül tapmış hansısa qeyri-adi tarixi halların nəticəsidir. Adi hallarda *yazılmış konstitusiya* qəbul olunur.

Hüquqlar haqqında bill? Konstitusiyaya dürüst və müfəssəl işlənmiş insan hüquqları haqqında bill (qanunverici akt – *red.*) daxilirmi? Yenə qeyd etməliyik ki, insan hüquqları haqqında bu cür bill “qocaman demokratiya” ölkələrində universal qanun sayılmasa da, hazırda onun konstitusiyaya daxil edilməsi normaya çevrilmişdir. Tarixi hallar səbəbindən və yazılı konstitusiyanın olmaması üzündən İngiltərə istisna təşkil edir (lakin orada da bu ideyaya çoxluq tərəfindən dəstək verilir).

Sosial və iqtisadi hüquqlar? ABŞ Konstitusiyasında və “qocaman demokratiya” ölkələrinin konstitusiyalarında XIX əsrdən başlayaraq, adətən sosial hüquqlar haqqında az və dumanlı³ danışıldığı halda, İkinci dünya müharibəsindən sonra qəbul edilmiş konstitusiya-lara bir qayda olaraq bu barədə normalar daxil edilir. Lakin vətəndaşların sosial və iqtisadi hüquqları konstitusiyalara yazılsa da, (bəzən xeyli müfəssəl şəkildə) bu,

demək olar ki, rəmzi mənə daşıyır.

Federativ və ya unitar dövlət? Federativ dövlətdə ştatların, əyalətlərin, vilayətlərin və digər çox da iri olmayan ərazi qurumlarının hökumətlərinin xeyli səlahiyyətlərinə və onların statusunun dəyişməzliyinə zəmanət verilir. Unitar dövlətdə onların mövcudluğu və hakimiyyət səlahiyyətləri ümummilli hökumətin qəbul etdiyi qərarlardan asılıdır. İyirmi iki "qocaman demokratiya" ölkəsinin altısı sözün əsl mənasında federativ dövlətdir (ABŞ, Almaniya, Avstraliya, Avstriya, İsveçrə və Kanada). Bu ölkələrin altısında da federativ sistem xüsusi tarixi halların təsiri altında formalaşmışdır⁴.

Birpalatalı və ya ikipalatalı parlament? Demokratik ölkələrdə iki palatadan ibarət olan qanunverici yığıncaq üstünlük təşkil etsə də, İsrail Knesseti (parlament) lap əvvəldən bir palatalı parlament idi, 1950-ci ildən sonra isə dörd Skandinaviya ölkəsi, Finlandiya və Yeni Zelandiya özlərində yuxarı palataları ləğv etdilər.

Qanunverici aktlara məhkəmə qaydası ilə yenidən baxma? Ölkənin ali məhkəməsinin milli parlament tərəfindən qəbul edilmiş bu və ya digər qanunu qeyri-qanuni hesab etmək hüququ varmı? Bu cür prosedur federativ sistemli demokratik ölkələrdə normaya çevrilmişdir və orada ştatlar, əyalətlər, kantonlar tərəfindən qəbul edilmiş qanunların milli konstitusiyaya ziddiyyətə girməməsinin vacibliyi irəlicədən nəzərdə tutulmuşdur. Lakin belə bir məsələ daha böyük önəm daşıyır: məhkəmə milli parlamentin qəbul etdiyi qanunu konstitusiyaya zidd elan edə bilərmə? Məsələn, İsveçrədə məhkəmə ilə yenidən baxma hüququ yalnız kantonal qanunvericiliklə məhdudlaşdırılıb. Yuxarıda gördüyümüz kimi, demokratik dövlətlərin çoxu federativ deyildir, unitar dövlətlərin isə yalnız yarısı qanunvericilik aktlarına məhkəmə qaydası ilə yenidən baxma praktikası bu və ya digər şəkildə tətbiq edir. Bundan əlavə, hətta belə

qaydanın mövcud olduğu ölkələrdə də onun tətbiq diapazonu çox genişdir: bir qütbə – Ali Məhkəməsinin hərdən müstəsna səlahiyyətlərə malik olduğu Amerika Birləşmiş Ştatları, digər qütbə – məhkəmə hakimiyyətinin hökumət qərarlarına xeyli ehtiramla yanaşıldığı ölkələr durur. Kanada nümunəsi maraqlıdır: bu federativ dövlətdə Ali Məhkəməyə yerli və federal səviyyələrdə qəbul edilən qanunları lazım gəldikdə "konstitusiyaya zidd" elan etmək səlahiyyəti verilmişdir. Lakin əyalət legislaturaları və federal parlament mövcud qanunun qüvvəyə minməsi lehinə ikinci dəfə səs verməklə, Ali Məhkəmənin qərarını dəf etmək imkanına malikdir.

Hakimlər ömürlük yaxud müəyyən müddətə təyin edilməlidir? ABŞ Konstitusiyasına uyğun olaraq federal məhkəmələrin üzvləri (yəni ümummilli yurisdiksiya altında olan) öz vəzifələrini ömürlük tuturlar. Bu variantın üstünlüyü ondan ibarətdir ki, hakimlər siyasi təzyiqə qarşı uğurla duruş gətirə bilirlər. Lakin onlara həm də qanunlara yenidən baxma hüququ verilmiş olsa, onda onların qərarlarında xalqın və qanunvericilərin əksəriyyətinin artıq dəstək vermədiyi ideologiya əks etdirilə bilər. Deməli, onların bu hüquqdan islahatların aparılmasına yol verməmək üçün istifadə etməsi təhlükəsi yarana bilər. Belə hallara ABŞ-da rast gəlinib. Bu cür qarşıdurmanın xüsusi yadda qalan nümunəsi 1933-1937-ci illərdə prezident Franklin D. Ruzveltin rəhbərliyi altında geniş miqyaslı islahatların həyata keçirildiyi dövrə aiddir. İkinci dünya müharibəsindən sonra qəbul edilmiş konstitusiyalara məhkəmənin qanunlardan protest etmək hüququ haqqında müddəanın daxil edildiyi bəzi demokratik ölkələr (Almaniya, İtaliya, Yaponiya) ABŞ təcrübəsini nəzərə alaraq hakimləri öz vəzifəsinə ömürlük təyin etmək praktikasından imtina etmiş və onların vəzifədə qalma müddətinə məhdudiyyət qoymuşlar.

Referendum? Ümummilli referendumun keçirilməsi müm-

kündürmə və konstitusiyaya düzəliş etmək tələb olunduğu hallarda isə məcburidirmi? Burada bir qütbdə İsveçrə durur ki, orada ölkənin maraqlarına toxunan məsələlər üzrə referendumların keçirilməsinə icazə verilir, konstitusiyaya düzəlişlər etmək üçün isə bu cür referendumlar həttə məcburi xarakter daşıyır; referendumlar tez-tez keçirilir. Digər qütbdə isə ABŞ qərarlaşıb: Amerika Konstitusiyasında ümummilli referendumların keçirilməsi nəzərdə tutulmayıb (indiyə qədər bir dəfə də olsun referendum keçirilməyib), baxmayaraq ki, ştatların çoxunda referendumların keçirilməsi adi haldır və praktikada tez-tez tətbiq edilir. ABŞ-dan fərqli olaraq, “qocaman demokratiya” ölkələrinin yarından çoxunda referendumlar ən azı bir dəfə keçirilib.

Prezident yaxud parlament idarəetmə sistemi? Prezident idarəetmə sistemi icra hakimiyyəti başçısının parlamentdən asılı olmayaraq seçilməsini və ona xeyli geniş səlahiyyətlər verilməsini nəzərdə tutur. Parlament sistemi isə onunla fərqlənir ki, icra hakimiyyətinin başçısı parlament tərəfindən seçilir və parlament tərəfindən vəzifəsindən kənarlaşdırıla bilər. Prezident idarəetməsinin klassik nümunəsi – Amerika Birləşmiş Ştatları, parlament idarəetməsininki isə Böyük Britaniyadır.

Prezident idarəetmə sistemi 1787-ci ildə Amerika Konstitusiya Konventinin üzvləri tərəfindən “ixtira” edilib. Onların çoxu Britaniya Konstitusiyasına (yazılmamış) valeh idi, belə ki, bu konstitusiya “hakimiyyət bölgüsünü” bəyan edirdi: qanunvericilik budağı da, icra budağı da hüquqi cəhətdən müstəqil idi. Qanunverici orqan (parlament) icra hakimiyyətindən (monarxiyadan) asılı deyildi, o da öz növbəsində parlamentə təbə deyildi. Amerikalılar Britaniya Konstitusiyasının məziyyət və üstünlüklərini qoruyub saxlamağa çalışsalar da, Amerikada monarxiya qurulmasından söhbət belə gədməzdi, buna görə icra hakimiyyəti problemi onları çıxılmaz vəziyyətə sal-

mışdı. Az-çox dəyəri olan tarixi modellərə tapına bilməyən nümayəndələr bizə məlum olan qərarı işləyib hazırlayana qədər iki ay ərzində qızğın müzakirələr apardılar.

Şübhəsiz ki, Konstitusiya Konventinin işində son dərəcə istedadlı insanlar iştirak edirdi, lakin zaman keçdikcə sonrakı nəsillər onlarda qeyri-adi bəsirət, gələcəyi görmə qabiliyyətini “axtarıb tapmağa” başladılar ki, bu da tarixi sənədlərlə heç cür təsdiq olunmurdu və ümumiyyətlə insan zəkasının məhdud imkanlarına bütövlükdə zidd idi. Digər bir çox ixtiraçılar kimi Amerika prezident (daha doğrusu, prezident-parlament) idarəetməsinin yaradıcıları da çətin görə bilərdilər ki, onların “yetidirməsi” iki əsrdən sonra necə inkişaf edəcək və tezliklə onun alternativisi olan parlament sistemi yaranacaq və bu sistemə daha geniş yayılmaq qismət olacaq. O vaxtlar problemin bu cür həlli onların ağına gəlməzdi. Hazırda parlament idarəetməsi amerikalılar üçün ağlasığmaz görünməsinə baxmayaraq, onların Konstitusiya Konventi otuz il gec baş versəydi, ola bilsin ki, nümayəndələr məhz bu sistemə üstünlük verərdilər. Həmin dövrdə onlar (Britaniya müşahidəçiləri də) hələ dərk etmirdilər ki, Britaniyanın özünün konstitusiya sistemi sürətlə dəyişikliklərə məruz qalır. Tezliklə o, inkişaf edib parlament sisteminə çevrildi və bu sistemdə artıq icra hakimiyyəti monarxa deyil, baş nazirə mənsub idi, baş nazir isə formal olaraq monarx tərəfindən, əsl həqiqətdə isə parlament əksəriyyəti (icmalar palatası) tərəfindən təyin edilir və öz vəzifəsində yalnız o vaxta qədər qalır ki, parlament çoxluğu ona dəstək verir. Baş nazir öz növbəsində öz kabinetinin üzvlərini təyin edir. Bu sistem qəti şəkildə XIX əsrin 10-cu illərində bərqərar olmuşdur.

Hazırda tamamilə aydındır ki, demokratik institutları hələ XIX əsrin axırları və XX əsrin əvvəllərində meydana gəlmiş ölkələrin – qocaman və sabit demokratiya ölkələrinin böyük əksəriyyəti prezident idarəetmə sistemini deyil, parlament

idarəetmə sisteminin müxtəlif variantlarını seçmişlər.

Seçki sistemi? Parlamentdə mandatlar bölgüsü seçicilərin rəğbətinə nə dərəcədə uyğundur? Məsələn, deyək ki, namizədləri seçkilərdə səsəlin 30 faizini toplamış partiya bu mandatların təxminən 30 faizini alırımı? Ya vur-tut 15 faizini alır? Artıq dediyim kimi, seçki sistemi Konstitusiyada əks olunmasa da, onu konstitusiya sisteminin bir hissəsi hesab etmək olar, belə ki, o, əsas qanunun digər hissələri ilə sıx qarşılıqlı əlaqədədir. Bu barədə sonrakı fəsildə ətraflı danışılacaqdır.

Bu variantların siyahısını uzatmaq da olar, lakin göstərilmiş nümunələr də “qocaman demokratiya” ölkələrindəki konstitusiya quruluşunun növləri diapazonunun nə qədər geniş olduğunu başa düşmək üçün kifayətdir. Həm də mən yalnız ən ümumi nümunələri misal gətirmişəm, biz daha konkret və müfəssəl təhlilə başlasaq, onda bundan da çox fərqi aşkar etmiş olarıq.

Beləliklə, demokratik ölkələrin konstitusiyaları bir-birindən çoxsaylı və mühüm cəhətlərlə fərqlənilir. Lakin bu fərqlər bu və ya digər konstitusiyanı daha *yaxşı* və ya daha *demokratik* edirmi? Və ümumiyyətlə demokratik konstitusiyanın hansısa bir növünü ən yaxşı hesab etmək olarmı?

Bu suallar daha birini doğurur: müxtəlif konstitusiyaların nisbi arzuolunduğunu necə qiymətləndirmək olar? Görünür bunun üçün hansısa meyarlar tələb olunur.

KONSTITUSİYALAR ÖLKƏNİ NECƏ DƏYİŞDİRİR?

Konstitusiyalar bu və ya digər ölkənin demokratiyasına hərtərəfli təsir göstərir.

1. *Sabitlik.* Konstitusiya 8-ci fəsildə sadaladığımız əsas demokratik siyasi institutlara sabitlik verə bilər. O, həm quruluşun demokratik xarakterini, həm də təməl siyasi institutlar üçün tələb olunan bütün zəruri hüquq və zamanətləri təmin edir.

2. *Əsas insan hüquqları.* Konstitusiya çoxluğun da, azlığın da hüquqlarını müdafiə etməyə qabildir. Bu meyarın birinci meyar (sabitlik) daxilində olması nəzərdə tutulsa da, demokratik konstitusiyalar o qədər rəngarəngdir ki, çoxluğa da, azlığa da təminatlar verən insanın əsas hüquq və vəzifələrinə xüsusi diqqət yetirmək faydalı olardı.

3. *Mənafeələrin tarazlığı.* Konstitusiya ölkə vətəndaşlarının maraqlarının tarazlığını saxlamağa qabildir. Konstitusiya quruluşu insanın əsas hüquq və vəzifələrini təmin etməklə yanaşı, zamanət verə bilər ki, qəbul edilən qanunlar hansısa bir vətəndaşın və ya vətəndaşlar qrupunun maraqları namına digər vətəndaşların maraqlarına ziyan vurmayacaq.

4. *Hesabat vermə.* Konstitusiya elə tətbiq edilməlidir ki, vətəndaşlar siyasi liderlərdən onların qəbul etdikləri qərarlar, gördükləri işlər və onların davranışı haqqında yetərincə müntəzəm hesabat ala bilsinlər.

5. *Ədalətli nümayəndəlik.* Bu məsələnin mahiyyəti ona görə sonsuz mübahisələrə səbəb olur ki, aşağıdakı iki meyarla əlaqədardır.

6. *Biliyə əsaslanan konsensus.* Konstitusiya vətəndaşların və liderlərin qanunların qəbul olunması və siyasi kursun müəyyən edilməsi sahəsində biliyə əsaslanan konsensusa gəlməsinə kömək edə bilər. O, siyasi liderlərə danışıqlarda iştirak etmək üçün, qarşılıqlı məqbul sazişlərin axtarışı üçün, koalisiyaların yaradılması üçün imkanlar və stimullar verə bilər – bütün bunlar mənafeələrin yaxınlaşması prosesini asanlaşdırmağa xidmət edir. Bu barədə daha ətraflı sonrakı fəsillərdə danışacağıq.

7. *Effektli idarəetmə.* Effektli idarəetmə dedikdə, mən hökumətin vətəndaşlar üçün böyük önəm təşkil edən, vaxtında və yerində gündəmə gətirilmiş problemlərin həllinə yönəldilmiş hərəkətlərini başa düşürəm. Müharibədən yaxud müharibə təhlükəsindən, beynəlxalq gərginliyin artmasından, ciddi iqtisadi

sadi çətinliklərdən və sairədən irəli gələn böhranlı vəziyyətlər zamanı effektivlik xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Lakin o, siyasi liderlərin və sırası vətəndaşların ölkənin təməl problemlərini həll etdikləri daha fəravan dövrlərdə də az önəmli deyildir. Ədalət xatirinə qeyd etməliyik ki, *qeyri-demokratik hökumətlər "qısa məsafələrdə" effektivlik meyarlarına daha çox uyğun gələ bilər, lakin çətin ki, onlar öz üstünlüyünü uzun müddət qoruyub saxlaya bilsin.* Hər necə olsa da, mövcud halda bizi demokratiya çərçivəsində hərəkət edən hökumətlər maraqlandırır. Və yaxşı olardı ki, bu çərçivənin daxilində, ən ümdə məsələlərin operativ həllini həvəsləndirməyə qabil olan vacib prosedurları nəzərə ala biləcək konstitusiyaya sistemi bərqərar olsun.

8. *Qərarların səriştəliliyi.* Ölkəni *effektli idarə edən* hökumət nə qədər bizi qane etsə də, hökumətin qətiyyətli və zərək hərəkətlərinə yol açan, lakin problemi hərtərəfli öyrənməyə imkan verməyən konstitusiyaya çətin ki, xoşumuza gəlsin.

9. *Şəffaflıq və aydınlıq (anlaşıqlıq).* Bu meyarlar onu bildirir ki, hökumətin fəaliyyəti cəmiyyət üçün açıqdır və vətəndaşların hökumətin nəyi və necə etdiyini asan anlama bilməsi üçün yetərinə anlaşıqlıdır. Deməli, hökumətin planları çox da qəliz olmamalıdır ki, vətəndaşlar onları anlasınlar və liderlərinə, ilk növbədə seçkilərdə, dəstək verə bilsinlər.

10. *Çeviklik.* Konstitusiyaya sistemi "çevik" olmalıdır ki, yeni və gözlənilməz vəziyyətlərə uyğunlaşa bilsin.

11. *Legitimlik.* Hətta yuxarıda sadaladığımız on tələbin onuna da cavab verən konstitusiyaya vətəndaşlardan və siyasi elitalardan dərhal yetərinə legitimlik (onun qanuni olduğunun tanınması – *red.*) və dəstək ala bilməz, bunlarsız isə o, yaşaya bilməz. Konkret ölkədə konstitusiyanın bəzi müddəaları legitimliyin geniş yayılmış və ənənəvi normaları ilə yaxşı uzlaşır, bəziləri isə nisbətən pis. Məsələn, bu, respublika tərəfdarlarının nəzərində nə qədər təzadlı görünsə də, monarxın dövlət başçısı qismində

saxlanması və monarxiyanın poliarxiyanın tələblərinə uyğunlaşması Skandinaviya ölkələri, Niderland, Belçika, Yaponiya, Böyük Britaniya və İspaniyanın demokratik konstitusiyalarına əlavə legitimlik vermişdir. Demokratik ölkələrin əksəriyyətində isə monarxi dövlət başçısı etmək cəhdi qızgın etirazlara səbəb olmuşdur. Məsələn, 1787-ci ildə Konstitusiyaya Konventində Aleksandr Hamiltonun icra hakimiyyətinin başçısını ömürlük təyin etmək, yəni "seçkili monarxiya" təsis etmək haqqında təklifi heç bir müzakirə aparılmadan nümayəndələr tərəfindən qətiyyətlə rədd edilmişdi. Onlardan biri – Elbric Cerri bu barədə demişdi: "Vətəndaşlarımızdan yalnız mində biri monarxiyanın xeyrinə olan hər hansı hərəkətə qarşı etiraz etməz"⁵.

BU FƏRQLƏR NƏ QƏDƏR FƏRQLİDİR?

Həqiqətən də görəsən bu cür fərqlərin bir əhəmiyyəti varmı?

Bu suala cavab vermək üçün 22 "qocaman demokratiya" ölkəsinin təcrübəsindən əldə etdiyimiz sübutlara yenilərinə əlavə etməli olacağıq. Təməl demokratik institutları XX əsrin ikinci yarısında yaranmış və möhkəmlənmiş bir qrup ölkənin təcrübəsindən də faydalanmaq olar. Digər qrupu isə fəali, həm də ibrətamiz tarixi olan ölkələr təşkil edir: bu ölkələrdə həmçinin XX əsrdə yaradılmış demokratik institutlar duruş gətirə bilməyib, öz yerini uzun və ya qısa müddətə avtoritar rejimlərə verib.

Bu üç zəngin məlumat mənbəyi tam şəkildə elmdə təsvir və təhlil edilməsə də, inanıram ki, bunlar bizə mühüm nəticələrə gəlməyə kömək edəcəkdir.

Hər şeydən əvvəl, yuxarıda göstərilmiş konstitusion alternativlərdən hər biri azı bir sabit demokratik ölkədə mövcud olmuşdur. Deməli, sağlam düşüncə və məntiq bizi aşağıdakı nəticəyə gəlməyə kömək edir: konstitusiyanın bir çox müxtəlif müddəaları 8-ci fəsilə təsvir etdiyimiz poliarxi de-

mokratiyanın təməl siyasi institutlarına uyğundur, bu institutlar isə görünür çoxsaylı spesifik formalar ala bilər.

Nə üçün belə olur? Məsələ ondadır ki, demokratiyanın yüksək sabitliyi və qədim ənənələri ilə seçilən bütün ölkələrdə demokratik təməl institutlarının sabit durumu üçün olduqca əlverişli şərait yaranmışdır (bu institutlar haqqında 12-ci fəsildə danışacağıq).

Bu demokratik ənənələri nəzərə alsaq, görərik ki, sadaladığım konstitusiyaya variantları demokratik təməl institutlarının *sabitliyinə* güclü təsir göstərə bilməzdi. Əgər yalnız bu meyardan çıxış etsək, onda sadaladığım variantlar arasındakı fərqlərin elə bir əhəmiyyəti yoxdur. Deməli, demokratik ölkələr geniş konstitusiyaya seçimi imkanına malikdir.

Və əksinə, əsas şərtlərin son dərəcə əlverişsiz olduğu ölkələrdə hansı konstitusiyanın olmasından asılı olmayaraq çətin ki, demokratiya qoruna bilsin.

Dediklərimiz əsasında belə bir ümumi nəticəyə gəlmək olar: əsas şərtlər çox əlverişli olarsa, ölkənin hansı növ konstitusiyayı qəbul etməsindən asılı olmayaraq sabitlik yəqin ki, qorunub saxlanılacaq. *Əsas şərtlər əlverişsizdirsə, onda heç bir konstitusiyaya demokratiyanı xilas edə bilməyəcək.*

Lakin üçüncü və ən maraqlı variant da var: çox da əlverişli olmayan, yaxud çox da əlverişsiz olmayan şərtlərin yarandığı ölkədə, yəni hər iki şərtin əlaqəli şəkildə olması nəticəsində demokratiyanın qurulması çətin, amma hər halda mümkün olduğu ölkədə konstitusiyanın xarakteri önəmli rol oynayır. Müxtəsər danışsaq, *ölkədə həm əlverişli, həm də əlverişsiz şərait yaranarsa, mükəmməl şəkildə tərtib edilmiş konstitusiyaya demokratik institutların möhkəmlənməsinə kömək etməyə qabil olduğu halda, konstitusiyanın hazırlanması zamanı buraxılmış səhvlər demokratik institutların taleyinə dağıdıcı təsir göstərə bilər.*

Nəhayət, bütün önəm və vacibliyinə baxmayaraq, sabitlik

yeganə önəmli meyar deyildir. Əgər biz konstitusiyaya quruluşu haqqında başqa meyarlar əsasında fikir yürütsək, onda bu meyarların hətta demokratik sabitlik üçün son dərəcə əlverişli şəraitin olduğu ölkələr üçün də mühüm nəticəsi ola bilər. Bu meyarlar demokratik ölkələrin konkret siyasi institutlarını (icra hakimiyyəti idarələrini, qanunverici orqanları, məhkəmələri, partiya sistemlərini, yerli hökumətləri və s.) formalaşdırır, bu institutların fəaliyyəti də öz növbəsində qanunverici orqanlarda ədalətli nümayəndəlik üçün, hökumətin fəaliyyətinin effektivliyi üçün mühüm əhəmiyyət daşıya bilər və hətta son nəticədə onun legitimliyinə təsir göstərə bilər. Demokratiyanın inkişafı üçün həm əlverişli, həm də əlverişsiz şəraitin hökm sürdüyü, demokratik sabitliyin taleyinin isə xeyli dərəcədə qeyri-müəyyən göründüyü ölkələrdə bu variantlar öz müstəsna vacibliyini sübut edir. Bunun səbəblərini biz sonrakı fəsildə nəzərdən keçirəcəyik.

Variantlar (III)

PARTİYALAR VƏ SEÇKİ SİSTEMLƏRİ

Yəqin ki, heç bir siyasi institut ölkənin siyasi landşaftını onun seçki sistemi və siyasi partiyalarının qabil olduğu dərəcədə müəyyən edə və dəyişdirə bilməz. Və onlardan heç biri bu dərəcədə müxtəliflik nümayiş etdirə bilməz.

Həqiqətən də variantlar o qədər çoxdur ki, öz ölkəsinin yalnız seçki və partiya sistemlərinə bələd olan vətəndaş başqa demokratik ölkənin siyasi mənzərəsini anlaşılmaz və hətta xoşagəlməz hesab edə bilər. Seçkilərdə yalnız iki iri siyasi partiyanın mübarizə apardığı ölkənin vətəndaşı başqa ölkədə partiyaların "rəngarəngliyini" xaos kimi qiymətləndirər. Çoxpartiyalılığa vərdiş etmiş vətəndaş üçün vur-tut iki partiya arasında seçim etmək zərurəti buxov kimi görünə bilər. Əgər onlardan hər biri başqa ölkənin partiya sistemini daha dərindən öyrənməyə başlasa, aşkara çıxan fərqlər onları tamam dolaşığa sala bilər.

Bütün bu variantlardan necə baş çıxarmalı? Elə hesab etmək olarmı ki, bir qisim seçki və partiya sistemi o birilərdən demokratikdir yaxud onları digər məsələlərdə üstələyir?

Seçki sistemlərində olan əsas fərqlərdən başlayaq.

SEÇKİ SİSTEMİ

Seçki sistemləri sonsuzluğa qədər müxtəlifdir¹. Bunun səbəblərindən biri ondan ibarətdir ki, heç bir seçki sistemi

qiymətləndirmə üçün seçdiyiniz bütün meyarlara uyğun gələ bilməz. Hər yerdə olduğu kimi buranın da öz kompromisləri var. Hansısa bir sistemi seçərkən, biz müəyyən dəyərləri o biri dəyərlərin itkisi hesabına əldə edirik.

Nə üçün belə olur? Cavab həddən artıq uzun olmasın deyə, diqqəti çox geniş imkanların yalnız ikisi üzərində cəmləməyə çalışacağam.

Proporsional nümayəndəlik sistemi (PN). "Qocaman demokratiya" ölkələrində ən geniş yayılmış seçki sistemi – seçkilərdə bu və ya digər partiya verilmiş səsərin miqdarı ilə bu partiyanın parlamentdə alacağı yerlərin (mandatların) miqdarı arasında mümkün qədər tam uyğunluğa nail olmaq üçün yaradılmış seçki sistemidir. Məsələn, səsərin 53 faizini toplamış partiya yerlərin 53 faizini almalıdır. Bu sistemi adətən proporsional nümayəndəlik (PN) sistemi adlandırırlar.

Hamısı qalibə çatır (HQC). Əgər PN sistemi ədalətli nümayəndəlik sistemi meyarını təmin etmək üçün yaradılmışsa, onda güman etmək olar ki, onu bütün demokratik ölkələr qəbul etməlidir. Lakin bu belə deyil. Elə ölkələr var ki, seçkilərdə ən çox səs toplamış partiya parlamentdə yerlərin sayını xeyli çoxaltmağa imkan yaradan seçki sisteminə üstünlük verirlər. Məsələn, seçicilərin 53 faizinin səs verdiyi partiya yerlərin 60 faizini ala bilər. Seçki sisteminin Böyük Britaniya və Amerika Birləşmiş Ştatlarında qəbul edilmiş bu variantında hər bir dairədən bir namizəd seçilir və ən çox səs toplamış şəxs qalib gəlir. Cıdır yarışları analogiyası üzrə bu sistem bəzən "hamısı qalibə çatır" (HQC) adlanır.

PN-ı HQÇ-ya qarşı. Yuxarıda qeyd etdiyim kimi, hansı seçki sisteminin "azad və ədalətli" seçkilər tələbini daha çox dərəcədə təmin etməsi barədə mübahisələr hələ də davam edir. HQÇ-nin tənqidçiləri deyirlər ki, bu sistem üzrə keçirilən seçkiləri heç cür "ədalətli" hesab etmək olmaz, çünki burada

bərabər nümayəndəlik şərtinə əməl olunmur. Məsələn, 1997-ci ildə İngiltərədə parlament seçkilərində leyboristlər partiyası mandatlarının 64 faizini əldə etmişdi – müasir parlamentarizm tarixində heç kim bu cür əksəriyyətə nail ola bilməmişdi, özü də bu zaman leyboristlər partiyasına seçicilərin cəmi 44 faizi səs vermişdi. Mühafizəkarlar partiyası müvafiq olaraq 31 faiz səs və 25 faiz mandat əldə etmişdi. Seçicilərin 17 faizinin dəstək verdiyi liberal-demokratlar isə vur-tut 7 faiz yer qazana bilmişdi! (Digər partiyalardan olan namizədlər 7 faiz səs və 4 faiz yer almışdılar).

Sözlər haqqında bir neçə söz

ABŞ-da bu cür sistem *majoritar* sistem adlanır, belə ki, səslərin nisbi əksəriyyətini (tam əksəriyyət vacib deyil) qazanmış namizəd qalib sayılır. Politoloqlar bunu “birmandatlı dairələrdə majoritar sistem üzrə seçkilər” adlandırırlar, əlbəttə, bu daha dəqiq ifadədir, lakin çox uzundur. “Hamısı qalibə çatır” ifadəsi İngiltərədə standartla çevrilib və mən sonrakı səhifələrdə məhz bu ifadəni işlədəcəyəm.

Yaxşı, bəs bu və ya digər partiyaya verilmiş səslərin sayı ilə onun parlamentdə aldığı yerlər arasında fərq haradan gəlir? Təsəvvür edək ki, hansısa kiçik demokratik birliyin min nəfər üzvü var və onlar 10 seçki dairə arasında bərabər sayda bölünüblər və bu dairələrin hər birindən bir nümayəndə qanunverici orqana seçilir. Fərz edək ki, 510 seçici (və ya 510 seçicilərin 51 faizi) hansısa “göylər” partiyasına, 490 (və ya 49 faiz) seçici isə “qırmızılar” partiyasına səs verir. İndi də fərz edək ki, (baxmayaraq ki, bu az inanılısıdır), bu demokratik mini-dövlətin 10 dairəsinin hər birində səslər tamamilə bərabər bölünür: “göylər” səslərin 51 faizini, “qırmızılar” isə 49 faizini alır. Bu halda seçkilərin nəticələri necə olacaqdır? “Göylər” bə-

CƏDVƏL 9. HQÇ seçki sisteminin fərz olunan mənzərəsi. 10 dairə və hər dairədə 10 seçici vardır. Onların rəğbəti “göylər” və “qırmızılar” partiyaları arasında bölünüb.

1-ci Nümunə. Partiyalara dəstək verilməsi həmcinsdir.

Dairə	Verilmiş səslər (%) göylər - qırmızılar	Parlamentdə alınmış yerlərin sayı göylər - qırmızılar
1	51 - 49	1 - 0
2	51 - 49	1 - 0
3	51 - 49	1 - 0
4	51 - 49	1 - 0
5	51 - 49	1 - 0
6	51 - 49	1 - 0
7	51 - 49	1 - 0
8	51 - 49	1 - 0
9	51 - 49	1 - 0
10	51 - 49	1 - 0
Ümumi miqdar	510 - 490	10 - 0

2-ci Nümunə. Partiyalara dəstək verilməsi həmcins deyildir.

Dairə	Verilmiş səslər (%) göylər - qırmızılar	Parlamentdə alınmış yerlərin sayı göylər - qırmızılar
1	55 - 45	1 - 0
2	60 - 40	1 - 0
3	40 - 60	0 - 1
4	45 - 55	0 - 1
5	52 - 48	1 - 0
6	51 - 49	1 - 0
7	53 - 47	1 - 0
8	45 - 55	0 - 1
9	46 - 54	0 - 1
10	55 - 45	1 - 0
Ümumi miqdar	502 - 498	6 - 4

tün dairələrdə qalib gəlir və deməli parlamentdə mandatların 100 faizini və “tam əksəriyyəti” əldə edə bilər, (9-cu cədvəl, 1-ci nümunə)! Siz bu sistemi bütün ölkəyə yaya və dairələrin sayını bir neçə dəfə artırma bilərsiniz. Nəticə eyni olacaqdır.

Sağlam məntiq şübhə yeri qoymadan göstərir ki, bu cür şərtlər daxilində heç bir dövlət HQÇ sistemini qəbul etməz. Bu qeyri-adi və tamamilə qeyri-demokratik nəticənin qarşısını yalnız bir amil saxlayır: bu və ya digər partiyaya verilən dəstək ölkə üzrə qeyri-bərabər bölünür: bəzi dairələrdə “göylər” səslərin 65 faizini qazandığı halda, digərlərində güclə 40 faiz səs toplaya bilər və o zaman səslərin qalan 60 faizi “qırmızılara” çatır (cədvəl 9, nümunə 2).

Bu cədvəldən tam aydın görünür ki, HQÇ sisteminin ədalətli nümayəndəliyin yararlı olması üçün partiyalara dəstək verilməsi ölkə üzrə bərabər bölünməməlidir. Çünki, o nə qədər bərabər bölünmüş olsa, səslərin sayı ilə parlamentdə yerlərin sayı arasında fərq bir o qədər böyük olacaqdır. Bu cür tənəbüslülük regional səviyyədən ölkə miqyaslarına qədər genişlənmiş olsa (1971-ci ildə Böyük Britaniyada olduğu kimi), o zaman HQÇ sisteminin doğurduğu təhrif daha da artacaqdır.

Belədirsə, onda nə üçün HQÇ sisteminin tətbiq edildiyi demokratik ölkələr PN sisteminə keçmirlər? İlk növbədə, Böyük Britaniya və ABŞ kimi ölkələrdə tarixi halların və ənənələrin təsiri nəzərə alınmalıdır, belə ki, bu ölkələrdə HQÇ nümayəndəlik sistemi təşəkkül tapdığı andan üstünlük qazanmışdır. Bunun ən inandırıcı nümunələri də ABŞ-dadır. Amerikanın HQÇ sistemi ştatların qanunverici orqanlarında və konqresdə ədalətli nümayəndəlik qaydasını pozmaqla, afro-amerikalı azlığın böyük hissəsinin hüquqlarını məhdudlaşdırma bilər. Buna görə, afro-amerikalı seçicilərin ştatları legislaturalarına və nümayəndələr palatasına heç olmasa bir neçə nümayəndəsini göndərə bilməsi üçün qanunverici orqanlar və məhkəmələr bəzən qəsdən seç-

ki dairələrini bu hesabla “biçib kəsirlər” ki, afro-amerikalıların əksəriyyətdə ola biləcəyi müəyyən zona yaratsınlar. Bəzən bu cür dairənin coğrafiyasının iqtisadiyyata və ya tarixə heç bir dəxli olmur. PN sistemi zamanı isə afro-amerikalıların səs verdikləri namizədlər qanunverici orqanlarda öz saylarına uyğun (proporsional) təmsil oluna bilər: məsələn, seçicilərin 20 faizinin qərarətili olduğu ştatda mandatların təxminən 20 faizini seçildikləri təqdirdə afro-amerikalılar ala bilərlər.

Belədirsə, onda nə üçün PN sistemini problemin ən optimal həlli hesab etməyəək? Əsasən ona görə ki, ABŞ-da bu sistemə mənfi münasibət elə dərin kök salmışdır ki, nə qanunverici orqanlar, nə də məhkəmələr onu hətta irqi ayrı-seçkiliyə şərait yaradan seçkiqabağı fəndə — bədnam “cerrimanderizm”ə qarşı az-çox ciddi alternativ kimi nəzərdən keçirmək belə istəməirlər.

Sözlər haqqında bir neçə söz

Sırf siyasi məqsədlər güdən “cerrimanderizm” və ya seçki dairələrinin özünəməxsus şəkildə “biçilib kəsilməsi” təcrübəsi Amerika Birləşmiş Ştatlarında çoxdan tətbiq olunur. O öz adını Amerika Konstitusiya Konventinin üzvü Elbric Cerrinin soyadından alıb. 1812-ci ildə Massaçusets ştatının qubernatoru seçilmiş Cerri ştatın qanunverici yığıncağına seçkilər üzrə dairələrdə bu cür “kəsmə əməliyyatı” aparmış və bu, demokratların qalib gəlməsinə kömək etmişdir. Bu dairənin öz cizgiləri ilə *salamandraya* oxşaması haqqında kiminsə qeydinə cavab olaraq tənqidçilərdən biri demişdi: “Yox, o daha çox *Cerrimandraya* oxşayır”. Bu söz və ondan törəmə olanlar sonradan Amerika siyasi leksikonuna daxil olmuşdur...

Yeri gəlmişkən, HQÇ-yə rəğbətin köklərini yalnız tarixdə axtarmaq düzgün olmazdı, bunun daha rəşional izahı var. Onun tərəfdarlarının nöqtəyi-nəzərinə, bu sistem sayəsində təzahür edən tendensiya – *qalib gəlmiş partiyanın hesabına par-*

lament əksəriyyətinin genişləndirilməsi tendensiyası arzuolunan nəticələrə gətirib çıxarır.

İkipartiyalı sistem çoxpartiyalı sistemə qarşı. HQÇ-ni çox vaxt ona görə müdafiə edirlər ki, o, “üçüncü partiyalara” qarşı maneələr törədir və bununla da ikipartiyalı sistemin meydana gəlməsinə kömək edir. Bunun əksinə olaraq, adətən, PN-nın tətbiqinin nəticəsi – çoxpartiyalı sistemdir. İngilis dilli ölkələrdə ikipartiyalı sistemə xüsusi dəstək verildiyi halda, çoxpartiyalı sistem hər cür tənqid olunur və alçaldılır. Hansı sistem yaxşıdır?

Çoxpartiyalı və ikipartiyalı sistemlərin müqayisəli məziyyətləri ətrafında çoxdandır ki, qızğın mübahisələr gedir, halbuki bu və ya digərinin üstünlüyü onların qüsurlarını da nümayiş etdirir. Məsələn, ikipartiyalı sistemin məziyyətlərindən biri ondan ibarətdir ki, o, seçicilərin seçki “yükünü” yüngülləşdirir, lakin HQÇ tərəfdarlarının fikrincə, məqbul alternativ variantların bu cür kəskin azaldılması seçicilərin seçim azadlığına son dərəcə mənfi təsir göstərir. Onların dediyinə görə, HQÇ sistemi üzrə seçkilər *azad* sayıla bilər, lakin azlıqların nümayəndəlik hüququndan məhrum edilməsi səbəbindən onu *ədalətli* hesab etmək olmaz.

Effektli idarəetmə. HQÇ-nin tərəfdarları bu sistemi həm də ona görə müdafiə edirlər ki, o daha bir perspektivə yol açır. HQÇ sistemi parlamentdə qalib gəlmiş partiyanın nümayəndələrindən ibarət olan əksəriyyətin iddia etdiyi mandatların sayını artırmaqla, azlıqda qalan partiyaların koalisiyasının – əksəriyyətin proqramının və ya liderlərin təbirincə desək, “xalq etibarı mandatının” həyata keçirilməsinə qarşı sədd qoymağa qabil olan koalisiyanın yaradılmasına mane ola bilər.

Qanunverici orqanda öz partiyasının üzvlərindən ibarət genişləndirilmiş əksəriyyətə malik olan liderlər adətən öz proqramlarını, hətta onların partiyasından kiminsə müxalifətə keçdiyi halda da, həyata keçirmək imkanı qazanırlar. Beləliklə,

HQÇ sistemi hökumətin effektivlik meyarına daha çox uyğun olmasına kömək etdiyi halda, bəzi ölkələrdə PN sistemi parlamentdə ədəvətdə olan və rəqabət aparan çoxsaylı partiya-ların meydana gəlməsinə səbəb olur ki, bu da koalision çoxluğun formalaşdırılması işini çətinləşdirir və belə bir koalisiyanı yaratmaq mümkün olduqda da, onun sabitliyinə ümid etmək lazım gəlmir. Nəticədə hökumətin effektivliyi kəskin azalır. Belə bir duruma misal olaraq İtaliyanı göstərmək olar.

Lakin HQÇ sisteminin tərəfdarları çox vaxt bunu nəzərdən qaçıırırlar ki, PN-nın tətbiq edildiyi bəzi ölkələrdə geniş islahatlar proqramları bəzən iki və ya üç partiyanın koalisiyasını təmsil edən parlament əksəriyyətinin sabitliyi sayəsində həyata keçirilir. PN sistemli bəzi demokratiyalar (məsələn, Niderland və ya Skandinaviya ölkələri) pragmatik islahatların sabitliklə necə uyuşmasına dair gözəl nümunə ola bilər.

DEMOKRATİK KONSTITUSİYALARIN ƏSAS VARIANTLARI

İndi başa düşürük ki, nə üçün yeni konstitusiyanın yaradılması və ya artıq mövcud olanın əsaslı surətdə dəyişdirilməsi işini öz mürəkkəbliyi və əziyyətinə görə insanın uçmalı olduğu kosmik gəminin düzəldilməsi işi ilə müqayisə edirlər. Bu işi heç kəs diletantlara etibar etmədiyi kimi, yeni konstitusiyanın yaradılması işinə də ölkənin ən zəkalı insanları cəlb edilməlidir. Fərq yalnız bundadır ki, mühüm konstitusiya novasiyaları yalnız o halda uzunömürlü ola bilər ki, onu orada bəyan edilmiş müddəalara uyğun yaşamağa hazır olan insanlar qəbul etmiş olsunlar.

Müddələrin əsas variantları və onların öz aralarında müxtəlif əlaqələndirmə üsulları geniş alternativlər dəstindən ibarətdir. Əvvəldə dediklərimi qısaca yadınıza salmaq istədim: hər bir ümumi alternativ daha konkret alternativlərin

az qala hüdudsuz sayda müxtəlifliyinə yol verir. Və əgər siz bunu möhkəm yadda saxlamışsınızsa, onda mən konstitusiyə alternativlərinin ümumi mənzərəsini nəzərinizə çatdırmağa çalışacağam.

Seçki sistemlərinin və icra hakimiyyəti başçılarının beş mümkün kombinasiyasından başlamaq düzgün olar.

Kontinental Avropa variantı: PN sistemi üzrə seçilmiş parlament hökuməti. Parlament idarəetmə variantı “qocaman demokratiya” ölkələrində üstünlük təşkil edir və demokratik ölkələrdə bu variantda prezident idarəetmə forması ilə müqayisədə daha tez-tez rast gəlinir². Gördüyümüz kimi, “qocaman demokratiya” ölkələrində daha üstün tutulan kombinasiya – qanunverici orqanın üzvlərinin PN-nin bu və ya digər növü üzrə seçildiyi parlament sistemidir. Avropada üstün mövqə tutduğuna və demokratiyanın nisbətən yaxın vaxtlarda bərqərar olduğu ölkələrin də həmin sınanmış yolla getdiklərinə görə bu kombinasiyanı *kontinental Avropa variantı* adlandıracağam.

Britaniya (və ya Vestminster) variantı: Seçkilərinin HQÇ sistemi üzrə keçirildiyi parlament respublikası. Onun mənşəyini və ABŞ istisna olmaqla ingilis dilli ölkələrdə üstünlük təşkil etdiyini nəzərə alaraq, onu Britaniya variantı adlandıriram. (Bəzən onu Britaniya hökumətinin olduğu yerin adı ilə Vestminster variantı adlandırırlar). “Qocaman demokratiya” ölkələrindən yalnız dördü uzun dövr ərzində bu seçimə sadıq qalmışdır; heç də təəccüblü deyildir ki, bu ölkələr – Böyük Britaniya, Kanada, Avstraliya və Yeni Zelandiyadır (lakin, Yeni Zelandiya 1993-cü ildə bu sistemdən imtina etmişdir)³.

Amerika variantı: seçkilərinin HQÇ sistemi üzrə keçirildiyi prezident idarəetməsi.

Amerika Birləşmiş Ştatları “qocaman demokratiya” ölkələri arasında yeganə dövlətdir ki, bu kombinasiyadan istifadə edir, ona görə bu sistemi Amerika variantı adlandıracağıq. Beş-altı

“yeni demokratiya” ölkəsi də bu sistemə üstünlük vermişdir.

Latin Amerikas variantı: seçkilərinin PN sistemi üzrə keçirildiyi prezident respublikası. Prezident idarəetmə sisteminə açıq-aşkar üstünlük verən Latin Amerikas ölkələri ABŞ-ın təklif etdiyi konstitusiyə yolu ilə getmişdir. Lakin XX əsrdə seçki sisteminin seçimində onların çoxu Avropa variantı üzərində dayanmağı üstün tutmuşdur. Nəticədə, 90-cı illərin əvvəllərində az-çox “saz işləyən” demokratik institutları olan 15 Latin Amerikas dövləti başlıca konstitusiyə modeli qismində prezident idarəetmə sistemi ilə PN sisteminin kombinasiyasını qəbul etmişdir. Bu model biz Latin Amerikas variantı adlandırırıq.

Nə qədər qərribə olsa da, Kosta-Rika istisna edilməklə, “qocaman demokratiya” ölkələrindən heç biri bu modeli seçməmişdir. “Qocaman demokratiyalar”ın PN-a güclü meyl etməsinə baxmayaraq, onlar prezident idarəetmə sistemini yekdilliklə rədd etdilər. Təkrar edirəm ki, bu sırada Kosta-Rika istisnadır. Latin Amerikasının demək olar bütün dövlətlərindən fərqli olaraq bu ölkədə XX əsrin 50-ci illərinin əvvəllərində möhkəm və sabit demokratiya bərqərar olmuşdu, buna görə onu “qocaman demokratiyalar”a aid edirəm, lakin Kosta-Rika yeganə ölkədir ki, prezident respublikası və PN kombinasiyasına üstünlük verir.

Başqa kombinasiyalar. Konstitusiyə quruluşunun bu az və ya çox dərəcədə “xalis” növündən əlavə, “qocaman demokratiyalar”a aid olan bir neçə ölkə bir sıra mühüm xüsusiyyətləri ilə fərqlənən sistemləri yaratmışdır. Onlar bu yolu “xalis növlərin” bütün üstünlüklərindən bəhrələnmək və eyni zamanda xoşagəlməz nəticələri minimuma endirmək üçün seçmişlər. Bu cür “konstitusiyə ixtirachılığına” qabarıq nümunə kimi Fransa, Almaniya və İsveçrəni göstərmək olar.

Beşinci Fransa Respublikasının konstitusiyası eyni zamanda həm bütün xalq tərəfindən seçilən və böyük səlahiyyətləri olan prezident, həm də parlament qarşısında məsuliyyət daşıyan

baş nazir variantını nəzərdə tutur. Bundan əlavə Fransa HQÇ sistemini modifikasiya etmişdir. Parlamentə seçkilər zamanı namizədlərdən heç birinin səs çoxluğuna (50 faiz üstəgəl bir səs) nail olmadığı seçki dairələrində təkrar seçkilər keçirilir. İkinci turda, qeydə alınmış bütün seçicilərin səslərinin 12 faizdən çoxunu toplamış bütün namizədlər iştirak edirlər. Bu sistem zamanı, birinci turda mandata yiyələnmək üçün yetərincə səs toplamış kiçik partiyalar adətən iki əsas rəqibdən birinə qoşularaq tərəfdarlarını ona səs verməyə çağırır.

Almaniyada Bundestaq deputatlarının bir yarısı HQÇ sistemi üzrə, digər yarısı isə PN sistemi üzrə seçilir. Bu variant cüzi dəyişikliklərlə İtaliyada və Yeni Zelandiyada da tətbiq edilir.

İsveçrə, öz siyasi sistemini çoxmillətli əhalisi olan ölkənin xüsusiyyətlərinə uyğunlaşdırmaq üçün icra hakimiyyətinin kollektiv orqanını yaradıb. Bu təşkilat parlament tərəfindən dörd il müddətinə seçilən yeddi müşavirdən ibarətdir. "Qocaman demokratiya ölkələri arasında bu variant özünə görə yeganə olaraq qalmaqdadır.

DEMOKRATİK KONSTITUSİYALAR

HAQQINDA DÜŞÜNCƏLƏR: ƏSAS TƏLƏBLƏR

"Qocaman demokratiya" ölkələrinin əvvəlki iki fəsildə nəzərdə keçirdiyimiz təcrübəsi əsasında aşağıdakı nəticələrə gəlmək olar:

- Konstitusiya sistemi özlüyündə ölkənin əsas problemlərini həll edə bilməz. Heç bir konstitusiya demokratiya üçün son dərəcə əlverişsiz şəraitin hökm sürdüyü ölkədə demokratiyanı qoruyub saxlaya bilməz. Əlverişli şəraitin olduğu ölkə isə öz əsas demokratik institutlarını qoruyub saxlaya və alternativ konstitusiyaların geniş dairəsindən istənilən variantı seçə bilər. Konstitusiyanın incədən-incəyə düşünülmüş və yerləşdirilmiş müddəaları təyinedici şərtlərin həm əlverişli,

həm də əlverişsiz olduğu ölkələrdə təməl demokratik institutların qorunub saxlanmasına kömək edə bilər. (Bu barədə sonrakı fəsildə ətraflı danışılacaqdır.)

- Fundamental demokratik *sabitliyin* qorunub saxlanması nə qədər vacib olsa da, o, "konstitusiyanın keyfiyyətinin" yeganə meyarı sayıla bilməz. Digər meyarlar arasında *ədalətli nümayəndəlik, şəffaflıq və anlaşıqlıq* (hökumətin qəbul etdiyi qərarları dərk etməyin mümkünlüyü), *hökumətin hesabat verməli olması*, onun *effektivliyi* meyarları da böyük önəm daşıyır. Bütün bu dəyərlər konstitusiyada öz yerini tapıbsa, onda onlar həyata keçə bilər və keçəcək.
- Qüsursuz konstitusiya sistemi yoxdur. Elə bir konstitusiya sistemi yoxdur ki, bütün meyarlara istisnasız uyğun gəlmiş olsun. Demokratik nöqtəyi-nəzərdən istənilən konstitusiya həmişə qeyri-kamil olacaqdır. Bundan əlavə, yeni konstitusiyanın qəbul edilməsi və ya artıq mövcud olana dəyişikliklər edilməsi məlum qeyri-müəyyənliklə əlaqədardır. Deməli, konstitusiyanın yaradılması və ya dəyişdirilməsi məqsədlər və bu dəyişikliklərlə bağlı risk arasında kompromisin əldə olunmasını tələb edir.
- Görünür, iki yüz il ərzində amerikalılar, onların prezident-parlament idarəetmə sisteminin, HQÇ seçki sisteminin, federalizm sisteminin, qəbul edilən qanunlar üzərində sərt məhkəmə sisteminin effektivliyini təmin edən *siyasi mədəniyyəti, vərdisləri və prosedurları* lazımcına inkişaf etdirə bilmişlər. Amerikanın siyasi sistemi hədsiz mürəkkəbdir və elə buna görə başqa ölkədə bu cür saz işləyə bilməyəcəkdir. Hər halda o, geniş yayıla bilməyib. Və çox güman ki, yayıla bilməzdi də.
- Bəzi alimlər bu nəticəyə gəlmişlər ki, Latın Amerikası dövlətlərinin siyasi quruluşu üçün səciyyəvi olan variant – prezident respublikası ilə PN tipli seçki sisteminin

kombinasiyası Mərkəzi və Cənubi Amerikada demokratik rejimlərin tez-tez çökməsinə səbəb olmuşdur⁶. Cəmiyyətin siyasi qütbləşməsinə və böhranlara konstitusiya sisteminin və ya əlverişsiz hallar məcmusunun səbəb olduğunu müəyyən etmək çətin olsa da, görünür demokratik ölkələr bu məsələyə ehtiyatla yanaşmalı və Latın Amerikası variantından qaçmalıdır.

Fransa və Amerika inqilablarından ruhlanmış Tomas Ceffer-son bir dəfə qeyd etmişdi ki, hər bir nəsil üçün inqilab yaşamaq faydalıdır. Bu romantik baxışın əsassızlığı mövcud yüzillikdə faciələr, yaxud miskin uğursuzluqlar, yaxud da despotik rejimlərin qurulması ilə başa çatmış silsilə inqilablarla sübuta yetirildi. Lakin görünür pis olmazdı ki, demokratik ölkə 20 ildən bir konstitusiya hüququ mütəxəssislərini, siyasi liderləri, səriştəli vətəndaşları bir yerə toplayıb öz konstitusiyasını bir növ təftiş etsin. Özü də o, bu işi yalnız öz şəxsi təcrübəsi işığında deyil, digər demokratik ölkələrin təcrübəsi hesabına əldə edilmiş və sürətlə artmaqda olan biliklər məcmusu əsasında həyata keçirməlidir.

IV HİSSƏ *Əlverişli və əlverişsiz şərtlər*

12 - c i F Ə S İ L

Demokratiya üçün şərait yaradan əsas şərtlər

XX yüzillikdə demokratiya dönə-dönə məğlubiyyətə uğrayıb. Demokratik idarəetmə forması yetmiş dəfədən çox yerlə-yeksan olub və onun yerini avtoritar rejimlər tutub¹. Bununla belə, bu dövr demokratiyanın möhtəşəm uğurları dövrü olub – başa çatmaqda olan XX yüzillik demokratiyanın təntənəsi əsri kimi yadda qalıb; demokratik ideyalar, institutlar və prosedurların dünya miqyasında yayılması və hər şeyi əhatə edən təsiri yaşadığımız yüzilliyi bəşər tarixi ərzində demokratiyanın inkişafının ən faydalı dövrünə çevirib.

Qarşımızda iki nöqteyi-nəzəri əhatə edən iki, daha doğrusu bir sual durur. Dünyanın bütün bölgələrində olan ölkələrdə bu qədər demokratik institutların yaradılmasını nəylə izah etmək olar? Və demokratiyanın məruz qaldığı uğursuzluqları nəylə izah etmək olar? Bu sualın bitkin cavabı olmasa da, demək olar ki, bu və ya digər halda qarşılıqlı əlaqədə olan iki faktorlar qrupu xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

ALTERNATİV VARIANTLARIN İFLASI

Birincisi, XX yüzillik ərzində bütün əsas alternativlər demokratiya ilə yarışda “böyük hesabla” uduzublar. Artıq XX əsrin 20-ci illərindən sonra ideyaları və praktikası çox qədim, az qala bütün dünyada bərqərar olmuş qeyri-demokratik idarəetmə formaları – monarxiyalar, irsi aristokratiyalar, oli-

qarxiyalar öz legitimliyini və ideoloji qüdrətini həmişəlik itirməyə başladı. Onları daha geniş sosial bazası olan antide-mokratik alternativlər əvəz etdi ki, bunların arasında da ilk növbədə *italyan faşizmi, alman nasizmi, leninizm və digər avtoritar ideologiya və rejimlərin müxtəlif növləri* göstərilə bilər, lakin onların çiçəkləmə dövrü uzun sürmədi. Faşizm və nasizm İkinci dünya müharibəsində "Ox ölkələrinin" (Almaniya, İtaliya, Yaponiya – *red.*) məğlubiyyəti ilə ölümcül yaralar aldı. Sonra hərbi diktaturalar iqtisadi, diplomatik və hərbi (Argentinanı yada salaq) uğursuzluqların yükü altında bir-birinin ardınca çökməyə başladı (ilk növbədə Latın Amerikasında). Və XX yüzilliyin sonuncu onilliyi astanasında demokratiyanın axırncı və ən güclü rəqibi – sovet kommunist sistemində təcəssüm etmiş leninizm daxili deqradasiya və xarici təzyiq nəticəsində "içindən çürüyərək" yıxıldı.

Soruşula bilər: bundan sonra demokratiya bütün Yer kürəsində özünü təhlükəsiz hiss edə bilərmə? Doğrudanmı, 1919-cu ildə, Birinci dünya müharibəsi qurtardıqdan sonra "demokratiyanı daha heç nə hədələmir" söyləmiş ABŞ prezidenti Vudro Vilsonun nikbin "peyğəmbərliyi" (indi məlum olduğu kimi yanlış mülahizəsi) gerçəkləşməyə başlayıb?

Təəssüf ki, yox. Demokratiya qəti qələbə çalmayıb və buna heç yaxınlaşmayıb da. Dünyanın ən qüdrətli dövlətlərindən biri və ən çox əhalisi olan Çin hələ də demokratikləşməyib. Bu böyük sivilizasiyanın hökm sürdüyü dörd min il ərzində çinlilər bir dəfə də olsun demokratiya "meyvəsindən dadmayıblar" və Çinin tezliklə demokratik ölkə olacağına çox az ümid var. Dünyanın başqa hissələrində – Afrikada, Cənub-Şərqi Asiyada, Yaxın Şərqdə, dağılmış Sovet İttifaqının bəzi keçmiş respublikalarında hələ də qeyri-demokratik rejimlər qalmaqdadır. Bu ölkələrin böyük bir hissəsində demokratiya üçün çox da əlverişli olmayan vəziyyət yaranıb, buna görə aydın deyil

ki, onlar nə vaxt demokratiyaya keçəcəklər və ümumiyyətlə keçəcəklərmə? Həm də bu cür keçidi gerçəkləşdirmiş və özündə poliarxik demokratiya institutlarını qurmuş bir sıra ölkələrdə vəziyyət o qədər də əlverişli deyildir ki, orada demokratiyanın uzun müddət qorunub saxlanılacağına zəmanət vermək mümkün olsun.

Bəs burada təyinedici şərtlər hansılardır? Yenə təkrar edirəm ki, ölkədə demokratik institutların sabitliyi üçün şərait yaradan şərtlərin olması zəruridir. Bu şərtlər zəif ifadə olunmuşsa və ya ümumiyyətlə yoxdursa, demokratiyanın yaranacağına az ümid var, o, meydana gəlsə belə, mövqeyi möhkəm olmur.

İndi də aydınlaşdırmağa çalışaq ki, bu şərtlər nələrəndən ibarətdir?

Bu sualın cavabını tapmaq üçün üç qrup ölkənin son əsr ərzində topladığı xeyli önəmli və zəngin təcrübəyə müraciət etməliyik. Bu ölkələr aşağıdakılardır:

1. Demokratiyaya keçid etmiş, öz demokratik institutlarını möhkəmlətməmiş və onların mövcudluğunu bir neçə onilliyə təmin etmiş ölkələr.
2. Demokratiyaya keçiddən sonra kollapsa (fəaliyyətin birdən dayanması) uğramış ölkələr.
3. Hələ də demokratiyaya keçməmiş ölkələr.

Demokratiyaya keçid, möhkəmlənmə və iflas, – bu məqamlar ölkədə demokratiyanın bərqərar olma imkanına ən çox təsir göstərən beş şərti (ola bilsin ki, bunların sayı daha çoxdur) fərqləndirməyə imkan verir.

CƏDVƏL 10. *Demokratik institutlar üçün hansı şərtlər əlverişlidir?*

Demokratiya üçün ən vacib olan şərtlər:

1. Ordu və polis üzərində seçilmiş vəzifəli şəxslər tərəfindən həyata keçirilən nəzarət.
2. Demokratik əqidə və siyasi mədəniyyət.

3. Demokratiyaya düşmən kəsilmiş xarici dövlətdən güclü asılılığın olmaması.

Demokratiya üçün əlverişli olan şərtlər:

4. Müasir bazar iqtisadiyyatı və müasir cəmiyyət.
5. Zəif ifadə olunmuş submədəni plüralizm.

XARİCİ MÜDAXİLƏ

Ölkənin demokratik hökumətinə düşmən olan başqa ölkə tərəfindən xarici müdaxiləyə məruz qalmış dövlətdə demokratik institutların inkişafı az inanılındır.

Bəzən bir şərtin – yəni xarici müdaxilənin mövcudluğu, bütün qalan şərtlərin xeyli əlverişli olduğu ölkədə nə üçün demokratik institutların inkişaf edə və ya qorunub saxlana bilmədiyini izah etmək üçün kifayətdir. Məsələn, İkinci dünya müharibəsi qurtarandan sonra Sovet İttifaqının hərbi müdaxiləsi olmasaydı, indi Çexoslovakiya “qocaman demokratiya” ölkələri sırasında özünə layiq yer tutmuş olardı. Polşa və Macarıstanın nə üçün öz demokratik institutlarını inkişaf etdirə bilməməsi də bununla izah oluna bilər.

Nə qədər təəccüblü olsa da, əsrimizin axıncı onilliyinə qədər Amerika Birləşmiş Ştatları da Latın Amerikasının daxili işlərinə müdaxilənin intensivliyinə görə, ona şərafət gətirməyən rekord müəyyən etmişdi. O, bu ölkələrdə Amerika biznesi və ya (rəsmi versiyaya görə) öz milli təhlükəsizlik* naminə hətta, bütün xalq tərəfindən seçilmiş hökumətlərin devrilməsini dəstəkləməkdən də çəkinməmişdi. Qoy olsun ki, demokratiyanın inkişafının kökündən kəsildiyi Latın Amerikasının dövlətləri demokratiyanın bütün tələblərinə cavab vermirdi, lakin onlar Amerika müdaxiləsinə məruz qalmasaydı (bundan da yaxşısı – onların demokratiya yolunda ilk addımlarına əsaslı

* ABŞ rəsmiləri bu çevrilişləri Latın Amerikasında və bütün dünyada Sovet ekspansiyasının qarşısını almaq zərurəti ilə izah edirdi – *red.*

dəstək verilsəydi), orada demokratik institutlar öz təbii axarı ilə inkişaf etmiş olardı. Bu cür müdaxilənin yolverilməz nümunəsi kimi 1964-cü ildə Qvatemalada baş vermiş hadisələr götürülə bilər. O vaxt ABŞ Mərkəzi Kəşfiyyat İdarəsinin agentlərinin gizli iştirakı ilə hərbi çevriliş nəticəsində Qvatemalanın qanuni seçilmiş prezidenti – solçulara rəğbət bəsləyən populist Xakopo Arbensin başçılıq etdiyi hökumət devrilmişdi.

Sovet İttifaqı parçalandıqdan sonra Mərkəzi Avropa ölkələrində və Baltıqyanı dövlətlərdə demokratik institutların sürətlə yaradılması prosesi başlandı. Bundan əlavə, ABŞ və bütün dünya birliyi Latın Amerikasında və digər regionlarda diktator üsul-idarələrinə qarşı çıxış edərək, yer kürəsində demokratik institutların inkişafına hərtərəfli dəstək verməyə başladı. Başar tarixində ilk dəfə olaraq beynəlxalq qüvvələr tərəfindən bütün istiqamətlərdə – siyasi, iqtisadi və mədəni sahələrdə demokratik ideyalara və institutlara bu cür güclü kömək göstərilirdi. XX əsrin sonuncu onilliyi dünyanın siyasi iqlimində demokratik inkişafın perspektivlərini köklü şəkildə yaxşılaşdırmış çox mühüm dəyişikliklərlə əlamətdar oldu.

ORDU VƏ POLİS ÜZƏRİNDƏ NƏZARƏT

Nə qədər ki, demokratik qaydada seçilmiş vəzifəli şəxslər silahlı qüvvələri və polisi öz nəzarətləri altına almayıblar, demokratik siyasi institutlar çətin ki, inkişaf edə və ya duruş gətirə bilsinlər.

Əcnəbi dövlətlərin müdaxiləsi demokratiya üçün əsas xarici təhdid olsa da, ən qorxunc daxili təhlükə fiziki məcburiyyətin başlıca mənbələrindən – ordudan və polisdən istifadə etmək imkanı əldə etmiş liderlərdən baş alıb gəlir. Əgər demokratik qaydada seçilmiş məmurlar bu strukturlar üzərində effektiv nəzarətə nail ola bilsələr, onda bu təşkilatların əməkdaşları, ilk növbədə də zabitlər onların iradəsi ilə hesablaşmağa

məcbur olarlar. Və bu nəzarətə hörmət müvafiq insanların necə deyirlər “qanına, canına” işləməli və bütün hallarda qorunub saxlanmalıdır. “Nə üçün bəzi ölkələrdə güc təşkilatları üzərində mülki nəzarət yarandığı halda, digər ölkələrdə yaranmayıb” məsələsi çox mürəkkəb olduğundan onu burada araşdırmaq niyyətindən uzağıq. Yalnız mövzumuz çərçivəsində çox mühüm bir tezis – “bu cür nəzarət olmadan demokratiyanın perspektivləri xeyli dumanlıqdır” faktını təsdiq etməklə kifayətlənəcəyik.

Gəlin, Mərkəzi Amerika dövlətlərinin acınacaqlı tarixini xatırlayaq. 1948–1982-ci illər arasındakı dövrdə Qvatemala, Salvador, Honduras və Nikaraquanın 47 hökumətinin üçdə ikisindən çoxu hakimiyyətə azad və ədalətli seçkilər nəticəsində deyil, başqa vasitələrlə – ən çox da dövlət çevrilişləri nəticəsində gəlmişdilər².

Onlarla müqayisədə təzad təşkil edən Kosta-Rika 50-ci illərdən başlayaraq regionda demokratiyanın dayağı idi. Bəs nə üçün onun qonşuları bunu edə bilməmişdi? Bu sualın cavabını qismən də olsa, başqa əlverişli halların mövcud olmasında tapırıq. Lakin təkcə bu hallar demokratik rejimi Latin Amerikasının digər ölkələrində bu qədər tez-tez baş verən hərbi çevrilişlərdən xilas edə bilməzdi. Bu təhlükədən həmişəlik qurtarmaq üçün Kosta-Rika 1950-ci illərdə qətiyyət göstərərək çox cəsarətli və görünməmiş bir üsuldən istifadə etdi: *demokratik qaydada seçilmiş prezident ordunu buraxdı*.

Fəqət, heç bir ölkə Kosta-Rika nümunəsindən istifadə etmək istəmədi və çətin ki, gələcəkdə də hansısa dövlət buna cəsarət etmiş olsun. Bununla belə, demokratiyanın qurulması və qorunması üçün seçilmiş şəxslərin ordu və polis üzərində nəzarətinin vacibliyindən inandırıcı nümunə tapmaq çətindir.

MƏDƏNİYYƏTLƏRARASI MÜNAQİŞƏLƏRİN NƏZƏRƏ AZ ÇARPMASI VƏ YA YOXLUĞU

Demokratik siyasi institutların meydana gəlməsi və qorunub saxlanması daha çox dərəcədə, mədəniyyət baxımından kifayət qədər oxşar olan ölkələrə xasdır. Və əksinə, submədəniyyətlərində kəskin fərqlər və hətta qarşıdurmalar olan ölkələrdə bu cür institutların yaranması ehtimalı azdır.

Müxtəlif mədəniyyətlər adətən lingvistik, dini, irqi, etnik, regional fərqlər, bəzən isə ideoloji fərqlər ətrafında formalaşır. Bu mədəniyyətlərin daşıyıcıları eyni kimliyə (*ingil.* – identity) mənsubdur və emosional tellərlə bağlıdır. Onlar “biz” və “onlar” anlayışları arasında dəqiq sədd qoyur və birliyin digər üzvləri ilə qarşılıqlı şəxsi münasibətlərə – nikah, qonşuluq, dostluq və s. münasibətlərə girirlər. Onlar öz qruplarının sərhədlərini həm də mərasim və rituallar vasitəsilə təyin edirlər. Bütün bunların sayəsində mədəniyyət onun daşıyıcıları üçün “həyat tərzinə”, qrupun özü isə ölkə daxilində ölkə və millət daxilində millətə çevrilə bilər. Bu halda cəmiyyətin “şaqlı stratifikasiyası” baş verir.

Mədəniyyətlərarası münaqişələr bir qayda olaraq siyasi zəmində yaranır və yaranır. Özü də bu vaxt fərqi yoxdur ki, münaqişənin “mövzusu” nədir: din; tədrisin aparıldığı dil; şagirdlərin məktəb forması yaxud bərabər təhsil hüquqları; bir qrupun digəri barəsində tətbiq etdiyi ayrı-seçkilik, yaxud hökumətin hansısa dinə və dini idarəyə dəstək verib-verməməsi, dəstək verməli olarsa, bunu hansı vasitələrlə etməli olması; yaxud bir qrupun tətbiq etdiyi nəyinsə digər qrup üçün təhqir kimi görünməsi və onun bu praktikanın (məsələn, abort, inəklərin atlıya verilməsi, açıq-saçıq geyim və s.) qadağan olunmasını tələb etməsi; yaxud hansısa bir qrupun ərazi yaxud siyasi iddia və tələblərinin ödənilib-ödənilməməsi məsələsi və sair.

Bu cür problemlər demokratiya üçün xüsusilə böyük çətin-

liklər törədir. Belə ki, müəyyən mədəniyyətin təmsilçiləri çox vaxt öz tələblərinə nəsə çox qəti və mühüm bir şey kimi, dini və ya kvazidini əqidə məsələsi kimi, öz mədəniyyətinin və ya bütövlükdə öz icmasının mövcudluğu şərti kimi baxırlar. Bunun nəticəsində, onların fikrincə, irəli sürdükləri tələblər hər hansı bir kompromis imkanını büsbütün istisna edir. Onlar danışıqlarda iştirak etmək istəmir, güzəştə getməyə razı olmurlar. Bununla belə, demokratik proses şəraitində siyasi münaqişənin həlli adətən danışıqlar, mövqelərin yaxınlaşması, qarşılıqlı münasib qərarların qəbul edilməsi yolu ilə mümkün olur.

Buna görə heç də təəccüblü deyildir ki, qocaman və sabit demokratiyalarda vətəndaşlar ciddi mədəniyyətlərarası münaqişələrdən yan keçməyi öyrənilər. Hətta vətəndaşlar arasında mədəni fərqlər olsa belə, siyasi səhnədə yalnız o fərqlərə rast gəlinir ki, onların yoluna qoyulması mümkün olsun (məsələn, iqtisadi məsələlər).

Bu xoşbəxt görünən vəziyyətdən istisnalar olurmu? Bəli, olur. Mədəni fərqlər ən qabarıq şəkildə ABŞ, İsveçrə, Belçika, Niderland və Kanadada təzahür edir. Yaxşı, bəs bu ölkələr mədəniyyətlərarası münaqişədən necə yayınıb və demokratik institutlarını necə qoruyub saxlaya biliblər?

Bu ölkələrin təcrübəsi, bir-birindən nə qədər fərqli olsa da, aydın göstərir ki, bütün qalan şərtlər demokratiyanın inkişafı üçün əlverişli olarsa, mədəniyyətlərin diversifikasiyasından xilas olmaq mümkündür.

Assimilyasiya. Problemin bu cür həlli yolunu Amerika tutdu. İki yüz il ərzində əsasən ağdərili köçkünlərin (ilk növbədə Böyük Britaniyadan olan köçkünlərin) sayəsində yaranmış və kök salmış hakim mədəniyyət 1840-1920-ci illər arasında İrlandiya, Skandinaviya, Almaniya, Polşa, İtaliya və dünyanın bir çox ölkələrindən axışmış gələcək insanların – öz dilinə (İrlandiyalıların başqa), dininə, mətbəxinə, geyim tərzinə və davranışına, adət və

ənənəsinə, öz məişət tərzinə və sairəyə görə “yerli sakinlərdən” fərqlənən mühacirlərin – bir neçə dalğası ilə toqquşdu.

Artıq 1910-cu ildə ABŞ-ın ağdərili vətəndaşlarının hər beşincisi hansısa başqa ölkənin sakini idi, amerikalıların dördüdə birinin atası və anası xaricdə doğulmuşdu. Lakin mühacirlərin övlad və nəvələri hakim mədəniyyətlə o qədər qaynayıb qarışdılar ki, bizim günlərdə ABŞ-ın bir çox sakinləri “ilk yurda” xüsusi meyl duymalarına (və ya bu meyli süni şəkildə qorumalarına) baxmayaraq, özlərini məhz amerikalı kimi dərk edir və siyasi cəhətdən Amerikaya loyaf yanaşırlar.

Mədəniyyətlərarası münaqişələrin qarşısının assimilyasiya vasitəsilə alınması sahəsində ABŞ böyük uğurlar qazansa da, bu problemin “amerikasayağı” həllində bir sıra ciddi qüsurlara rast gəlinir.

Hər şeydən öncə, assimilyasiyanın çətinlikləri və onun doğurduğu problemlər az-çox bununla aradan qalxmışdı ki, Amerikaya “xoşbəxt həyat” dalınca gəlmiş mühacirlərin böyük əksəriyyəti könüllü olaraq özü assimilyasiyaya uğramağa – “əsl amerikalı” olmağa can atırdı. Sonrakı nəsillərdə bu istək daha güclü idi. Beləliklə, assimilyasiya əksər hallarda könüllü olaraq və ya sosial mexanizmlərin (məsələn, yad və geridə qalmış mədəniyyətinə görə xocalət hissi) təsiri altında baş verirdi ki, bu da dövlət tərəfindən məcburiyyət zorurətini minimuma endirirdi³.

Lakin tezliklə Amerika cəmiyyəti daha dərin irqi və sosial fərqlər ilə üzbəüz qalanda, assimilyasiyanın adlaya bilməyəcəyi hədlər aşkara çıxdı. Ağdərili köçkünlər və Amerika qitəsinin yerli əhalisi arasında münasibətlərdə assimilyasiyanı məcburiyyət tədbirləri – hinduların zorakı yolla öz yerlərindən köçürülməsi və əsas cəmiyyətdən təcrid olunması əvəz etdi. Amerika cəmiyyəti qaradərili kölələrin və onların nəsillərinin böyük hissəsini də assimilyasiyaya uğrada bilmədi

(hindular kimi, qaradəriliilər də Amerikada mühacirlərin böyük hissəsinin orada peyda olmasından xeyli əvvəl yaşayırdılar). Zorakı yolla silki-irqi sədlərin qoyulması assimilyasiyanın təsir və səmərəsini puça çıxarırdı. XIX əsrin sonlarında Asiyadan yeni mühacirət dalğası axışanda da buna bənzər hallar baş verirdi (bu adamlar əsasən fermalarda nökrəçilik edir, dəmir yolu çəkirdilər).

Assimilyasiya daha bir uçurumu da adlaya bilmədi. XIX əsrin əvvəllərində cənub ştatlarında, özülündə quldarlığın dayandığı xüsusi submədəniyyət, iqtisadiyyat və cəmiyyət meydana gəldi. Amerikalı cənubluların həyat tərzilə onların şimal və qərb ştatlarında yaşayan həmvətənlərinin həyat tərzilə qatıyən bir araya sığmırdı. Bunun nəticəsi olan – “barışmaz münaqişə”ni bütün səylərə baxmayaraq, danışıqlar və güzəştlər yolu ilə həll etmək mümkün olmadı⁴. Bu münaqişə böyüyüb, dörd il sürmüş və çoxlu insan həyatına son qoymuş vətəndaş müharibəsinə çevrildi. Nə cənubluların məğlubıyyəti, nə də köləliyin ləğvi münaqişəni yatıra bilmədi. Xüsusi submədəniyyət və sosial struktur yarandı ki, burada afro-amerikalıların asılı vəziyyəti, bir çox hallarda gerçəkləşdirilən zorakılıq və terrorla hədələmə vasitəsilə möhkəmləndirilirdi.

Bu söylədiklərim, assimilyasiyanın keçmişdəki uğursuzluqlarına aiddir. Lakin indi, XX əsrin sonlarında da məlum deyil ki, bu, tarixən formalaşmış assimilyasiya üsulu getdikcə artmaqda olan ispanidilli azlığın, eləcə də həyatın “kənarına” sıxışdırılmış digər azlıqların Amerika cəmiyyətinə “qaynayıb-qarışması”na” kömək edə biləcəkmi? Görəsən, ABŞ elə bir multimədəni ölkəyə çevriləcəkmi ki, orada assimilyasiya mədəni konfliktləri demokratik prosedurların köməyi ilə həll edə bilməyəcək? Və ya Amerika assimilyasiya üsulundan imtina edərək, elə bir cəmiyyətə çevriləcəkdimi ki, orada mədəni fərqlər qarşılıqlı anlaşma, dözümlülük, bir-birinə uyğunlaşma səviyyəsinin

yüksəldilməsinə gətirib çıxarsın?⁵

Məsələni konsensus yolu ilə həll etmə. Özündə potensial münaqişələr təhlükəsi daşıyan müxtəlif etnik submədəniyyətlər İsveçrə, Belçika və Niderlandda da mövcud olmuşdur. Bu üç demokratik dövlətin təcrübəsindən faydalı nə əxz etmək olar?

Onlardan hər biri hökumətin və parlamentin qərarlarının yalnız yekdilliklə bəyənilməsi və ya heç olmasa geniş konsensus əsasında qəbul edilə biləcək qaydanı təmin edən siyasi strukturları yarada bilmişdir. Çoxluq (majoritar) prinsipi öz yerini yekdillik (konsensus) prinsipinə vermişdir (müxtəlif ölkələrdə müxtəlif dərəcədə). Bir və ya bir neçə etnik qrupun maraqlarına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərə biləcək istənilən hökumət qərarı yalnız bu submədəniyyətlərin hökumətdə və ya parlamentdə olan nümayəndələrinin birmənalı şəkildə bu qərarla razı olduqlarını bildirdikdən sonra qəbul edilə bilər. Bu prinsipin həyata keçirilməsini hər bir qrupdan olan deputatların parlamentdə proporsional təmsil olunmasını təmin edən proporsional nümayəndəlik (PN) sistemi xeyli asanlaşdırır. Belə qrupların nazirlər kabinetində də nümayəndələri vardır. Bu ölkələrdə qəbul edilmiş konsensus praktikasına uyğun olaraq, hər bir submədəniyyəti təmsil edən hökumət üzvləri onların razı olmadıqları siyasi tədbirlərin həyata keçirilməsinə veto qoya bilər. (Politologiyada “konsosiativ demokratiya”ya aid edilən bu cür siyasi quruluş yuxarıda qeyd edilmiş üç ölkənin hər birində öz detallarına görə bir-birindən xeyli fərqlənir. Bu barədə daha ətraflı bax: Olavə B).

Aydındır ki, bu cür konsensus sistemləri yalnız xüsusi və özünəməxsus şərtlərin mövcudluğu halında yaradıla və uğurla işləyə bilər. Bu şərtlər əsasən aşağıdakılardan ibarətdir:

- yüksək dözümlülük (tolerantlıq) dərəcəsi;
- münaqişələri yoluna qoymaq və kompromislər tapmaq bacarığı;

- etibar qazanmış və münaqişələri öz tərəfdarlarında narazılıq doğurmadan həll etməyi bacaran liderlərin olması;
- əsas dəyərlər və məqsədlər məsələsi üzrə konsensus; özü də bu razılaşmanın əldə oluna bilməsi üçün məsələ dairəsi kifayət qədər geniş olmalıdır;
- aşkar separatçı niyyətlərin qarşısını alan ümummilli kimlik (özünü eyniləşdirmə);
- zorakı və ya inqilabi tədbirləri istisna edən demokratik prosedurlara sədaqət.

Bu şərtlər heç də hər yerdə yoxdur və onların olmadığı ölkələrdə konsensual sistemlərin yarana bilməsi ehtimalı yox dərəcədədir. Hətta bu sistemlər hansısa yolla yaransa belə, kəskin mədəniyyətlərarası münaqişələrin təzyiqi altında tez bir zamanda dağıla bilər. Livanın faciəli nümunəsi də bunu göstərir. Bir vaxtlar politoloqların uğurlu “konsosiativ demokratiya” nümunəsi hesab etdikləri bu ölkə, getdikcə güclənən daxili təzyiqin konsensus sisteminin normal fəaliyyətini pozması nəticəsində 1958-ci ildə uzun sürən vətəndaş müharibəsinə sürükləndi.

Seçki sistemləri. Bəzən mədəniyyətlərarası münaqişələri həll etmək ona görə çətin olur ki, siyasətçilər əhəlinin dəstəyini bir-birindən iddia etməklə, özləri münaqişəyə təkən verirlər. Sərəncamlarında məcburiyyət vasitələri olan avtoritar rejimlər bəzən bu münaqişələri lokallaşdırmağa və boğa bilirlər, lakin sonralar ölkə demokratikləşməyə doğru hərəkət etdikcə zorakılıq zəifləməyə başladığında bu münaqişələr yeni qüvvə ilə baş qaldırır. Milli hissləri oyatmaqla “asan uğur” həvəsinə düşən siyasətçilər öz mədəniyyət qruplarının üzvlərində bütün digər qruplara qarşı latent (gizlində közərən – *red.*) düşmənçilik hissi-ni qızışdırırlar. Böyük qüvvəylə üzə çıxan bu nifrət öz zirvəsinə etnik təmizləmələrdə çatmış olur.

Bu cür aqibətdən xilas olmaq üçün politoloqlar elə bir seçki

sistemi yaratmağı təklif edirlər ki, o, liderlərin siyasi niyyətlərini dəyişdirə bilsin və onlara dərk etdirdirsin ki, münaqişəni yoluna qoymaq onu qızıqsıdırmaqdan sərfəlidir. Bu cür sistem nəzərdə tutmalıdır ki, *namizəd yalnız hansısa bir mədəni qrup tərəfindən seçilə bilməz* – qələbə üçün bir neçə iri birliyin dəstəyini almaq lazımdır. Əsas məsələ odur ki, demokratikləşmə prosesinin ilk başlanğıcında siyasi liderləri bu şərtləri qəbul etməyə inandırmaqla bilsən. Fikir ayrılığı doğuran başqa seçki sistemi isə yenə də mədəniyyətlərarası münaqişələr közünü alıxdırmaqla məşğul olacaqdır.

Ayrılma. Mədəni ixtilafı dərinləşdikdə və yuxarıda sadaladığımız üsullar bir səmərə vermədikdə, bir çıxış yolu qalır – etnik qruplar öz milli şüurlarını qoruyub saxlamaq və öz məqsədlərinə çatmaq üçün daxilində kifayət qədər muxtariyyət qazana biləcəkləri müəyyən bir siyasi vahidi yaradırlar. Digər situasiyalarda vəziyyətdən çıxış yolu – federal sistemin yaradılmasıdır, belə ki, həmin sistemin tərkib hissələri olan inzibati vahidlər – ştatlar, əyalətlər, kantonlar kifayət qədər müstəqildir ki, mədəniyyət qrupları üçün “sığınacaq” ola bilsinlər. İsveçrədə yaradılmış harmonik multimədəni cəmiyyətin ən mühüm elementi – onun federal sistemidir. İsveçrə kantonlarının böyük əksəriyyəti mədəniyyət baxımından homogen, yəni eyni mənşəlidir: məsələn, belə bir kantonda frankofonlar – katoliklər, digərində germandilli protestantlar yaşayırlar. Mədəni tələbatların təmin edilməsi üçün kantonlar kifayət qədər hakimiyyətə malikdir.

Multimədəniyyət məsələsinin siyasi demokratik həllinin digər üsulları kimi, İsveçrə variantı da xüsusi şərtlər, mövcud halda iki şərtin olmasını tələb edir. Birincisi, bu həllin ağır nəticələrə səbəb olmaması üçün müxtəlif etnomədəni qruplar kompakt şəkildə yaşamaqlıdır. İkincisi, vətəndaşlar, hətta onlar muxtar inzibati vahidlər üzrə bölünmüş olsalar belə, *ümummilli*

şüura, ümumi məqsəd və dəyərlərə malik olmalıdır, belə ki, bunsuz federativ birlik mövcud ola bilməz. Bu hər iki şərt İsveçrədə vardır, lakin onların mövcud olması heç də ümumi hal deyil.

Yalnız bir şərtin olduğu, lakin ikincisinin olmadığı yerdə çox güman ki, mədəni fərqlər böyüyərək tam müstəqillik haqqında tələbə çevriləcəkdir. Dinc ayrılma yolu ilə bir demokratik ölkənin əvəzinə ikisi peyda olarsa, problemin bu cür həlli qüsursuz – lakin yalnız demokratik standartlara riayət olunduqda qüsursuz sayıla bilər. Məsələn, Norveç İsveç ilə demək olar ki, yüz il ərzində nisbətən müstəqil olduğu ittifaqda yaşadığından sonra 1905-ci ildə dinc yolla tam müstəqillik əldə etmişdi.

Lakin əhalinin etnik qruplarının bir-birinə qarışması səbəbindən birinci şərt axıra qədər yerinə yetirilə bilmədikdə, yeni yaradılmış ölkənin tərkibinə daxil ediləcək etnik azlığın (bir-inin və ya bir neçəsinin) mənafeyinə ciddi ziyan vurula bilər. Bu ziyan həmin etnik azlığın nümayəndələrinin onlara da müstəqillik verilməsi və ya onların hansısa yolla “köhnə vətənlərində” saxlanması haqqında tələblərinə haqq qazandırır. Məhz bu cəhət Kvebek əyalətinin Kanadadan ayrılması problemini bu qədər mürəkkəbləşdirmişdir. Bu əyalətin fransızdilli vətəndaşlarının çoxu tam müstəqillik əldə etmək istərdi, fəqət, onlarla birgə Kanada vətəndaşı kimi qalmaq istəyən xeyli sayda başqa etnik qruplar – ingilis dilli sakinlər, yerli əhalinin nümayəndələri, mühacirlər də yaşayırlar. Kanadada qalmağı üstün tutanların istəyini yerinə yetirmək nəzəri cəhətdən mümkün olsa da, bu məsələnin siyasi cəhətdən necə həll oluna biləcəyi hələ də tam aydın deyildir⁶. İşı çətinləşdirən hallar ondan ibarətdir ki, demokratik ölkələrdə polietniklik probleminin həllinin (mən bu problemlərin hələ hamısını sadalamamışam) bütün üsulları nadir hallarda rast gəlinən xüsusi şərait və şərtlər tələb edir.

“Qocaman demokratiya” ölkələrinin çoxunda əhalinin etnik

müxtəlifliyi zəif ifadə edildiyindən, bu ölkələr bir qayda olaraq böyük etnomədəni münaqişələrə məruz qalmayıblar. Lakin yaşadığımız yüzilliyin sonlarında üzə çıxan tendensiyalar yəqin ki, XXI əsrdə şərtlərin bu xoş durumunun dəyişməsinə gətirib çıxaracaqdır.

DEMOKRATİK ƏQİDƏ VƏ MƏDƏNİYYƏT

Praktiki olaraq hər bir ölkə gec-tez kifayət qədər ciddi sarsıntılara – siyasi, iqtisadi, hərbi, beynəlxalq böhranlara məruz qalır. Deməli, demokratiya “sağ qalmaq” istəyirsə, o, bu sarsıntılardan ləyaqətlə çıxmağı bacarmalıdır. Sabit demokratiyaya gedən yol – günəşli ha-vada xoş gəzinti deyil; təhlükəli, qasırğalı dənizlərdə üzməkdir.

Uzun sürən ağır böhranlar zamanı sərt diktator metodlarına əl atmaqla böhranın öhdəsindən gəlməyi vəd edən avtoritar liderlər tərəfindən demokratiyanın devrilməsi təhlükəsi artmış olur. Çünki, sözügedən metodlar əsas demokratik institutların və prosedurların ləğvini tələb edir.

XX yüzillik boyu demokratik rejimlərin çökməsi adi hal almışdı – bu fəslin əvvəlində bu cür 70 hadisəni xatırlatmışdım. Bununla belə, digər demokratiyalar onların başı üzərini almış qasırğa və tufanları dəf edə bildilər. Özü də bir dəfə deyil, döndönə dəf etdilər. Gördüyümüz kimi, bəzi demokratiyalar hətta kəskin mədəniyyət fərqlərindən doğan təhlükələrin öhdəsindən uğurla gələ bildilər. Onlardan bəzilərinin “dövlət gəmisini” bu ciddi sınaqlardan sonra mükəmməlləşir, təhlükəli səfərlər üçün daha çox uyğunlaşmış olurdu. Bu təlatümlü dövrlərdə duruş gətirə bilmiş dövlətlər sırasında, ilk növbədə “qocaman demokratiyalar” adlandırdığımız ölkələri göstərmək olar.

Bəs onda nə üçün bəzi ölkələrdə demokratik institutlar böhrana davam gətirə bilir, bəzilərinə isə yox? Bu suala cavab vermək üçün artıq sadələşdirmə əlverişli şərtlərə birini

də əlavə etmək lazımdır. Sabit demokratiya qurmaq şansı o ölkələrdə artır ki, siyasi liderlər və sırayı vətəndaşlar demokratik ideya, dəyər və prosedurlara güclü dəstək verirlər. Demokratik baxışların, demokratiyaya sədaqətin mövcud ölkənin mədəniyyətində dərin kök saldığı və nəsil-dən-nəslə ötürüldüyü, yəni ölkə *siyasi demokratiya mədəniyyətinə* malik olduğu hallarda bu cür dəstək daha etibarlı olur.

Siyasi demokratiya mədəniyyəti demokratiya və siyasi hüquq bərabərliyinin arzu edilən məqsədlər olmasına, silahlı qüvvələr və polis üzərində nəzarətin xalq tərəfindən seçilmiş liderlərin əlində olmasının vacibliyinə, 8-ci fəsildə göstərilmiş təməl demokratik institutların bütün hallarda qorunub saxlanılmasının zəruriliyinə, vətəndaşlar arasında yaranmış fikir ayrılıqlarının və fərqlərin dözümlü münasibət tələb etməsinə və bu fərqlərin "yaşamaq haqqına" inanan vətəndaşlar təbəqəsinin formalaşmasına kömək edir.

Bununla mən heç də demək istəmirəm ki, demokratik ölkənin hər bir sakini hökmən nöqsansız demokratik vətəndaşa çevrilməlidir. Xoşbəxtlikdən belə tələb qoyulmur, əks halda heç bir demokratiya mövcud ola bilməzdi. Lakin eyni zamanda, vətəndaşların böyük əksəriyyəti demokratiyanı onun istənilən qeyri-demokratik alternativindən üstün tutmasa və demokratik liderlərə dəstək verməsə idi, demokratiya çətin ki, labüd surətdə üzləşdiyi böhranlardan salamat çıxıb qalardı. Axı o vaxt zorakılığa meyl edən antidemokratların hansısa çoxsaylı azlığı cəmiyyətin öz demokratik institutlarını qorumaq qabiliyyətini sarsıdıb bilərdi.

Lakin bu və ya digər ölkədə insanlar demokratik ideya və prosedurlara inama necə gəlirlər və necə olur ki, bu prosedurlar həmin ölkənin siyasi mədəniyyətinin ayrılmaz hissəsinə çevrilir? Bu suala cavab vermək cəhdi mövcud ölkənin tarixi inkişafının ümumi qanunauyğunluqlarının və ümumi

xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinə tələb edər və biz mövzumuz dairəsindən xeyli kənara çıxmalı olarıq. Ona görə yalnız bunu deməklə kifayətlənəcəyik: "O ölkə xoşbəxtkdir ki, onun tarixi bu cür uğurlu nəticələrə gətirib çıxarıb!"

Lakin təbii ki, tarix heç də həmişə bu cür nəciblik göstərmir. Əksinə çox vaxt ölkəyə elə bir siyasi mədəniyyət sıyıdır ki, bu mədəniyyət ən yaxşı halda demokratik institutlara və ideyalara cüzi dəstək verir və ən pis halda avtoritar rejim üçün son dərəcə əlverişli şərait yaradır.

BAZAR İQTİSADİYYATI ZAMANI İQTİSADI İNKİŞAF

Tarixən elə gətirib ki, demokratik əqidələrin və mədəniyyətin inkişafı ümumi planda "bazar iqtisadiyyatı" kimi müəyyən edilə biləcək hadisə ilə sıx bağlı olur. Daha dəqiq desək, demokratiya üçün ən əlverişli şərait elə bir iqtisadi sistem yaradır ki, orada müəssisələr əsasən dövlətə deyil, xüsusi mülkiyyətə mənsubdur. Yəni söhbət təsərrüfatçılığın sosialist və ya dövlət formasından deyil, kapitalist formasından gedir.

Demokratiya və bazar kapitalizmi arasında sıx əlaqə bir paradoksu üzə çıxarır: bazar kapitalizmi istər-istəməz vətəndaşların siyasi resurslardan bəhrələnməsi sayəsində qeyri-bərabərlik yaradır. Beləliklə, bazar kapitalizmi siyasi hüquq bərabərliyinə ciddi ziyan vurur: vətəndaşların iqtisadi qeyri-bərabərliyi siyasi qeyri-bərabərliyə gətirib çıxarır. Kapitalist ölkəsində bu tam aydınlıqla görünür, orada siyasi bərabərlik ölçətməz bir nemətə çevrilir. Deməli, demokratiya və bazar kapitalizmi arasında daimi gərginlik yaranır.

Bu cür sistemin real alternativini varmı? Elə bir iqtisadi sistem varmı ki, siyasi bərabərlik üçün bu qədər ziyanlı olmasın? Sonrakı iki fəsildə mən bu məsələnin təhlilinə və ümumiyyətlə demokratiya və bazar-kapitalizmi iqtisadiyyatının əlaqəsi məsələsinə qayıdacağam.

Bununla belə, etiraf etməliyəm ki, bazar kapitalizmi və onu törətməmiş cəmiyyət və adətən ona xas olan iqtisadi inkişaf demokratiyanın siyasi institutları üçün yüksək dərəcədə əlverişli olan şərtlərdir.

YEKUNLAR

Yəqin ki, başqa şərtlər – qanunun aliliyi, uzun müddətli sülh və s. də demokratiya üçün faydasız olmaz. Lakin indicə təsvir etdiyim beş şərt fikrimcə ən üstün şərtlərin sırasına daxildir.

Bu fəsildə göstərilmiş dəlillər üç əsas müddəə şəklində ifadə oluna bilər: Birincisi, beş şərtin beşinin də olduğu ölkə hökmən demokratik institutları qoruyub saxlayacaq və inkişaf etdirəcəkdir. İkincisi, beş şərtədən heç birinin olmadığı ölkə çətin ki, demokratik institutları yarada bilsin və hətta yaratsa da, çətin ki, onları qoruyub saxlaya bilsin. Bəs qarışıq şərtlərin – həm əlverişli, həm də əlverişsiz şərtlərin olduğu ölkələrlə bağlı durumu necə qiymətləndirmək olar? Bu sualın cavabını və üçüncü əsas müddəanı qərībā “Hindistan olayı”nı nəzərdən keçirdikdən sonra sizinlə bölüşməyə çalışacağam.

HİNDİSTAN: QƏRİBƏ DEMOKRATIYA

Biz ilk andan Hindistan haqqında heyrətlə düşünməyə məcburuq. Axı göstərdiyimiz şərtlərin çoxu Hindistanda yoxdur. Əgər belədirsə, onda bu hal irəli sürdüyüm dəlillər sistemi ilə ziddiyyətə girmirmi? Bəli, girir, lakin yalnız müəyyən dərəcəyə qədər.

İlk baxışda inanmaq olmur ki, Hindistan öz demokratik institutlarını uzun müddət qoruyub saxlaya bilsin. Dünyada elə bir xalq yoxdur ki, hindlilər qədər çoxsaylı olsun və cürbəcür qadağa və sərhədlərlə üzləşsin. XX əsrin sonlarında əhalisinin sayı bir milyarda çatmış Hindistanın sakinləri linqvistik, silki, dini, sinfi, regional anklavlarda yaşayırlar və bu anklavların hər

biri öz növbəsində saysız-hesabsız əlavə sədlərlə ayrılıb⁷.

Özünü fikirlişin, Hindistanda ümummillil dil yoxdur. Hindistan Konstitusiyası ölkədə işlədilən dillərdən on beşini rəsmi dövlət dili elan etmişdir. Lakin bu da kəskin dil problemini həll etmir: 35 müxtəlif dilin hər birində azı bir milyon hindli danışır. Bundan əlavə 22 000 dialekt mövcuddur.

Əhalinin 80 faizinin induizmə (qalanları əsasən İslam dininin ardıcılardır, Kerala ştatında isə çoxlu xristian yaşayır) etiqad etməsinə baxmayaraq, bu dinin birləşdirici təsiri zəifdir, belə ki, o, e.ə. 1500-cü ildən silklərə ayrılma prinsipini təbliğ edir. Dil sistemi kimi silk sistemi də sonsuzluğa qədər müxtəlifdir və şəxslərə ayrılıb. Hər şeydən əvvəl çoxlu sayda insan var ki, dinin müqəddəs elan etdiyi dörd irsi silkdən heç birinə daxil deyildir – bunlar pariyalar və ya mənfi mənada “toxunulmazlardır”, belə ki, onlarla hər hansı bir ünsiyyət özünü murdarlamağa bərabər sayılır. Lakin bununla məsələ bitmir – bütün silklər saysız-hesabsız subsilklərə bölünür ki, hər bir hindli doğulan andan bunlardan birinə mənsub olur. Silklərin öz üzvlərinin sosial vəziyyətini, onların yaşayış yerlərini, hətta peşə sahəsini təyin edən sərhədləri pozulmazdır.

Hindistan dünyanın ən yoxsul ölkələrindən biridir. Statistika göstərir ki, 1981–1995-ci illər arasında ölkə əhalisinin yarısı hər gün ekvivalenti təxminən 1 ABŞ dollarına bərabər məbləğ xərcləyirdi. Bu parametr üzrə yalnız dörd ölkə Hindistandan kəsibdir. 1993-1994-cü illərdə hindlilərin üçdə biri, yəni 300 milyondan çox insan – əsasən kiçik kəndlərdə kənd təsərrüfatı ilə məşğul olanlar rəsmən “yoxsul” elan edilmişdir. “Human Poverty Index” təşkilatının 1996-cı ilə dair məlumatına görə, inkişaf etməkdə olan 78 ölkə arasında Hindistan bilavasitə Ruandadan öndə 47-ci yeri tuturdu. Bundan əlavə, 15 yaşını ötmüş hindlilərin yarısı və altı yaşını ötmüş qadınların 60 faizi savadsızdır.

Hindistanın 1947-ci ildə müstəqilliyə nail olmasına, 1950-ci ildə isə yuxarıda təsvir etdiyimiz şərtlərin əks olunduğu demokratik konstitusiyayı qəbul etməsinə baxmayaraq, bu ölkənin siyasi praktikasında demokratiya normalarından kənara çıxma və əsas insan hüquqlarının müntəzəm və kobud surətdə pozulması adi hal almışdır⁸. İş adamlarının fikrincə, Hindistan dünyada korrupsiyanın ən çox yayıldığı on ölkənin sırasına daxildir⁹. Üstəlik, 1965-ci ildə demokratik institutlar ləğv edilmiş və diktatura ilə əvəz olunmuşdu: o vaxtkı baş nazir İndira Qandi faktiki olaraq dövlət çevrilişini həyata keçirərək ölkədə fəvqəladə vəziyyət elan etmiş, insan hüquqlarına məhdudiyyətlər qoymuş və müxalifətin minlərlə görkəmli nümayəndəsini həbs etdirmişdi.

Bununla belə, hindlilərin böyük əksəriyyəti demokratik institutlara həmişə dəstək verib. Belə olmasaydı, İndira Qandi hakimiyyəti zəbt etdikdən cəmi iki il sonra nisbətən ədalətli seçkilər nəticəsində hakimiyyətdən məhrum olmazdı – demokratik dəyərlərə biganə olan insanlar heç vaxt onun əleyhinə səs verməzdilər. Təkcə siyasi elita deyil, görünür bütövlükdə hind xalqı İndira Qandinin düşündüyünün əksinə olaraq demokratik institutlara və prosedurlara xeyli sadıq idi. Buna görə, ona avtoritar üsulların köməyi ilə idarə etməyə yol verilmədi.

Hindistanda siyasi həyatın coşğun xarakter daşmasına, bəzən isə birbaşa zorakılıqla müşayiət edilməsinə baxmayaraq, əsas demokratik institutlar qüsurlu olsa belə fəaliyyət göstərməkdə davam edir. Və bu hal sağlam ağıl və məntiqə uyğun proqnozlarla ziddiyyət təşkil edir. Bunu nəylə izah etmək olar? “Hind tapmacası”nın istənilən açması çox da inanılmaz görünməyəcək. Lakin nə qədər təəccüblü olsa da, hind gerçəkliyinin müəyyən cəhdləri əsasında, hər cür təzadlara baxmayaraq, ölkənin öz demokratik institutlarını necə qoruyub saxlaya bildiyini izah etmək mümkündür.

Hər şeydən əvvəl, sadaladığım əlverişli şərtlərin bəziləri orada da var. Hindistan hərbiçiləri özləri seçkilə liderlərə təbəçilik kodeksini hazırlamışlar və ona əməl edirlər – bu ənənənin kökləri ölkənin müstəmləkə dövrünə gedib çıxır. Bu yolla Hindistan inkişaf etməkdə olan ölkələrin çoxunda demokratiyanı təhdid edən ən böyük təhlükədən xilas ola bilmişdi. Hindistan ordusunda formalaşmış ənənələr Latın Amerikasından fərqli olaraq uğurlu hərbi çevrilişə və hərbi diktaturanın qurulmasına ümid etməyə imkan vermir. Polis korrupsiyaya nə qədər qurşansa da, çevriliş etməyə qabil olan müstəqil siyasi qüvvə təşkil etmir.

Bundan əlavə, ölkəni müstəqilliyə çıxarmış, onun Konstitusiyasının mühüm müddəalarını tərtib etməyə və əsas demokratik institutlarını yaratmağa kömək etmiş müasir Hindistanın baniləri demokratik baxışların tərəfdarı olmuşlar. Onların başçılıq etdiyi siyasi hərəkatlar demokratik ideyalara riayət edir və demokratik institutların zəruriliyi fikrinə dəstək verirdi. Demək olar ki, *Hindistanda demokratiya milli ideologiyaya çevrilmişdir* və bu, demokratiya tarixində nadir haldır. Hindlilərdə vahid millətə mənsubiyyət hissi nə qədər zəif ifadə olunsada, onlar demokratik ideya və əqidələrə bir o qədər möhkəm və candan bağlıdırlar, hindlilərin yalnız cüzi hissəsi qeyri-demokratik alternativlərə tərəfdar çıxır.

Bundan əlavə multimedəni Hindistan dünyada induist inanc və mərasimlərin bu qədər geniş yayıldığı yeganə ölkədir: orada hər on insandan səkkizi induizmə etiqad edir. Silk sisteminin ayrılmağa imkan yaratmasına, şovinizm havası ilə köklənmiş induistlərin daim müsəlman azlığını təhdid etməsinə baxmayaraq, bu din hindlilərin əksəriyyətində vahid milli birliyə mənsubluq hissənin formalaşmasına müəyyən qədər kömək edir.

Lakin biz bu faktorların demokratik institutların möhkəm-

lənməsinə imkan yaratdığını etiraf etsək də, görürük ki, əhalinin böyük əksəriyyətinin yoxsulluğu və kəskin multimədəni fərqlər demokratik rejimi devirmək və avtoritar diktatura qurmaq üçün kifayət qədər güclü olan anti-demokratik hərəkətlərin sürətli inkişafı üçün münbit zəmin yaradır. Bəs nə üçün bu, baş vermir? Məsələnin daha yaxından öyrənilməsi gözlənilməz “kəşflərə” gətirib çıxarır.

Birincisi, hər bir hindli hansısa mədəni azlığın üzvüdür və həmin azlıq öz cüziliyinə görə ölkəni *təklidə idarə etmək* iqtidarında deyil. Hindistanın külli miqdarda anklavlara bölünməsi o deməkdir ki, onlardan hər biri ayrılıqda hədsiz kiçikdir, yəni nəinki əksəriyyətin mənafeyini təmsil etmir, həm də hərbiçilərin və polis orqanlarının həyata keçirə biləcəyi kütləvi məcburiyyət üsullarını tətbiq etmədən, nəhəng və rəngarəng ərazidə hakimiyyəti ələ keçirmək və saxlamaq üçün gücsüzdür. Lakin biz gördük ki, zorakı məcburiyyət üsulları da bu iş üçün yaramır.

İkincisi, bəzi istisnalarla, bu *etnomədəni azlıqların üzvləri kompakt halda yaşayırlar*, ölkənin müxtəlif regionlarına səpələniblər. Bunun nəticəsində bu qrupların böyük bir hissəsi Hindistan hüduqlarından kənarda müstəqil dövlət yarada biləcəklərinə ümid edə bilməzlər. İstər-istəməz onlar Hindistanın vətəndaşı olaraq qalmağa məcburdurlar. Ölkənin tərkibindən çıxmaq mümkün olmadığına görə, yeganə alternativ – Hindistan hüduqları daxilində digər etnik anklavlarla ittifaqa girməkdir¹⁰.

Və nəhayət, hindlilərin çoxu üçün sadəcə olaraq demokratiyanın real alternativini yoxdur. *Azlıqlardan heç biri özlüyündə demokratik institutları devirmək və avtoritar rejim qurmaq gücündə deyil*. Onlardan heç biri bunun üçün güc təşkilatlarının zəruri köməyinə ümid edə və öz müstəqil dövlətini yarada bilməz, eləcə də onlar demokratiyanın hansısa cəlbədicə ideoloji və institusional alternativini irəli sürmək iqtidarında deyildir.

Əvvəlki təcrübə göstərir ki, müxtəlif azlıqların istənilən az-çox əhəmiyyətli koalisiyası öz pərakəndəliyi, arada vəhdətin olmaması səbəbindən hakimiyyətə gələ və üstəlik avtoritar hökumət yarada bilməz. Deyilənlərdən görünür ki, bütün hindlilər üçün müasir idarəetmənin yeganə məqbul forması – demokratiyadır.

Təbii ki, istənilən ölkənin tarixi kimi, Hindistan demokratiyasının tarixi də burada təsvir etdiyimizdən xeyli mürəkkəbdir. Lakin son nəticədə o, formullaşdırmağa vəd etdiyim *üçüncü müddəanı* təsdiq edir. Demokratiya üçün əlverişli şərait yaranan beş şərtədən birinin və ya bir neçəsinin olmadığı ölkədə demokratiyanın mövcudluğu ehtimalı azdır, ancaq bununla belə mümkündür.

NƏ ÜÇÜN DEMOKRATIYA BÜTÜN DÜNYAYA YAYILIB?

Fəslin əvvəlində xatırlatmışdım ki, XX yüzillik ərzində demokratiyanın dönə-dönə iflasa uğramasına baxmayaraq, yüzilliyin sonlarında o, demək olar bütün dünyaya yayılmışdı. İndi biz bu zəfərin səbəbini izah edə bilərik. Təsvir etdiyimiz əlverişli şərtlərə dünya ölkələrində əvvəllərdə olduğundan xeyli tez-tez rast gəlinirdi:

- Müstəmləkəçi imperiyalar dağıldıqca, xalqlar müstəqillik əldə edir, totalitar rejimlər çökür, beynəlxalq birlik isə demokratikləşmə prosesinə dəstək verir, demokratiyaya düşmən kəsilmiş hansısa xarici qüvvələr tərəfindən müdaxilə təhlükəsi tədricən yoxa çıxırdı.
- Yalnız mülki şəxslərə deyil, ordu rəhbərliyinə də aydın olandan sonra ki, hərbi rejimlər müasir cəmiyyətin irəli sürdüyü tələblərə adekvat cavab vermək iqtidarında deyil, hərbi diktaturanın qurulma təhlükəsi azalmışdı. Çünki, bu diktaturalar öz rüsvayçı naşılığını dönə-dönə nümayiş etdirmişdi. Beləliklə, dünyanın bir çox ölkələrində demokratiyanı hədələyən ən qədim və ən

ciddi təhlükələrdən biri nəhayət ki, aradan götürülmüş və ya xeyli dərəcədə azaldılmışdı.

- Demokratikləşmə prosesinin getdiyi bir sıra ölkələrin əhalisinin xeyli dərəcədə yekinsliyə çatması ciddi etnik-mədəni münaqişələrdən yaxa qurtarmağa imkan verir. Bu daha çox müxtəlif mədəniyyətlərin iri konqlomeratlarına deyil, kiçik ölkələrə aiddir. Mədəniyyətlərin əhəmiyyətli dərəcədə divergensiyasının (fərqlərin, uyğunsuzluqların – *red.*) müşahidə edildiyi ölkələrdə konsensus sistemi işə salınmışdı. Hindistanda heç bir mədəni azlıq dövləti idarə etmək gücünə malik deyildi. Bunun ziddinə olaraq, etnik münaqişələrin xüsusilə kəskin şəkil aldığı ölkələrdə (Afrika dövlətlərində və keçmiş Yuqoslaviyanın tərkib hissələrində) demokratikləşmə çox vaxt eybəcər formalar alırdı.
- Totalitar sistemlərin, hərbi diktaturaların və digər bir çox avtoritar rejimlərin açıq-aşkar iflası ona gətirib çıxardı ki, antidemokratik ideyalar və baxışlar demək olar ki, bütün dünya əhalisinin gözündə öz əvvəlki cazibədarlığını itirdi. Başər tarixində hələ heç vaxt demokratik ideyalar və institutlar bu qədər insanın dəstəyini qazanmamışdı.
- Hər bir ölkədə bir-birinin ardınca bazar kapitalizmi institutları peyda olurdu. Bazar kapitalizmi təkcə sürətli iqtisadi inkişafa və rifah halının yüksəlməsinə deyil, həm də cəmiyyətin strukturunun köklü şəkildə dəyişdirilməsinə gətirib çıxardı, bu cür dəyişiklik isə demokratik ideyalara və institutlara rəğbət bəsləyən çoxsaylı və nüfuzlu orta təbəqəni törətdi.

Bu və çox güman digər səbəblərə görə, XX yüzillik demokratiyanın zəfər yürüşü əsri oldu. Buna baxmayaraq təntənə keçirmək hələ tezdir. Belə ki, bir çox “demokratik” ölkələrdə əsas de-

mokratik institutlar ya zəifdir, ya da natamamdır. 1-ci cədvəldə (2-ci fəsil) mən 65 ölkəni demokratik adlandırmışdım, lakin onları üç qrupa bölmək daha düzgün olardı – “ən demokratik ölkələr” (35), “xeyli dərəcədə demokratik ölkələr” (7) və “cüzi dərəcədə demokratik ölkələr” (23) (bax: Əlavə C)¹¹. Beləliklə, “demokratiyanın təntənəsi” təsəvvür etmək istədiyimiz qədər də tam deyildir.

Bir məsələ də bizi düşündürməlidir: görəsən, demokratiyanın uğurları XXI yüzillikdə də davam edəcəkmi? Bu sualın cavabı demokratik ölkələrin bir sıra problemlərin öhdəsindən nə dərəcədə ləyaqətlə gələ bilməsindən asılıdır. Mən artıq bunlardan birini – bilavasitə bazar kapitalizminin ziddiyyətli nəticələrindən irəli gələn problemi xatırlamışdım: bazar kapitalizminin bəzi cəhətləri demokratiya üçün əlverişli, bəzi cəhətləri isə ziyanlıdır. Nə üçün belə olduğunu sonrakı iki fəsildən öyrənmə biləcəyik.

13 - c ü F Ə S İ L

Nə üçün bazar kapitalizmi demokratiya üçün əlverişlidir

Demokratiya və bazar kapitalizmi elə bir ər-arvad cütliyünü xatırladır ki, onların nikahı idilliyadan uzaqdır və daim coşğun dava-dalaşla müşayiət olunur, ancaq buna baxmayaraq hələ də davam edir, çünki tərəflərdən heç biri boşanmaq istəmir. Əgər biz bənzətməni botanikadan götürsək, onda demək olar ki, demokratiya və bazar kapitalizmi müəyyən bir antaqon-ist simbi-ozda yaşayırlar.

Onlar bir-birləri ilə olduqca mürəkkəb münasibətlərdə ol-salar da, müxtəlif siyasi və iqtisadi sistemlərdə aparılan, daim zənginləşən təcrübələr bizə beş mühüm nəticəyə gəlməyə im-kan verir. Bu fəsildə onların üçünü, sonrakı fəsildə isə qalan ikisini nəzərdən keçirəcəyik.

1. Poliarxik demokratiya yalnız bazar iqtisadiyyatının üstünlük təşkil etdiyi ölkələrdə zamanın sınağından çıxıb bilər; qeyri-bazar iqtisadiyyatının hökm sürdüyü ölkələrdə isə onun ömrü heç vaxt uzun olmur.

Mövcud halda yalnız poliarxik demokratiyaya aid olan bu müddəanı tam ixtiyarla, qədim Yunanıstan, Roma, orta əsrlər İta-liyasının şəhər-dövlətlərində inkişaf etmiş xalq idarəetməsinə, habelə Şimali Avropa ölkələrində nümayəndəli institutların təkamülünə və dövlət idarəetməsində vətəndaşların iştirak dərəcəsinin yüksəldilməsinə aid etmək olar. Lakin mən 2-ci

fəsildə qismən də olsa işıqlandırılmış məsələnin tarixi üzərində dayanmaq istəmirəm, belə ki, əsas məqsəd bütün diqqəti müa-sir nümayəndəli demokratiyanın institutları, yəni poliarxik de-mokratiya üzərində cəmləməkdir.

Burada isə nəticələr tamamilə birmənalıdır. Poliarxik de-mokratiya yalnız bazar iqtisadiyyatının bərqərar olduğu öl-kələrdə mövcuddur və heç vaxt qeyri-bazar iqtisadiyyatlı ölkələrdə yaranmır (yaransa da, çox qısa müddətə yaranır. Nə üçün belədir?

2. Bu sarsılmaz qarşılıqlı əlaqə onunla izah olunur ki, bazar kapi-talizminin bəzi əsas cəhətləri onu demokratik institutlar üçün əlverişli faktora çevirir. Bunun əksi də həqiqətdir: qeyri-bazar iqtisadiyyatı-nın müəyyən xarakteristikaları demokratik inkişafın perspektivlərinə fəlakətli təsir göstərir.

Bazar kapitalizmində iqtisadi subyektlər (firmalar, fer-malar və s.) dövlətə deyil, xüsusi mülkiyyətə məxsusdur. Bu subyektlərin əsas məqsədi qazanclar, аренда haqqı, kre-dit faizləri formasında iqtisadi uduş əldə etməkdir. Həmin müəssisələrə başçılıq edənlər ümumi rifah və ya ümumi səadət kimi geniş miqyaslı və ali məqsədlər güdmürlər. Onları yal-nız şəxsi maraqları hərəkətə gətirir və bəzən bu onlar üçün yeganə stimul olur. Bazar müəssisə sahiblərinə, müdirlərinə və əməkdaşlarına, demək olar ki, bitkin informasiya verdiyindən, onlar mərkəzi hakimiyyət orqanlarının köməyi olmadan da müstəqil qərarlar qəbul edə bilirlər (Ancaq bu o demək deyildir ki, qanunlar və qanunaltı tənзимedicі aktlar olmadan ötürürlər – bu məsələyə mən sonrakı fəsildə qayıdacağam).

Bizim intuitiv təsəvvürlərimizin ziddinə olaraq, məhz bazar bu iqtisadi subyektlərin fəaliyyətini əlaqələndirir və nəzarətdə saxlayır.

Tarix sübut edir ki, saysız-hesabsız qərarların bir-birləri ilə rəqabət aparan, öz şəxsi maraqları naminə çalışan və bazarın verdiyi informasiya ilə hərəkətə gətirilən çoxsaylı və müstəqil

subyektlər tərəfindən qəbul edildiyi sistem bizə məlum olan hər hansı bir sistemdən daha çox mal istehsal edir və daha səmərəli xidmətlər göstərir. Bundan əlavə o, qeyri-adi nizam və dürüstlüklə işləyir.

Bazar kapitalizmi bir qayda olaraq əvvəl-axır iqtisadi inkişafa səbəb olur, iqtisadi inkişaf isə demokratiya üçün çox faydalıdır. O, hər şeydən əvvəl rüsvayçı kasıblığı aradan götürür, həyat səviyyəsini yüksəldir və deməli, sosial və siyasi ziddiyyətlərin minimuma endirməsinə kömək edir. İqtisadi münaqişələr baş qaldırmış olsa, kapitalizm iddiaların qarşılıqlı ödənilməsinə təmin edən böyük miqdarda resursların istehsalına və hər iki tərəfin mənfəətini təmin edə biləcək sazişlərin işlənilib hazırlanmasına imkan yaradır. (İqtisadi inkişaf olmadıqda iqtisadi münaqişələr *oyunlar nəzəriyyəsi* dili ilə desək "sıfır məbləğli oyun"a çevrilir, yəni belə bir formül ilə ifadə olunur: "Nəyi ki, mən udmuşam, sən uduzmuşam, nəyi ki, mən uduzmuşam, sən udmuşam". Bu halda əməkdaşlıq öz mənasını itirir.) İqtisadi inkişaf həmçinin ayrı-ayrı şəxslərə, sosial qruplara və bütövlükdə dövlətə təhsilin inkişaf etdirilməsi üçün əlavə resurslar verir və bununla savadlı və təhsilli vətəndaşların sayının çoxalmasına şərait yaradır.

Bazar kapitalizmi öz sosial-siyasi nəticələri ilə də demokratiya üçün əlverişlidir. O, cəmiyyətdə mülkiyyət sahiblərinin geniş orta təbəqəsini yaradır, bu təbəqə isə bir qayda olaraq təhsil almağa, müstəqil yaşamağa, şəxsi azadlığa, xüsusi mülkiyyətin toxunulmazlığına, qanuna itaətə, dövlətin idarə olunmasında iştirak etməyə can atır. Hələ Aristotel deyirdi ki, orta təbəqə demokratik ideyalar və institutların təbii müttəfiqidir.

Və nəhayət, axıncısı və yaqın ki, ən vacibi: iqtisadi sistemin mərkəzsizləşdirilməsi – bir çox qərarların nisbətən müstəqil olan xüsusi şəxslər və şirkətlər tərəfindən qəbul edilməsi sayəsində bazar kapitalizmi güclü və hətta avtoritar mərkəzi

hökumətin olması zəruriliyini aradan götürür.

Qeyri-bazar iqtisadiyyatı yalnız o yerdə ola bilər ki, resurslar məhdud, iqtisadi qərarlar isə qabaqcadan bəllidir və çox variant arasından seçim tələb etmir. Lakin daha mürəkkəb təşkil edilmiş cəmiyyətdə xaosdan qaçmaq və heç olmasa nisbətən yüksək yaşayış səviyyəsini təmin etmək üçün, bazar mexanizmi olmadıqda, ölkə iqtisadiyyatını əlaqələndirən və nəzarətdə saxlayan başqa mexanizmlərin müdaxiləsi tələb olunur. Burada yeganə başqa variant – hökumətdir. Bu variantda, qeyri-bazar iqtisadiyyatında müəssisənin formal qanuni sahibinin kim olmasından asılı olmayaraq, onun əvəzinə hökumət qərar qəbul edir və elə hökumət də idarəetməni həyata keçirir. İqtisadiyyatın əlaqələndirilməsinin bazar mexanizmləri olmadıqda, bütün resursların – kapitalın, əməyin, maşınların, torpağın, binaların, yaşayış mənzillərinin, xalq istehlakı mallarının və sairənin bölgüsünü məhz hökumət öz üzərinə götürür. Bunun üçün hökumətə geniş və hərtərəfli plan və bu planın işlənilib hazırlanmasını, realizəsini və onun icrasına nəzarəti həyata keçirə biləcək məmurlar lazım olur. Bütün bu hədsiz çətin vəzifələr külli miqdarda doğru informasiya tələb edir. İnsanları öz direktivlərinə tabe olmağa inandırmaq üçün məmurlar müvafiq təsir vasitələrini tapmalı və tətbiq etməli olurlar. Bunlara qanuni (əmək haqqı və mükafatlar şəklində) və qeyri-qanuni (rüşvət) həvəsləndirmə metodları, eləcə də məcburiyyət – cəza ("iqtisadi cinayətlərə" görə ölüm cəzasına qədər) vasitələri aiddir. Keçid dövrlərinin qısa müddətli şərtləri ilə müəyyən edilən nadir situasiyalar istisna edilməklə (mənbə bu keçid dövrlərinə hələ qayıdacaqam), heç bir hökumət bu vəzifənin öhdəsindən gələ bilməz.

Lakin bununla belə əsas məsələ mərkəzləşdirilmiş planlı iqtisadiyyatın səmərəsizliyində deyil, onun sosial və siyasi sahələrdə doğurduğu nəticələrdədir. Planlı iqtisadiyyat

ölkənin bü-tün ehtiyatlarını dövlət rəhbərliyinin sərəncamına verir. İstənilən rəhbərin bu cür gözlənilməz və qeyri-adi siyasi uğurun nəylə nəticələnəcəyini bilmək üçün yuxarıdakı aforizmi xatırlamaq kifayətdir: "Hakimiyyət insanı pozur, mütləq hakimiyyət isə insanı tamamilə pozur". Mərkəzləşdirilmiş planlı iqtisadiyyat sanki hökumətə deyir: *"Bütün bu iqtisadi resursları öz hakimiyyətinin konsolidasiyası və möhkəmləndirilməsi üçün zəbt edə bilərsiniz!"*

Siyasi liderlər bu tamahın öhdəsindən gəlmək üçün qeyri-adi fədakarlığa malik olmalıdır. Lakin nə qədər kədərli olsa da, tarix sübut edir ki, mərkəzləşdirilmiş planlı iqtisadiyyatın verdiyi külli miqdarda resurslardan istifadə etmək imkanı qazanmış bütün hökmdarlar öz hərəkətləri ilə yuxarıdakı aforizmin doğruluğunu sübut edirlər.

Despotların bəziləri öz hüdudsuz hakimiyyətlərindən öz vətəndaşlarının xeyri üçün, digərləri isə ziyanı üçün istifadə ediblər. Birincilərin də, ikincilərin də adları tarixə yazılıb, bununla belə, hesab edirəm ki, despotlar son nəticədə insanlığa xeyirdən çox ziyan verirlər. Hər necə olsa da, mərkəzləşdirilmiş planlı iqtisadiyyat sistemi həmişə avtoritar rejimlərlə ən sıx şəkildə əlaqədə olur.

BƏZİ QEYD-ŞƏRTLƏR

Hər iki nəticə qanunauyğundur, lakin burada bir neçə qeyd-şərtə ehtiyac vardır.

Hər şeydən əvvəl, iqtisadi inkişaf təkcə demokratik ölkələrdə olmaya da bilər, eləcə də vacib deyil ki, staqnasiya (durğunluq – *red.*) yalnız qeyri-demokratik rejimlərə xas olsun. İlk baxışdan, iqtisadi inkişaf və idarəetmənin yaxud rejimin növü arasında qarşılıqlı əlaqə yoxdur¹.

Həm də demokratiya yalnız bazar kapitalizmi ölkələrində mövcud olduğu halda, bazar kapitalizmi qeyri-demokratik

ölkələrdə də yarana bilər. Bu ölkələrin bəzilərində, – xüsusən Tayvanda və Cənubi Koreyada, – iqtisadi inkişafı və bazar iqtisadiyyatını müşayiət edən faktorlar (yuxarıda bu faktorları sadalamışam) demokratikləşməyə kömək edir. Bu iki ölkədə bazar iqtisadiyyatının və ixracı təşkil edən istehsalatın inkişafına, habelə iqtisadi artıma və çoxsaylı, təhsilli orta sinfin yaranmasına şərait yaratmış avtoritar liderlər özləri də bilmədən özlərinə "qəbir qazmış" olublar. Beləliklə bazar kapitalizmi və iqtisadi inkişaf demokratiyaya xeyir gətirir və son nəticədə qeyri-demokratik rejimlər üçün fəlakətə çevrilir. Yeri gəlmişkən, XXI yüzillikdə avtoritar Çinin bazar kapitalizminin meydana gətirdiyi demokratiya qüvvələrinin öhdəsindən gəlib-gəlməyəcəyinin şahidi olacağıq.

Vacib deyil ki, bazar kapitalizmi hökmən, bizə XX əsrdən tanış olan urbanist-industrial və ya post-industrial "qişafədə" mövcud olsun. O, aqrar "qişafədə" də peyda ola bilər. İkinci fəsildən yadıımızdadır ki, XIX əsrdə əsas demokratik institutlar (qadınlara seçki hüququnun verilməsi istisna olunmaqla) artıq dünyanın bir neçə ölkəsində inkişaf etmişdi. Bunlar, yəni ABŞ, Kanada, Yeni Zelandiya, Avstraliya əsas etibarilə aqrar dövlətlər idi. 1790-cı ildə ABŞ Konstitusiyası qəbul edilərkən, ölkənin 4 milyon sakininin yalnız 5 faizi əhali 2 500 nəfərdən çox olan şəhərlərin payına düşürdü, qalan 95 faiz kənd fermalarında yaşayırdı. 1820-ci ildə, poliarkik demokratiyanın demokratik institutlarının (onların fəaliyyəti yalnız ağ irqin kişi cinsindən olan insanların əhatə edirdi) artıq möhkəm kök saldığı dövrdə ümumi sayı 10 milyona güclə çatan ABŞ vətəndaşlarının 9 milyonunu əvvəlki kimi kənd yerlərində yaşayırdı. 1860-cı ildə, vətəndaş müharibəsi ərəfəsində, ölkədə 30 milyondan çox insan yaşadığı dövrdə hər on nəfərdən səkkizi kənd yerlərində məskunlaşmışdı. Alekssis de Tokvilin təsvir etdiyi Amerika sənaye ölkəsi deyil, aqrar ölkə idi. Bu aqrar cəmiyyətdə

təsərrüfatçılığın ən geniş yayılmış növü təbii ki, xüsusi fermalar idi. Və bu fermaların istehsal etdiyi məhsulun böyük hissəsi elə onların özləri tərəfindən yeyilirdi.

Qeyd etmək vacibdir ki, bu, demək olar tamamilə mərkəzsizləşdirilmiş (sənayeləşmənin meydana gəlməsindən sonra-kı dövrdə olduğundan daha çox dərəcədə) iqtisadiyyat siyasi liderlərə onlar üçün zəruri olan resurslardan istədikləri kimi istifadə etməyə imkan vermirdi və azad fermerlərin çoxsaylı təbəqəsini yaratmışdı. Demokratiyanın inkişafına bu, olduqca səmərəli təsir göstərirdi. Elə Tomas Ceffersonun respublika haqqında təsəvvüründə də, demokratiyanın zəruri əsası – müstəqil fermerlərdən ibarət olan aqrar cəmiyyət idi.

“Qocaman demokratiyanın” bir neçə ölkəsinə xas olan və hələ sənaye dövründən əvvəl formalaşmış xüsusiyyətlər bu ölkələrin sonrakı sənaye inkişafına təsir etmişdimi? Əlbəttə etmişdi. Bu hal belə bir mühüm müddəanı təsdiq etmişdi: müstəqil vətəndaşlardan ibarət millətin yaranmasına şərait yaradan *mərkəzsizləşdirilmiş iqtisadiyyat* nələrin üzərində qurulmasından asılı olmayaraq, demokratik institutların inkişafı və qorunub saxlanması üçün çox faydalıdır.

Bayaq mən, inkişafın *keçid mərhələlərində* yaranan və nadir hallarda rast gəlinən situasiyanı – hökumətin mərkəzləşdirilmiş planlı iqtisadiyyatı effektiv surətdə idarə edə bildiyi halı ayrıca qeyd etmişdim. Bu cür hökumətlər Böyük Britaniyada və ABŞ-da dünya müharibələri dövrlərində olmuşdu və onlar demokratik hökumətlər idi. Lakin bu hallarda da istehsalın planlaşdırılması və resurslar bölgüsü konkret müəyyən edilmiş məqsəd – müdafiə ehtiyaclarının ödənilməsini mülki əhalinin əsas mallar və xidmətlərlə təmin edilməsi ilə əlaqələndirmək məqsədi güdürdü. Hərbi iqtisadiyyatın tələbləri cəmiyyətdə geniş dəstək almışdı. Doğrudur, bir para yerlərdə “qara bazarlar” peyda olmuşdu, lakin bu hal elə geniş yayılmamışdı ki, re-

surslar bölgüsü və qiymətlərə nəzarət üzrə mərkəzləşdirilmiş sistemin effektivliyini zəiflədə bilsin. Müharibə qurtardıqdan sonra bu sistem dərhal aradan götürüldü və hökumət iqtisadiyyatda öz üstünlüyündən siyasi məqsədlər üçün istifadə edə bilmədi.

Müharibə dövründə fəaliyyət göstərən bu sistemləri nəzərə almasaq, mərkəzləşdirilmiş planlı iqtisadiyyat yalnız “xalis antidemokrat” liderlərin başçılıq etdikləri dövlətlərdə mövcud idi və buna görə, bu iqtisadi sistemin özünün demokratiyaya yetirdiyi ziyanı bu diktatorların ideoloji göstərişlərindən irəli gələn ziyandan fərqləndirmək çətindir. Lenin və Stalin demokratiyaya o qədər düşmən kəsilmişdilər ki, demokratik institutların yaranmasının qarşısını mərkəzləşdirilmiş planlı iqtisadiyyatın köməyi olmadan da ala bilərdilər. Planlı iqtisadiyyat onlara öz iradələrini başqalarına sırmaq üçün maksimum resurslar verməklə yalnız onların işini asanlaşdırmışdı.

Əslində, heç vaxt, demokratik institutların və dinc dövrdə fəaliyyət göstərən mərkəzləşdirilmiş planlı iqtisadiyyatın bir-birinə “calaq” edilməsi üzrə eksperiment aparılmayıb. Ümidvaram ki, gələcəkdə də bu cür eksperimentə ehtiyac olmayacaqdır. Bunun nəylə nəticələnəcəyini əvvəldən də görmək çətin deyil: demokratiya üçün bu eksperiment yaxşı heç nə vəd etmir.

Lakin ədalət xatirinə qeyd edək ki, bazar kapitalizminin digər hər hansı bir iqtisadi sistemlə müqayisədə demokratiya üçün daha əlverişli olmasına baxmayaraq, onun özü də müəyyən hallarda demokratiyanın inkişafına mənfi təsir göstərə bilər. Biz bu məsələni sonrakı fəsildə nəzərdən keçirəcəyik.

Nə üçün bazar kapitalizmi demokratiyaya ziyan vurur

Demokratiya nöqteyi-nəzərindən bazar iqtisadiyyatını diqqətlə gözdən keçirsək, görürük ki, qədim romalıların allahı Yanus kimi onun da iki üzü var. Mehribanlıq oxunan bir üzü demokratiyaya baxır, düşmənçilik yağan o biri üzü isə əks tərəfə yönəlib.

3. *Demokratiya və bazar kapitalizmi daim qarşılıqlı münaqişədədir və bununla onlar bir-birlərinin fəaliyyətini məhdudlaşdırır və formasını dəyişdirirlər.*

1840-cı ildə bazar iqtisadiyyatı özünün avtomatik tənzim olunan torpaq, kapital və fəhlə qüvvəsi bazarları ilə birgə İngiltərədə bərqərar oldu. Bazar kapitalizmi öz rəqibləri üzərində bütün cəbhə boyu qələbə çala bilmişdi. Onun üstünlüyü təkcə iqtisadiyyat nəzəriyyəsi və praktikasında deyil, həm də siyasət, hüquq, ideologiya və fəlsəfə sahələrində də aşkar nəzərə çarpırdı. Elə görünürdü ki, kapitalizmin opponentləri yeniləblər. Lakin xalqın hələ demokratiyadan öncəki dövrlərdə səs vermək hüququna malik olduğu İngiltərə kimi bir ölkədə bu qələbə qəti xarakter daşıya bilməzdi¹. Belə ki, bazar kapitalizmi bəzilərinə mənfəət gətirdiyi halda, digərlərinə gözənləndiyi kimi ziyan vururdu.

O vaxtlar İngiltərədə, güclü məhdudiyyətlər qoyulmuş seçki hüququ istisna olmaqla, bütün demokratik siyasi institutlar

tam qüvvə ilə işləyirdi. Seçki hüququna gəlincə isə, 1867-ci və 1884-cü illərdə bu hüquq genişləndirilmiş, 1884-cü ildən sonra isə faktiki olaraq yetkinlik yaşına çatmış bütün kişilər səs vermək hüququ qazanmışdı. Beləliklə ölkənin siyasi sistemi kapitalizmin rəqiblərinə “əl-qol açmaq” imkanı verdi. “Laissez-faire”-nin (dövlətin iqtisadiyyatı tənzim etməkdən könüllü olaraq imtina etdiyi sistem – *red.*) rəqibləri öz narazılıqlarını siyasi xadimlər, partiyalar, proqramlar, ideyalar, fəlsəfələr, kitab və qəzetlər, ən başlıcası isə seçkilər vasitəsi ilə bəyan etmək imkanı əldə etdilər. Təzəlikcə təşkil edilmiş leyborist (fəhlə – *red.*) partiyası öz fəaliyyətini zəhmətkeşlərin vəziyyətinin yaxşılaşdırılması məsələsi üzərində cəmlədi.

Tənqidçilərin bir qismi tam azad bazar iqtisadiyyatını yalnız tənzim etmək təklifi ilə kifayətlənir, digərləri onun tamamilə ləğv olunmasını tələb edirdilər. Kompromis variantlar da irəli sürülürdü: “gəlin, hələlik onu tənzimləyək, məhv etmək isə sonranın işidir”. Kapitalizmi aradan götürmək istəyənlər axıra qədər heç nə edə bilmədilər. Dövlət müdaxiləsini və tənzimləməni təklif edənlər isə çox şeyə nail oldular.

Bu, İngiltərədə də, digər Qərbi Avropa ölkələrində də, bir sıra ingilis dilli ölkələrdə də baş verdi. Xalqın narazılığının hökumətə təsir göstərə bildiyi ölkələrdə “laissez-faire” iqtisadiyyatı duruş gətirə bilməzdi. Demokratik ölkədə bazar kapitalizmi dövlət müdaxiləsi və tənzimləməsi olmadan iki səbəbə görə mümkün deyildi.

Birincisi, bazar kapitalizminin əsas institutlarının özləri dövlət tənzimlənməsini tələb edirlər. Rəqabətli bazarlar, müəssisəyə sahib olma məsələləri, müqavilə öhdəliklərinin icrası, monopoliizm ilə mübarizə, mülkiyyət hüququnun müdafiəsi – bazar kapitalizminin sadaladığımız və digər sahələri bütövlükdə dövlətin müstəsna səlahiyyətinə aiddir, belə ki, bu sahələr qüvvədə olan qanunvericilikdən və hökumətin həyata keçirdiyi

siyasi kursdan asılıdır.

İkincisi, dövlət tənzimləməsi olmasa, bazar iqtisadiyyatı əhəlinin müəyyən qruplarına hökmən ziyan vura bilər. Öz şəxsi mənfəətini güdən iqtisadi subyektlər adətən başqalarının mənfəətini nəzərə almağa çalışmır, əksinə, özlərinə xeyir gətirə biləcəyi hallarda bu mənfəətləri həvəslə qurban verir, kiməsə vurulmuş ziyanı görə vicdan əzabını belə bir bəraətlə asanca "ovudurlar": "Filan şeyləri mən etməsəydim, kimsə başqa birisi edəcəkdi. Hamı belə eləyir. İşdi, mən yol verməsəm ki, müəssisəm sənaye tullantılarını çaya boşaltsın və ya zəhərli tullantılarla atmosferi çirkləndirsin, buna başqa fabriklərin sahibləri yol verəcək". Şübhə etməyin ki, az və ya çox dərəcədə rəqabətə əsaslanan hər hansı bir iqtisadiyyatda məhz bu cür məntiq işləyir.

Azad rəqabətdən irəli gələn qərarlar nəticəsində ziyan vurulduqda, sual doğur: bu ziyanı aradan götürmək və ya heç olmasa azaltmaq mümkündürmü? Mümkündürsə, bunu, gəlirdə böyük itkilərə yol vermədən əldə etmək olarmı?

Əgər bir qismin payına ziyan, o birilərin payına qazanc düşürsə, necə müəyyən etmək olar ki, cəmiyyət üçün bunların hansı daha önəmlidir? Bunun ən optimal və ya heç olmasa ən məqbul həlli yolunu necə tapmaq olar? Bu qərar kim tərəfindən və necə qəbul edilməlidir? Onun icrasını necə və hansı vasitələrlə məcburi etmək olar?

Aydındır ki, bu suallar təkcə iqtisadiyyat sahəsinə aid deyil. Onlar mənafeəti və siyasəti də əhatə edir. Bu suallara cavabların axtarışı demokratik ölkələrin vətəndaşlarını hökmən siyasətçilərin və hökumət üzvlərinin "qapısına" gətirib çıxarır. Və nəticədə məlum olur ki, labüd ziyanı aradan qaldırmaq üçün bazar iqtisadiyyatına müdaxilə edə bilənlərdən ən münasibi – ölkə hökumətidir.

Narazı qalan vətəndaşların hökumətdən kömək ala bilib-

bilməyəcəkləri təbii ki, bir çox hallardan, o cümlədən, mübarizə aparan tərəflərin hansı siyasi gücə malik olmasından asılıdır. Bununla belə, tarixi faktlar göstərir ki, bütün demokratik ölkələrdə* tənzim edilməyən iqtisadiyyatın vurduğu ziyanlar hökuməti müəyyən vətəndaş qrupları üçün fəlakətli ola biləcək nəticələrin qarşısını almaq naminə məsələyə müdaxilə etməyə sövq edir.

Bazar kapitalizminə sədaqəti ilə məşhur olan ABŞ kimi ölkədə müxtəlif səviyyəli (federal, ştat və yerli) hökumətlər iqtisadiyyata müdaxilə etmək üçün o qədər üsul tapırlar ki, bunların hamısını sadalamaq belə çətindir. Budur, bəziləri:

- işin itirilməsi halında sığorta;
- qocalıq üzrə pensiya;
- inflyasiyanın və iqtisadi tənəzzülün qarşısının alınmasına yönəldilmiş vergi siyasəti;
- ərzaqların, dərmanların, hava, dəmir yolu və avtomobil nəqliyyatının təhlükəsizliyinin təmin edilməsi;
- səhiyyə sistemi, yoluxucu xəstəliklərin yayılması üzərində nəzarət, məktəblilərin məcburi vaksınlanması;
- tibbi sığorta;
- təhsil;
- aksiyaların, istiqrazların və digər qiymətli kağızların satışı;
- xüsusi iqtisadi, demoqrafik və s. zonaların yaradılması;
- tikintidə standartların və normaların təyin edilməsi;
- iqtisadi risklərin sığortası, monopolizmlə mübarizə və azad sahibkarlıq fəaliyyətinin digər məhdudlaşdırma üsulları;
- idxal üçün tariflərin və kvotaların təyin edilməsi;
- həkimlərin, stomatoloqların, hüquqşünasların,

* Eləcə də bir çox antidemokratik ölkələrdə. Lakin mövcud halda biz yalnız demokratik və bazar kapitalizminin qarşılıqlı əlaqələrini nəzərdən keçiririk – R.D.

mühasiblərin və digər mütəxəssislərin lisenziyalaşdırılması;

- milli parkların, qoruqların, müvəqqəti qoruqların yaradılması və mühafizəsi;
- ətraf mühitə vurulmuş ziyanın aradan qaldırılması məqsədilə sənaye firmalarının fəaliyyətinin tənzim edilməsi.

Və xeyli gecikdirilsə də:

- vətəndaşların sağlamlığı üçün fəlakətli nəticələrin (narkotik asılılığı, onkoloji xəstəliklər və s.) azaldılması məqsədilə bütün məmulatı satışının tənzim edilməsi.

Və digər bir çox vasitələr.

Yuxarıda təsvir edilənlərə yekun vuraraq deyə bilərik ki, heç bir demokratik ölkədə bazar kapitalizmi, onun cəmiyyətə ziyanlı təsirini azaltmaq məqsədilə miqyaslı dövlət tənzimlənməsi olmadan uzun müddət mövcud ola bilməz.

Demokratik ölkədə siyasi institutların varlığı bazar iqtisadiyyatının effektivliyinə təsir etdiyi kimi, kapitalizm də eləcə, demokratik siyasi institutların fəaliyyətinə böyük təsir göstərir. Burada siyasət və iqtisadiyyat arasında, iqtisadiyyat və siyasət arasında birbaşa və əks əlaqə mövcuddur.

4. Bazar kapitalizmi labüdə surətdə qeyri-bərabərliyə gətirib çıxardır, o, poliarxik demokratiyanın demokratik potensialını məhdudlaşdırır, çünki siyasi resursların da qeyri-bərabər bölgüsünə səbəb olur.

Sözlər haqqında bir neçə söz

“Siyasi resurslar” anlayışına fərdin və ya qrupun sərəncamında olan və başqa insanların davranışına vasitəli və ya vasitəsis şəkildə təsir göstərmək üçün istifadə edilən bütün şeylər daxildir. İnsan cəmiyyətinin “yer və zaman” hallarından asılı olaraq dəyişən say-sız-hesabsız komponentləri – fiziki zor, silah, pul, firavanlıq, mal-

lar və xidmətlər, istehsal resursları, gəlir, şərəf, hörmət, mehriban münasibət, xarizma, nüfuz, informasiya, bilik, təhsil, ünsiyyət, kommunikasiya vasitələri, təşkilat, cəmiyyətdə mövqe, ideoloji və dini nüfuz, seçici səsləri və sairə siyasi resurslara çevrilə bilər. Bir nəzəri variantla görə siyasi resurslar bərabər bölünə bilər (demokratik ölkədə seçicilərin səsləri kimi). Onun əks variantı – siyasi resurslar bir şəxsin yaxud bir qrup şəxsin əlində cəmlənə bilər. Bu qütblər – bərabərlik və total təmərküzləşmə arasında say-sız-hesabsız variantlar mövcuddur.

Sadaladığım siyasi resursların böyük bir hissəsi hər yerdə tamamilə qeyri-bərabər qaydada bölüşdürülür. Bazar kapitalizmi bunun yeganə səbəbi olmasa da, əsas resursların – rifahın, gəlirin, statusun və nüfuzun, informasiyanın, təhsilin, biliklərin qeyri-bərabər bölgüsündə mühüm rol oynayır...

Siyasi resurslardan istifadə olunması sahəsində qeyri-bərabərliyə rəğmən bəzi vətəndaşlar hökumətin siyasi kursuna daha çox təsir etmək imkanı qazanırlar. Nə qədər acınacaqlı olsa da, bərabərliyin bu cür pozulması nəticəsində demokratiyanın mənəvi təməli – vətəndaşların siyasi bərabərliyi təhlükə altına düşmüş olur.

5. Bazar kapitalizmi demokratiyanın poliarxik səviyyəsinə qədər inkişafına son dərəcə faydalı təsir göstərir. Lakin bazar kapitalizmi vətəndaşların siyasi bərabərliyinə neqativ təsir etdiyinə görə o, poliarxiya səviyyəsindən yüksək olan demokratiyaya mənfi təsir göstərmiş olur.

Yuxarıda dediyim səbəblərə görə bazar kapitalizmi avtoritar rejimləri tədricən dağıdır. O, mülkədarlar və təhkimçi kəndlilərdən ibarət olan cəmiyyəti sahibkarlar və muzdlu fəhlələr cəmiyyətinə; cahil, məzlum və savadsız kənd əməkçiləri ölkəsini savadlı və gələcəyə inamla baxan şəhərlilər ölkəsinə; resursları öz dar elitar dairəsində cəmləmiş oliqarxiyanı resurs-

ların daha geniş yayımına imkan yaradan sistemə; əksəriyyətin hakim klanın ağılığından xilas ola bilmədiyi rejimi əksəriyyətin hökumətə təsir göstərə bilmək üçün öz resurslarını (xüsusilə seçkilərdə səsleri) effektiv şəkildə cəmləyə bildiyi siyasi sistemə çevirdikdə bazar iqtisadiyyatı sözün əsl mənasında cəmiyyəti kökündən dəyişdirən vasitə qismində çıxış edir.

Və geridə qalmış ölkələrin avtoritar liderləri bazar iqtisadiyyatını inkişaf etdirməyə başladığında, məcazi mənada desək, özləri özləri üçün qəbir qazmış olurlar.

Lakin cəmiyyət və siyasət bazar kapitalizminin təsiri altında öz formasını dəyişdirəndən, demokratik institutlar peyda olandan dərhal sonra köklü təbəddülatlar baş verir: bazar kapitalizminin doğurduğu amil – resurslardan bəhrələnmədə qeyri-bərabərlik vətəndaşlar arasında gözə çarpacaq dərəcədə siyasi qeyri-bərabərliyə gətirib çıxarır.

Poliarxik demokratiyanın bazar kapitalizmi ilə ittifaqını poliarxiyanın sonrakı inkişafı üçün daha faydalı etməyin mümkünlüyü haqqındakı mürəkkəb suala qısa şəkildə cavab vermək çətindir.

Demokratik siyasi sistemlə bazarın qeyri-demokratik təsiri arasında qarşılıqlı əlaqə XX yüzillik boyu daim demokratiyaya meydan oxumuşdur. Şübhəsiz ki, bu problem sonrakı minilliyə də adlayacaqdır.

15 - c i F Ə S İ L

Səyahət davam edir

Yaxşı, bəs irəlidə bizi nə gözləyir? Gördüyümüz kimi, çoxlarının demokratiya tarixində faciəli bir dövr kimi təsəvvür etdikləri XX yüzillik son nəticədə demokratiyanı misli görünməmiş təntənəyə gətirib çıxardı. Ümid etməyə əsas var ki, XXI yüzillik də demokratiyaya münasibətdə öz sələfi kimi xeyirxah olacaqdır, fəqət tarix göstərir ki, demokratiya bəşər tarixində çox nadir hadisədir. Bəlkə, üzümüzə gələn minillikdə də onu qeyri-demokratik sistemlər tərəfindən, bürokratik və siyasi elitaların təyin etdikləri “siyasi qəyyumluğun” hansısa yeni növü tərəfindən meydandan sıxışdırılmaq təhlükəsi gözləyir? Və ya hər nə cür olsa da, onun qlobal ekspansiyası davam edəcəkdir? Yaxud bəlkə o, yenidən başqa forma alacaq və “demokratiya” adlanan hadisənin eyni zamanda həm miqyası böyüyəcək, həm də dərinliyi azalacaqdır, yəni, getdikcə daha çox ölkəni əhatə edərək genişlənəcək, lakin eyni zamanda ona xas olan keyfiyyətləri tədricən itirməyə başlayacaqdır? Gələcək həddən artıq qeyri-müəyyən və müəmmalı olduğu üçün bütün bu suallara birmənalı cavab vermək çətindir və bəlkə heç mümkün də deyil.

Biz 4-cü fəsildə ortaya qoyulmuş məsələlərə baxıb qurtarıq, bütün marşrutu sonacan keçdik. Gördük ki, öz şəxsi təcrübəmizdən bizə bəlli olan bu dünya öz yerini gələcəyə verməlidir, gördük ki, öz ömrünü başa vurmaqda olan bu dünyanın xəritələri ən yaxşı halda etibarsızdır: kartoqraflar bunla-

rı uzaq “diyarlar” haqqında etibarlı mənbələr olmadan tərtib edirlər. Biz bunu da təəssüf hissi və əminliklə deyə bilərik ki, hazırda demokratiyanın üzləşdiyi problemlərin çoxu hələ də həll olunmamış qalacaq və hətta daha da kəskinləşəcəkdir.

Bu yekun fəsildə mən bu problemləri qısaca təsvir etməklə yanaşı, əsas diqqəti “qocaman demokratiya” ölkələri üzərində cəmləmək fikrindəyəm, çünki bilirəm ki, “gənc demokratiya” ölkələri və ya “keçid dövrü ölkələri” də gec-tez, hazırda “qocaman demokratiyaların” qarşısında duran problemlərlə üzləşəcəklər.

Yuxarıda təsvir olunanları yada salsanız, təhlil etmək istədiyim problemlərdən heç biri yəqin ki, sizdə elə bir təəccüb doğurmaz. Şəxsən mən gələcəkdə də, demokratiya qarşısında yeni-yeni problemlərin yaranacağına demək olar ki, şübhə etmirəm, lakin təəssüf ki, indi onların həlli üsulları barədə heç nə deyə bilməyəcəyəm, çünki bunun üçün kitab, bəlkə də, bir neçə kitab yazmaq lazım gələrdi. Ancaq inanın ki, demokratiyanın keyfiyyəti xeyli dərəcədə demokratik ölkələrin vətəndaşlarının və liderlərinin aşağıda təsvir etdiyim təhdid və təhlükələrə nə dərəcədə uğurla cavab verə bilməsindən asılıdır.

1-Cİ TƏHDİD: İQTİSADI QAYDA

13 və 14-cü fəsillərdə qeyd etdiyim xüsusiyyət – demokratiya və bazar iqtisadiyyatı arasındakı “antagonist simbioz” bu və ya digər şəkildə hökmən mövcud olacaqdır.

Hələ ki, heç yerdə bazar kapitalizminin münasib alternativi görünmür. Hazırda, XX yüzilliyin axırlarında da çox az adam inanır ki, demokratiya və siyasi hüquq bərabərliyi üçün əlverişli şərait yaratmaqla yanaşı, həm də malları və xidmətləri istehsal etməyə qabil olan hansısa qeyri-bazar sistemi mövcud ola bilsin.

Son iki əsr ərzində sosialistlər, texnokratlar, futuroloqlar

və bir çox başqaları xəyallarında istehsalat, qiymətdəyər, habelə mallar və xidmətlər bölgüsü sahəsində iqtisadi qərarların qəbulunun daha nizamlı və daha ədalətli mexanizmi tərəfindən bazarların hər yerdə və həmişə sıxışdırılıb çıxarılması mənzərəsini canlandıрмаğı çox sevirdilər.

Lakin indi bu təsəvvürlərdən əsər-əlamət qalmayıb. Bazar iqtisadiyyatının qüsurları nə qədər çox olsa da, yeni yüzillikdə demokratik ölkələrin yeni seçim etmək imkanı olmayacaqdır.

Bundan az əminliklə mülahizə etmək olar ki, tənzim olunan bazar kapitalizmi üçün bundan sonra da müəssisələrin əvvəlki kapitalist formalarında idarə olunması sistemi tələb olunacaqdır. Kapitalist firmalarının “daxili hökumətləri” antidemokratik metodların, bəzən isə əsl idarəçilik despotizminin tipik nümunəsi sayıla bilər. Bundan əlavə, firmaların mülkiyyəti, mülkiyyətə sahib olmadan gələn qazanc və digər gəlirlər son dərəcə qeyri-bərabər bölüşdürülür. İri firmalara sahib olma və onlara nəzarət sahəsində qeyri-bərabərlik 14-cü fəsildə deyildiyi kimi siyasi resurslar sahəsində qeyri-bərabərliyə və deməli vətəndaşların siyasi hüquq bərabərliyinin kütləvi surətdə pozulmasına səbəb olur.

Bazar kapitalizminin bu aşkar qüsurlarına baxmayaraq, XX əsrin sonlarına yaxın onun bütün alternativləri öz tərəfdarlarının böyük hissəsini itirdilər. Leyborist, sosialist, sosial-demokratik partiyalar artıq çoxdandır ki, sənayenin milliləşdirilməsi vəzifəsini gündəmə gətirmirlər. Bütün bu partiyaların nümayəndələrindən ibarət olan hökumətlər hələ də qalmaqda olan dövlət müəssisələrini tələm-tələsik özəlləşdirməklə məşğuldur. Diqqətəlayiq yeganə istisna “sosialist bazar iqtisadiyyatı” idi ki, bu halda bazar şəraitində işləyən müəssisələr fəhlələrin nümayəndələri tərəfindən idarə olunurdu (nominal surətdə, yəni ancaq kağız üzərində olsa da). Lakin bu sistem də Yuqoslaviya hökumətinin yıxılması ilə

birgə süqut etdi. Onu da qeyd edək ki, “qocaman demokratiya” ölkələrində öz işçi kollektivinə məxsus olan müəssisələr nəinki mövcuddur, həm də tərəqqi edirlər. Lakin həmkarlar ittifaqları, əmək partiyaları və ümumiyyətlə zəhmətkeşlər bütün şirkətin qulluqçuların mülkiyyətində olduğu və onlar tərəfindən idarə edildiyi iqtisadi qaydanı ciddi surətdə müdafiə etmirlər.

Beləliklə, demokratik məqsədlər və bazar kapitalizmi arasında gərginlik bundan sonra da uzun müddət qalacaqdır. Lakin bazar kapitalizminin bütün üstünlüklərini saxlamaqla yanaşı, onun siyasi hüquq bərabərliyinə vurduğu ziyanı azaltmaq mümkündürmü? Demokratik ölkələrin liderləri və vətəndaşlarının məhz bu məsələyə necə yanaşması ilə XXI əsr demokratiyasının təbiəti və keyfiyyəti müəyyən ediləcəkdir.

2-Cİ TƏHDİD: BEYNƏLMİLƏLÇİLİK

Biz artıq bilirik ki, beynəlmilləşmə siyasi və bürokratik elitaların qəbul etdikləri qərarların dairəsini demokratik nəzarət hesabına genişləndirməyə meyllidir. 9-cu fəsildə təklif etdiyim kimi, bu təhdidə cavab ondan ibarətdir ki, qərarların qəbul edilməsi səviyyəsi beynəlxalq səviyyəyə çatdıqda, vətəndaşlar əmin olmalıdırlar ki, bütün demokratik institutları və prosedurları heç nə hədələmir, siyasi və bürokratik elitalar isə onların nəzarəti altındadır. Lakin qətiyyən aydın deyil ki, prinsip etibarilə bu mümkündürmü və əgər mümkündürsə, bunu necə həyata keçirmək olar.

3-CÜ TƏHDİD: MƏDƏNİ FƏRQLƏR

12-ci fəsildə biz belə nəticəyə gəldik ki, mədəni yekcinsliyin müəyyən səviyyəsi “qocaman demokratiya” ölkələrində demokratiyanın inkişafı və sabitliyi üçün müvafiq şərait yaratmışdı. Lakin əsrimizin son on ilində bu ölkələrdə mədəni müxtəlifliyi

artıran iki faktor meydana gəldi. Görünür, bunların hər ikisi sonrakı yüzillikdə də qüvvədə qalmaqla davam edəcəkdir.

Birincisi, adətən ayrı-seçkiliyə məruz qalan vətəndaşlar birləşərək, onların mənafelərinin və mədəni kimliyinin müdafiəsi üzrə hərəkət yaradırlar. Bu hərəkətdə əsasən ağ irqə mənsub olmayanlar, qadınlar, qeyri-ənənəvi seksual oriyentasiyalı insanlar, yəni homoseksualistlər və lesbian qadınlar, öz tarixi məskunlaşma yerlərində yaşayan linqvistik azlıqların və etnik qrupların (məsələn, Britaniyada şotlandlar və uelslilər, Kvebekin fransız dilli vətəndaşları və s.) nümayəndələri iştirak edirlər.

İkincisi, “qocaman demokratiya” ölkələrində mədəni müxtəliflik öz etnik mənşəyinə, dilinə, dininə və mədəni səviyyəsinə görə yerli əhəlidən aşkar fərqlənən və axını getdikcə güclənən mühacirlərin hesabına xeyli artmışdır. Leqal, eləcə də qeyri-leqal immiqrasiya bir çox səbəbdən “qocaman demokratiya” ölkələrinin mədəni müxtəlifliyinə əsaslı təsir göstərir. İmmiqrasiyanın bir neçə səbəbi var. Məsələn, yoxsul ölkələrin sakinləri ümid edirlər ki, “qocaman demokratiya” ölkələrində kasıblığın “daşını” ata biləcək və ya orada yeni imkanlar əldə edəcəklər. “Qocaman demokratiya” ölkələrinə immiqrasiya XX əsrin axırlarında ümitsiz vəziyyətdə olan qaçqınların – öz vətənlərində tüğyan edən zorakılıq, repressiya, genosid, “etnik təmizləmə”, aclıq və digər fəlakətli hallardan baş götürüb qaçmış insanların axını səbəbindən xüsusilə güclənmişdir.

Xarici faktorlara daxili amillər əlavə olunmuşdu: sahibkarlar mühacirləri işə götürməkdə maraqlı idi, belə ki, onlar yerli sakinlər üçün artıq məqbul sayılmayan maaşa və iş şəraitində işləməyə razı olurdular. Varlı ölkələrə çoxdan köçmüş mühacirlər xaricdə qalan qohumlarının immiqrasiyasına imkan və şərait yaradırdılar. Mühacirlərin köçdükləri ölkələrin “yerli sakinləri” humanizm və adi ədalət hissindən çıxış edərək, mühacirləri həmişəlik qaçqın düşərgələrində yaşamağa və

ya öz vətənlərinə qayıdıb yenidən yoxsulluqdan, zorakılıqdan, öldürülmə təhlükəsindən zülm çəkməyə məcbur etmək istəmirdilər.

Və beləliklə, bu ikiqat təzyiqə düşər olan demokratik ölkələr birdən gördülər ki, onların sərhədləri düşündüklərindən xeyli “şəffafdır”. Gördülər ki, qeyri-leqal mühacir axınının qarşısını sərhəd nəzarətinin gücləndirilməsi üçün böyük xərclər çəkmədən almaq mümkün deyildir, özü də bu tədbirlər bir çox vətəndaşların – bunları qeyri-insani hesab edənlərin etirazına səbəb ola bilər.

Şəxsən mən üzümüə gələn yüzilliyin mədəni müxtəliflik problemini həll edəcəyi və onun yaratdığı təhlükələrin öhdəsindən layiqincə gələ biləcəyi ilə bağlı ümidləri əsassız sayıram. Çox güman bunun əksi baş verəcək, yəni mədəni fərqlər daha da dərinləşəcəkdir.

Ötən dövrlərdə mədəni müxtəliflik problemini heç də həmişə demokratik dəyərlərə və prosedurlara uyğun həll etmək zorunda olmayan demokratik ölkələr gələcəkdə bundan uğurla fəaliyyət göstərə biləcəklərmi?

12-ci fəsildə və “B” əlavəsində təsvir edilmiş müxtəlif sistemlər bu problemin mümkün həllinin ən geniş dairəsini nəzərdə tutur – müxtəlif mədəniyyət qruplarının assimilyasiyasından başlamış, onların müstəqillik əldə etməsinə qədər. Bizim nəzərə ala bilmədiyimiz əlavə variantlar da mümkündür. Hər necə olsa, burada da demokratiyanın təbiəti və keyfiyyəti xeyli dərəcədə demokratik ölkələrin mədəni müxtəliflik probleminin adekvat həlli üçün özlərində yaratmalı olduqları mexanizmlərin fəaliyyətindən asılı olacaqdır.

4-CÜ TƏHDİD: VƏTƏNDAŞLIQ MAARIFI

Yuxarıda göstərmişdim ki, demokratik prosesi şərtləndirən əsas meyarlardan biri də *məlumatlı bilikdir*: hər bir vətəndaş

müəyyən vaxt məhdudiyyəti nəzərə alınmaqla, mövcud siyasi kursun vacib alternativləri və bunların mümkün nəticələri haqqında məlumat almaqda bərabər və effektiv imkanlara malik olmalıdır.

Yaxşı, bəs vətəndaşlar praktikada öz siyasi savad səviyyələrini necə yüksəldə bilər? “Qocaman demokratiya” ölkələri bu problemin həlli istiqamətində xeyli iş görə bilmişdir. Hər şeydən əvvəl, vətəndaşların əksər hissəsinin məktəb təhsili onların ümumi savadını təmin etmək üçün kifayət qədər yüksək səviyyədədir. Siyasi məsələləri anlamaq qabiliyyəti son-radan kütləvi informasiya vasitələrinin cüzi qiymətə təqdim etdiyi və asan mənimsənilən informasiya sayəsində inkişaf etdirilir. Bundan əlavə, siyasi partiyalar və onların liderləri seçici səslerini qazanmaq ümidi ilə onlara öz məqsədləri və artıq həyata keçirilmiş hərəkətləri haqqında həvəslə informasiya verirlər (bəzən yalan məlumatlarla qarışıq şəkildə). Bunun sayəsində, vətəndaşların siyasi həyatda fəal iştirak edə bilməsi üçün zəruri olan informasiya münasib səviyyəyə qədər azalır, informasiyanın özü isə daha asan mənimsənilir. Buna görə adətən seçicilərin siyasi partiyanın tarixi, bu tarixin məntiqi davamı olan indiki kursu və asan proqnozlaşdırın gələcəyi haqqında ən azı ümumi təəvvürü olur. Onların hər bir siyasi bəyanatı, çıxışı təhlil etməyə ehtiyacı yoxdur, onlar sadəcə olaraq əvvəlcədən üstünlük verdikləri namizədlərə tərəddüd etmədən səs verirlər, çünki əmindirlər ki, partiyanın onlara yaxşı məlum olan siyasi kursu gələcəkdə də davam etdiriləcəkdir.

Bundan əlavə, vətəndaşların çoxu öz xüsusi maraqlarının müdafiəsi üçün yaradılmış assosiasiyalara – müxtəlif lobbicilər təşkilatlarına və təzyiq qruplarına daxildir. Bu qruplar siyasi resurslara, siyasi mübarizənin konkret metodları haqqında bilgiyə, sosial informasiya mənbələrinə malikdir ki, bu da adi vətəndaşlara bu qrupların vasitəsilə siyasi həyatda özünəməxsus

və səmərəli nümayəndəliyə yiyələnmək imkanı verir.

Seçkilərin, partiyaların daimi rəqabəti, “mənafe qruplarının” təsiri nəticəsində siyasi liderlər açıq şəkildə etiraf etməli olurlar ki, onlar öz seçkiqabağı vədlərinin və partiya proqramlarının həyata keçirilməsi üçün məsuliyyət daşıyırlar. Qeyd edək ki, “qocaman demokratiya” ölkələrində siyasətçilər (geniş yayılmış fikrin ziddinə olaraq) bu vədlərə çox vaxt əməl edirlər¹.

Və nəhayət, axırncı qeyd: “qocaman demokratiyalarda” mühüm hökumət qərarları adətən düşünülmüş şəkildə, kəskin “sıçrayışlara” yol vermədən qəbul edilir. Bu cür tədriciliyin və qərarların ardıcıl şəkildə yerinə yetirilməsi nəticəsində getdikcə çoxalan dəyişikliklər düzəlməz və fəlakətli nəticələrə səbəb olur. Vətəndaşlar, ekspertlər və liderlər öz səhvlərindən nəticə çıxarmağı bacarır, bu və ya digər hərəkətlərə hansı düzəlişlər etmək lazım gəldiyini görür, özləri siyasətlərinin formasını dəyişdirir və s. Lazım gəlsə, onlar bu prosesi döna-döna təkrar edirlər. Özü də bu zaman hər bir addım ayrılıqda az əhəmiyyətli görünsə də, vaxt keçdikcə onların tədricən cəmlənən məcmusu dərin, hətta “inqilabi” dəyişikliklərə gətirib çıxara bilər. Qeyd etmək vacibdir ki, bu tədrici dəyişikliklər dinc qaydada keçir və geniş ictimaiyyət tərəfindən dəstək aldığı üçün çox vaxt dönməz xarakter daşıyır.

Bəzi müşahidəçilər dəyişikliklər edilməsinin bu “homeopatik” üsulunu irrasional hesab etsələr də, təcrübə göstərir ki, bu ən ağıllı yoldur – bizim bu tez-tez dəyişən və qeyri-müəyyən, “vəfasız” dünyamızı yalnız bu üsulla yenidən qurmaq olar². XX yüzillikdə ən fəlakətli nəticələrə səbəb olan qərarlar, demokratiyanın qoyduğu istənilən məhdudiyyətlərdən azad olan avtoritar liderlər tərəfindən qəbul edilirdi. *Demokratiya elhiyatla və asta-asta irəliləməkdə ikən, despotik liderlər dünya haqqında son dərəcə qərzli təsəvvürlər tələsinə düşərək, onların öz məhvina aparan siyasəti kor-korana həyata keçirirdilər.*

Deməli, yuxarıda göstərilmiş vətəndaşlıq səriştəsinin lazımı səviyyəsinə nail olma metodu bütün qüsurlarına baxmayaraq özünü tamamilə doğruldur³. Yeri gəlmişkən, qorxuram ki, XXI əsrdə bu, kifayət olmasın. Mənə belə gəlir ki, inkişafın qarşılıqlı asılılıqda olan üç aspekti onun ən ciddi qüsurlarını aşkara çıxara biləcəkdir.

Miqyas dəyişiklikləri. Tədricən güclənən beynəlmilləşmə nəticəsində həyatı-mühüm qərarlar getdikcə daha geniş əraziləri və bu ərazilərin hüdudları daxilində olan daha çox insanı əhatə edir.

Mürəkkəblik. Bütün demokratik ölkələrdə təhsilin orta səviyyəsinin yüksəlməsinə və görünür gələcəkdə də yüksəlməkdə davam edəcəyinə baxmayaraq, ictimai həyat hadisələrinin dərk edilməsi ilə bağlı çətinliklər də artmışdır – indi bunun üçün hətta daha yüksək təhsil səviyyəsi də kifayət etmir. Ötən yarım əsr ərzində bütün demokratik ölkələrdə bilavasitə siyasətə, idarəetməyə və dövlətə aid olan xüsusi mövzuların (məsələlərin, problemlərin) sayı kəskin artmışdır. Heç bir insan bütün sahələrdən mükəmməl surətdə baş çıxara bilməz, ən yaxşı halda o özünü bir neçə sahənin bilicisi saya bilər. Bundan əlavə, siyasət haqqında mülahizələr nəinki öz yaygınlığı və qeyri-müəyyənliyi ilə seçilir, həm də qeyri-mütəxəssis üçün kompromislər və ən optimal həll yolları barədə çətin olan qərarlar tələb edir.

Rabitə vasitələri. XX yüzillikdə inkişaf etmiş ölkələrdə kommunikasiyaların sosial və texniki özülündə köklü dəyişikliklər baş verdi: telefon, radio, televiziya (o cümlədən interaktiv televiziya), faks, İnternet, bu və ya digər hadisədən dərhal sonra aparılan ictimai rəy sorğuları, fokus-qruplar və s. meydana gəldi. Kommunikasiya vasitələri haqqının nisbi ucuzluğu sayəsində siyasi həyat haqqında informasiyanın (mürəkkəblik səviyyəsindən asılı olmayaraq) əldə olunması nəinki asanlaşdı,

həm də onun həcmi qat-qat artmış oldu⁴. Özü də hökm deyil ki, informasiyanın artmış həcmi daha böyük səriştəliliyə və ya hadisələrin daha dərinlən dərk edilməsinə gətirib çıxaracaq: *informasiyanın miqyası, mürəkkəbliyi, böyük həcmi – bütün bunlar orta vətəndaşın qabiliyyətləri üzrə getdikcə daha böyük tələblər qoyur*.

Və nəticədə demokratik ölkələrin qarşısında təxirəsalınmaz vəzifə kimi, vətəndaşların siyasi həyatda iştirak edə bilməsi üçün onların siyasi həyat hadisələrini dərk etmək qabiliyyətinin artırılması vəzifəsi durur. Mən heç də demək istəmirəm ki, XIX-XX əsrlərdə bu məqsədlər üçün yaradılmış əvvəlki institutlar gərəksiz olduğuna görə ləğv edilməlidir. Ancaq bu da şəksizdir ki, bu institutlar gələcəkdə vətəndaş özünüdərkinin inkişafına, vətəndaşların siyasi həyatda iştirakına, informasiya alınmasına, problemlərin müzakirəsinə şərait yaradan metodlarla zənginləşdirilməlidir. Özü də bu, yeni əsrdə yaranacaq texnika və texnologiyaların nailiyyətləri əsasında ediləcəkdir. Biz bu texnologiyaların qarşımızda açdığı misilsiz imkanları yenidən götür-qoy etməyə və çox cüzi miqyaslarda ilk ürkək addımları atmağa başlamışıq.

Demokratik ölkələr (qocamanları, yeniləri və ya keçid dövründə olanları) bu və ya gələcəkdə yarana biləcək problemləri layiqincə həll edə biləcəklərmi? İşdir, onlar bunun öhdəsindən gələ bilməsələr, onda demokratik ideyalar və gerçəklik arasında artıq mövcud olan uçurum daha da dərinləşəcək və bunun nəticəsində demokratiyanın təntənəsi əsrini onun dağılması və tənəzzülü erası əvəz edəcəkdir.

XX yüzillik boyu, demokratiyanın çoxsaylı tənqidçiləri inamla bəyan edirdilər ki, o, böhrandadır, onu çox böyük təhlükələr gözləyir və ümumiyyətlə demokratiya öz ömrünün sonuna çatmaq üzrədi. Yəqin həqiqətən də aradığımız demokratiya böyük təhlükələrlə üzləşirdi, bununla belə o, duruş gətirib sağ qala bil-

di. Və aydın oldu ki, pessimistlər onu hesabdən silməyə (özü də böyük həvəslə) tələsiblərmiş. Təcrübə onların bu hikkəli “peyğəmbərliyini” yalana çıxararaq sübut etdi ki, əgər əsas demokratik institutlar ölkədə möhkəm kök salarsa, ən əlverişsiz şərait və hallarda da onlar qeyri-adi yaşamaq dəyanəti nümayiş etdirirlər. Demokratiyalar gözlənilmədən, onların qarşısında yaranan problemlərin öhdəsindən gələ bilmək qabiliyyətini nümayiş etdirdilər – onlar bu problemləri bəzən incəlikdən və idealdan uzaq şəkildə, lakin həmişə xeyli qənaətbəxş həll edirlər.

Əgər “qocaman demokratiya” XXI əsrdə də ona xas olan problemlərlə qarşılaşıb onları həll edə bilsə, onda ola bilsin ki, o, axırda həqiqətən də qabaqcıl ictimai quruluşa çevrilə biləcəkdir. Bu halda demokratiyanın uğuru ona inananların hamısı üçün örnəyə çevriləcəkdir.

Seçki sistemləri haqqında

Seçki sistemləri barədə daha çox bilmək istəyirsinizsə, Endryu Reynolds və Ben Reylinin qələmə aldıkları “Beynəlxalq seçki sistemləri haqqında məlumat kitabı”ndan başlasanız yaxşıdır; kitab “Demokratiya və seçkilərdə iştirak probleminin öyrənilməsi üzrə Stokholm beynəlxalq institutu”nda nəşr edilib (Andrew Reynolds & Ben Reilly. *The International IDEA: Handbook of Electoral System Design*. Stockholm: International Institute for Democracy and Electoral Assistance, 1997).

Bu kitabda “seçki sistemləri dünyası” üç əsas kateqoriyaya bölünür: *plüralist-majoritar* sistemlər, *proporsional nümayəndəlik* (PN) sistemləri, *yarıproporsional* sistemlər. “Hamısı qalibə çatır” (HQC) (11-ci fəsildə bu sistemi PN ilə müqayisə etmişəm) sistemi plüralist-majoritar sistemin dörd növündən biridir. Onunla yanaşı, həm də *preferensial səsvermə* kimi tanınan *alternativ səsvermə* (AS) və Fransada tətbiq edilən *iki turluq sistem* mövcuddur.

Alternativ səsvermə sistemindən yalnız Avstraliyada (və bir də azacıq dəyişilmiş şəkildə Sakit okean bölgəsində Nauru ada-dövlətində) istifadə olunmasına baxmayaraq, bəzi politoloqlar onu fəal müdafiə edirlər. Namizədlər birməndatlı dairələr üzrə seçilir (HQC-da olduğu kimi), lakin ondan fərqli olaraq seçicilər öz rəğbətlərinə uyğun şəkildə namizədləri bir növ sıraya düzürlər (namizədlər ierarxiyası): siyahıda birinci yeri tutana 1 bal, ikinci yeri tutana 2 bal verilir və s. Namizədlərdən heç

biri səs əksəriyyətinə nail ola bilmədikdə, ən az səs toplanmış namizəd sıradan çıxır və o vaxta qədər beləcə davam edir ki, namizədlərdən hansısa biri səslərin 50 faizini toplamış olsun və onda təkrar hesablama zamanı namizədə verilmiş “ikinci yerlərin” cəmi nəzərə alınır.

Fransada tətbiq edilən “iki turluq” sistem analoji nəticənin əldə olunmasına yönəlib. O da, AS sistemi də HQÇ sisteminin potensial qüsurluğunu aradan qaldırmağa imkan yaradır; həmin qüsurlardan ibarətdir ki, bir mandata iki namizəd iddia etdikdə, qələbə gözlənilmədən elə bir namizədə çatır ki, seçicilərə seçim etmək hüququ verilsə idi, onu hökmən rədd edərdilər. AS sistemi seçicilərə bu cür imkan yaradır.

PN sistemi üç qrupa bölünür. Bunların arasında ən geniş yayılanı — siyahılı sistemdir ki, onun tətbiqi halında seçicilər namizədləri siyasi partiyaların verdikləri siyahıdan seçirlər; seçilənlərin sayı bu və ya digər namizədin təmsil etdiyi partiya-ya verilmiş səslərin sayına tam uyğun olur (faiz nisbətində).

Almaniyada, İtaliyada və bu yaxınlarda Yeni Zelandiyada qəbul edilmiş sistem namizədlərin bir hissəsinin milli siyahı üzrə, yəni proporsional nümayəndəlik əsasında, bir hissəsinin isə birmandatlı dairələr üzrə seçilməsini nəzərdə tutur. “Siyahılı” sistem tərəfdarları sübut etməyə çalışırlar ki, bu sistem PN-ə xas olan proporsional nümayəndəliyi təmin edir və eyni zamanda, parlament əksəriyyətinin formalaşdırılmasının öhdəsindən PN-dən yaxşı və HQÇ-qədər “bacarıqla” gəlir.

PN sisteminin politoloqlar tərəfindən bəyənilən, lakin nadir hallarda tətbiq edilən (İrlandiya istisna olmaqla, orada bu sistem 1921-ci ildən işlədilir) növlərindən biri – “bir keçici səs” (BKS) sistemidir. AS-də olduğu kimi burada da seçicilər hər bir namizədin reytingini müəyyən edirlər, fərq isə bundadır ki, bu sistem çoxmandatlı dairələrdə tətbiq edilir. Səslərin özünəməxsus hesablanma metodunu (bu metod çox mürəkkəb

olduğu üçün burada təsvir edə bilməyəcəyik) tətbiq edən BKS ən yüksək reytingə malik olan namizədlərin çoxmandatlı dairələrdə yer almasına, habelə bu yerlərin proporsional bölgüsünə təminat verir. İrlandlar öz sistemlərindən razı qalsalar da, görünür o, mürəkkəbliyi səbəbindən başqa yerlərdə münasib sayılmamışdır.

Sözügedən məlumat kitabçasında doqquz sistem və onların hər birindən doğan nəticələr təsvir edilmiş, habelə “seçki sistemlərini işləyib hazırlayanlar üçün” müdrik məsləhətlər verilmişdir. Bu tövsiyələrin bəzilərini qısa izahlarla birgə nəzərinizə çatdırırıq:

- Sistemi sadələşdirin.
- Yeniliklərdən qorxmayın.
- Vətəndaşların ictimai həyatda daha fəal iştirakı yönünə üstünlük verin.
- İctimai həyatın bütün əsas subyektlərinin legitimliyini və qarşılıqlı anlaşmasına nail olun.
- Seçicilərin nüfuzunu maksimum gücləndirməyə çalışın.
- Lakin bu zaman, dəqiq formullaşdırılmış proqramları olan siyasi partiyaların ziyanına olaraq tarazlığın pozulmasına imkan verməyin.

Bu cür çoxsaylı seçki sisteminin mövcudluğu faktının özü aşağıdakı nəticələrə gəlməyə imkan verir:

birincisi, əgər demokratik ölkədə mövcud olan seçki sistemi onun vətəndaşlarının tələbatlarına cavab vermirsə, onlar həmin sistemi başqası ilə əvəz edə bilirlər;

ikincisi, seçki sistemi mövcud ölkənin tarixi, ənənəvi, mədəni və sair xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq qurulur;

üçüncüsü, ölkə yeni seçki sistemini qəbul etmək (və ya köhnəsinə toxunmamaq) məsələsini həll etməzdən öncə bütün alternativ variantlar təcrübəli mütəxəssislərin köməyi ilə diqqətlə təhlil edilməlidir.

*Polietnik və multimədəni
ölkələrdə siyasi kompromislər*

Demokratik ölkələrdə müxtəlif etnik submədəniyyətlər arasında qarşılıqlı siyasi anlaşmanın lazımı səviyyəsinin təmin edilməsi üçün yaradılmış institutları şərti olaraq iki qrupa bölmək olar: “konsosiativ demokratiya” sistemləri (consociate – ingiliscə: dostluq ittifaqında birləşmək – red.) və seçki sistemləri.

“Konsosiativ demokratiya” sistemləri proporsional nümayəndəlik sistemi üzrə seçilmiş siyasi liderlərdən ibarət koalisiyanın təşkili nəticəsində yaranır. Bu cür nümayəndəlik hər bir etnik-mədəni birlik üçün parlamentdə verilmiş səsərin sayına uyğun olan yerləri təmin edir.

Bu məsələdə aparıcı mütəxəssis Arend Leyphart sayılır. O, sözügedən problemi “Plüralist cəmiyyətdə demokratiya: müqayisəli təhlil” kitabında geniş işıqlandırmışdır (Arend Lijphart. *Democracy in Plural Societies: A Comparative Exploration*. New Haven and London: Yale University Press, 1977, Ch. 3, P. 53-103).

“Konsosiativ demokratiya” sistemləri İsveçrə, Belçika və Niderlandda təxminən 1917-ci ildən 1970-ci ilə qədər, Avstriyada isə 1945-1966-cı illər arasında qüvvədə olmuşdur. Bu ölkələrdə polietnikliyin müxtəlif modelləri və müvafiq olaraq konsensusa şərait yaratmalı olan müxtəlif siyasi institutlar vardır. İsveçrəlilər müxtəlif dillərdə danışır (almanca, fransızca,

it-alyanca və retoromanca), müxtəlif dinlərə etiqad edir (katolik və protestant), müxtəlif kantonlarda yaşayırlar. Linqvistik və dini fərqlər müəyyən dərəcədə üst-üstə düşür: germandilli isveçrəlilərin bir qismi katolik, bir qismi protestant olduğu halda, frankofonların bir qismi katolikliyə, digər qismi isə protestantlığa etiqad edir. Bu fərqlər bir vaxtlar dil və din zəminində çoxsaylı münaqişələrə səbəb olurdu, lakin müasir İsveçrədə bu cür çəkişmələrə faktiki olaraq rast gəlinmir. Kiçik kantonların əhalisi bir qayda olaraq daha yüksək dərəcədə dil və din yekcinsliyinə malikdir ki, bu da həm tarixi halların, həm də hakimiyyətin şüurlu fəaliyyəti nəticəsində mümkün olmuşdur. Ölkədə mövcud olan siyasi konsensus sisteminin əsas xüsusiyyətlərinin İsveçrə Konfederasiyasının Konstitusiyasında əks olunması ilə yanaşı, bu sistem həm də ölkənin ictimai rəyi və onun vətəndaşlarına xas olan yüksək siyasi mədəniyyəti tərəfindən güclü şəkildə dəstəklənir.

Belçikalılar dil (fransız və flamand dilləri), din üzrə və regional fərqlərə görə bir-birlərindən seçilir. İki əyalətin (Valoniya və Flandriya) əhalisi kifayət qədər yekcinsdir. Fransa ilə həmsərhəd olan Valloniyada fransızca danışan protestantlar və ya dinlə maraqlanmayan vətəndaşlar yaşayır; Hollandiya ilə həmsərhəd olan Flandriyada isə flamand-katoliklər məskunlaşıb; ölkənin mərkəzində qarışıq əhalisi olan Brüssel qərarlaşıb. Konsensusa əsaslanan siyasi sistem koalision hökumətlərdən ibarətdir; onların tərkibinə bir qayda olaraq əhalinin hər iki segmentinin nümayəndələri daxildir.

Hollandiyada neçə-neçə nəsil öz dəqiq çərçivəsi olan dörd müxtəlif segmentə bölünürdü: *katolik, protestant, sosialist və liberal*. Bu fərqlər qarşılıqlı insan münasibətlərinin demək olar ki, bütün sahələrini — siyasətdən tutmuş nikaha, qonşu icmalara, klublara, həmkarlar ittifaqlarına, qəzetlərə və sairəyə qədər — müəyyən edirdi. Dövlət məktəblərində dini təlim zəminində

yanarmış münaqişə — iki dini bölümün nümayəndələrini iki dünyəvi bölümə qarşı hiddətlə çıxış etdiyi mübahisə Niderland demokratiyasının təməlini sarsıtmağa başlamışdı. Yalnız uzun illərdən sonra, 1917-ci ildən başlayaraq, ölkədə “konsosiativ” sistem inkişaf etdirilməyə başladı — hər dörd qrup hökumətdə təmsil olunur və qərarlar yalnız konsensus əldə edildikdən sonra qəbul olunurdu (bax: Arend Lijphart. *The Politics of Accommodation: Pluralism and Democracy in the Netherlands*. Berkley University of California Press, 1968). Nəhayət, məktəblərdə də münaqişə həll edildi: qərara alındı ki, dövlət cəmiyyətin dörd seqmentinin hər birinin ayrı-ayrı məktəblərinə, yəni şagirdlərin seqmentlər üzrə bölgüsünə şərait yaratmalı və buna dəstək verməlidir. XX əsrin 70-ci illərində dini fərqlərin kəskinliyi tədricən azalmağa başlayandan sonra dörd bölgülü hökumət koalisiyasına daha ehtiyac qalmadı. Bununla belə, çoxpartiyalı sistem və proporsional nümayəndəlik sistemi etibarlı şəkildə təminat verirdi ki, Niderland hökuməti bir çox partiyalardan ibarət olan koalisiya kimi qalacaqdır.

“Konsosiativ demokratiyalar” nadir hallarda uğurlu olur. Çünki çox az hallarda elə şərait yarana bilər ki, onun təsir qüvvəsini təmin edə bilsin (Arend Leyphart *“Democracy in Plural Societies”* kitabında bu cür doqquz əlverişli şərti sadalayır).

Multimədəni ölkələrdə qərarların qəbul edilməsinin konsosiativ üsulunun yaranması aşağıdakı problemlərlə qarşılaşa bilər:

1. Bir çox multimədəni ölkələrdə onun mövcud ola bilməsi üçün vacib olan (bəlkə də, zəruri olan) şərtlər çox zəifdir, ya da yerli-dibli yoxdur.
2. Konsosiativ quruluş idarəetmənin demokratik forması çərçivəsində müxalifətin rolunu xeyli azaldır (bax: Courtney Jung and Ian Shapiro *“South Africa’s Negotiated Transition: Democracy, Opposition, and New Constitutional*

Order”, Shapiro’nun kitabında: *“Democracy’s Place”*, Ithaca, Cornell University Press 1996, p.p.-175-219).

3. Bəzi tənqidçilərin fikrincə, veto hüququ və konsensusun əldə edilməsi zərurəti bir sıra hallarda qərarların qəbul edilməsini ləngidir. Məsələn, Hollandiyada cəmiyyətin bütün seqmentlərinin nümayəndələrindən ibarət olan çoxpartiyalı hökumətin təşkil edilməsi üçün bəzən aylarla vaxt gedir.

Bəzi politoloqlar sübut edirlər ki, bunun mümkün alternativ — siyasi liderləri parlament və ya prezident seçkiləri zamanı və ondan öncə fəaliyyət göstərən uzunmüddətli seçki koalisiyalarını təşkil etməyə sövq edə biləcək seçki sistemlərinin yaradılmasıdır (bax məs.: Donald L. Horowitz. *Ethnic Groups in Conflict*, Berkeley: University of California Press, 1985, və *Democratic South Africa? Constitutional Engineering in a Divided Society*, Berkeley: University of California Press, 1991). Məsələ yalnız ondadır ki, bunun həyata keçirilməsi nə dərəcədə mümkündür. Təbii ki, “hamısı qalibə çatır” (HQC) tipli seçki sistemi daha az münasib və sərfəlidir, çünki bu cür sistem hansısa bir qrupa parlamentdə yerlərin elə böyük əksəriyyətini almağa imkan verir ki, bundan sonra danışıqlara, kompromislərə, koalisiyaların yaradılmasına ehtiyac qalmır.

Bəzi alimlər “A” Əlavəsində təsvir edilmiş alternativ səsvermə (“AS”) sistemində bir çox məziyyətlər görürlər. Burada qanun prezidentliyə namizədin üzərinə vəzifə qoyur ki, həmin ölkədə mövcud olan əsas submədəniyyətlərin və ya etnik qrupların ən azı ikisinin nümayəndələrinin səsələrinin müəyyən bir minimumunu qazansın (yeri gəlmişkən, Keniyada “prezidentliyə namizədin ölkənin səkkiz əyalətindən heç olmasa beşində səsələrin 25 faizini alması” tələbinə baxmayaraq, 1992-ci ildə dağınıq müxalifət Daniel Arap Moi-yə cəmi 35 % səsle prezident olmağa imkan vermişdir (Andrew Reynolds &

Ben Reilly. *The International IDEA: Handbook of Electoral System Design*. Stockholm: International Institute for Democracy and Electoral Assistance, 1997)).

Yaxud, məsələn, başlıca dövlət vəzifələri əsas etnik qrupların nümayəndələri arasında razılaşdırılmış müəyyən formula uyğun olaraq bölüşdürülə bilər. Bununla belə, yuxarıda sadələşdirdiyimiz üsulların heç biri mədəniyyətlərarası münaqişələrin kəsilməsinə təminat vermir. Vaxtı ilə Livan, Nigeriya, Şri-Lankada tətbiq edilmiş və müəyyən müddətə bu ölkələrə sabitlik gətirmiş belə sistemlər sonralar, böyüyüb vətəndaş müharibəsinə çevrilən etnik nifaqın və ya avtoritar idarəetmənin təzyiqi altında dağılmışdı.

Bir nəticə şübhə doğurmur: məsələnin bütün multimedəni ölkələr üçün münasib olan ümumi həlli yolu yoxdur. Hər bir ölkə bu məsələni öz xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla, özünə uyğun şəkildə həll edir.

Ə L A V Ə C .

Demokratik ölkələrin miqdarı haqqında

Görəsən dünyada nə qədər demokratik ölkə var? Hansı əlamətlərə görə müəyyən etmək olar ki, yaşadığınız ölkə “demokratikdir” yoxsa “avtoritar”?

Mən başa düşürəm ki, bu kitabın oxucuları arasında az adam tapılar ki, dünyada demokratik ölkələrin dəqiq sayı ilə marqlanmış olsun. Bu mənada ikinci sual daha böyük maraq doğurur. Lakin ona cavab vermək üçün birinci sualı nəzərdən keçirmək lazım gələcək.

Bu işə göründüyü qədər də asan məsələ deyil, belə ki, bir var deyərsən ki (8-ci FƏSİLDə etdiyimiz kimi), ölkədə poliarxik demokratiyanın bütün institutları olmalıdır, bir də var müəyyən etməyə çalışasan ki, həmin ölkədə bu institutlar var, ya yoxdur. Burada ən azı iki mülahizə yürütmək lazımdır: biz hər şeydən əvvəl bilməliyik ki, həmin ölkədə poliarxik demokratiya institutları həqiqətən də mövcuddur və onlar “qeyri-demokratik ölkə” səviyyəsindən yüksəkdə durur. Müstəqil müşahidəçilərin dünya ölkələri haqqında verdikləri çox geniş həcmdə informasiya birinci tezisi tərtib etməyə kömək edir.

İkinci mühakimə daha böyük səy tələb edir və müəyyən qədər sərbəst xarakter daşıyır. Belə fikir mövcuddur ki, bu demokratiyanın minimal səviyyəsi Avropada və ingilis dilli ölkələrdə, yəni “qocaman demokratiya” ölkələrində demokratiyanın inkişaf səviyyəsinə uyğundur. Mənə belə gəlir ki, bu

standart düzgün seçilib: biz hər hansı bir ölkəni o zaman “demokratik” hesab edə bilərik ki, bütün əsas demokratik institutlar orada mövcuddur və lazımı səviyyədədir.

Son illər bir çox alimlər və tədqiqat təşkilatları demokratiyanın tələblərinə tam cavab verməyən ölkələrə dair mülahizələri formullaşdırmağa çalışırlar. Bu zaman onlar oxşar, lakin eyni olmayan meyarlardan istifadə edirlər. Xoşbəxtlikdən, göstəricilərin çox hissəsi üst-üstə düşür, lakin “demokratik” və “qeyri-demokratik” anlayışlar arasında dəqiq sərhəd çəkmək qeyri-mümkün görünür.

Bunu üç misal əsasında nümayiş etdirək. Mənim “*Demokratiya və onun tənqidçiləri*” (Democracy and its Critics, New Haven and London, Yale University Press, 1989) kitabımda verilmiş cədvəl poliarkik demokratiya ölkələrinin 1850-1970-ci illər ərzində “boy artımını” göstərir. (bu kitabda 2-ci fəsil, cədvəl 1). Həmin kitabda olan digər cədvəl (cədvəl 17-3, səh. 241) 168 ölkəni (1981-1985-ci illər) yeddi kateqoriyaya bölməyə çalışır ki, bura dörd mühüm demokratik institutun mövcud olduğu mükəmməl poliarkiyalardan tutmuş, heç bir demokratik institutun olmadığı ən avtoritar rejimlərə qədər idarəetmə sistemləri daxildir. Hər iki qrafik üçün məlumatlar Maykl Koppecin (Michael Coppedge) və Volfanq Raynikenin (Wolfgang Reinicke) tədqiqatlarından götürülüb. Onlar əldə etdikləri zəruri göstəricilər əsasında bu ölkələrdə dörd əsas demokratik institutun:

1. Azad və ədalətli seçkilər;
2. Öz fikrini sərbəst ifadə etmə;
3. Alternativ və müstəqil informasiya vasitələri;
4. Assosiasiyaların müstəqilliyi — hər birinin səviyyəsi haqqında fikir yürütməyə imkan vermişdir.

Müəlliflər öz metodlarını “Studies in Comparative International Development 25.1 (Spring 1990, r.51-72)” -də dərc edilmiş və indiyə qədər təkrar edilməmiş mükəmməl tədqiqatın nəticəsi

olan *Measuring Poliarchy* məqaləsində şərh etmişlər. Onu da deyək ki, Koppec M.I. Midlarskynin *Inequality, Democracy, and Economic Development*, Cambridge: Cambridge University Press, 1997, P. 177-201. toplusunda yer almış *Modernization and Thresholds of Democracy: Evidence for a Common Path*”, məqaləsində öz şkalasının qısa təsvirini vermiş və əvvəllər müəyyən etdiyi reytingləri uğurla tətbiq etmişdir.

Digər faydalı mənbə – müstəqil “Freedom House” təşkilatının: *Freedom in the World: The Annual Survey of Political Rights and Civil Liberties*, 1996-1997, illik nəşrləridir. İnternetdən istifadə etmək imkanınız varsa, onun tərtib etdiyi demokratik ölkələrin siyahısını – <http://www.freedomhouse.org/political/freedomtable.htm> saytında tapa bilərsiniz. “Freedom House” ölkələrin reytingini iki kateqoriya üzrə tərtib edir və bu kateqoriyaların hər birində yeddi mövqə – ən çox azad olan ölkələrdən tutmuş, ən az azad olan ölkələrin mövqeyi göstərilir. Kateqoriyaların birində siyasi hüquqların, digərində isə mülki azadlıqların inkişaf dərəcəsi nəzərə alınır. Onları müqayisəyə cəkmək asanlaşdırır ki, siyasi hüquqlar şkalası üzrə 1 mövqeyini və mülki azadlıqlar şkalası üzrə 1, 2, 3 mövqelərini tutan ölkələr 56 halda hər iki meyara cavab verir və bu ölkələrdəki demokratik institutlar haqqında digər təsəvvürlərə tam cavab verir. Lakin nə Hindistan, nə Braziliya, nə də Rusiya bu səviyyəyə çatmışlar. “Freedom House” təşkilatı Hindistanı siyasi hüquqlar şkalası üzrə 2-ci mövqeyə və mülki azadlıqlar şkalası üzrə 4-cü mövqeyə qoyur; Rusiya müvafiq olaraq 3-cü və 4-cü mövqələrdə dayanır. Biz hər halda onları da siyahıya daxil etsək, onda demokratik ölkələrin ümumi sayı 58 vahid təşkil edəcəkdir.

Daha bir mənbə 1994-cü ildə Kolorado universitetinin apardığı tədqiqatdır: <http://isere.colorado.edu/pub/datasets/polity3>.

Tədqiqatın məqsədlərinə uyğun olaraq 157 ölkə 10 ballıq “demokratiya” şkalası üzrə təsnif edilib (0 – ən aşağı səviyyə, 10

— ən yüksək səviyyə). “Avtokratiyalar” da eyni parametrlərə uyğun sıralanıb. Bu sistemə əsasən 65 ölkə birinci şkala üzrə 8,9,10 bal, ikinci şkala üzrə isə 0 bal toplayır. Beləliklə, onların miqdarı 1-ci cədvəldə (fəsil 2) göstərilmiş 1995-ci ilə aid göstəricilərə uyğun gəlir. Bütün bu ölkələri tam ixtiyarla “demokratik” adlandırma bilsək də, onlar necə deyərlər, müxtəlif dərəcədə “demokratikdir”. Demokratiya şkalası üzrə 10 bal toplanmış 35 ölkə “ən demokratik”, hərəsi 9 bal toplamış 7 ölkə “kifayət dərəcədə demokratik”, hərəsi 8 bal toplamış 23 ölkə isə “cüzi dərəcədə demokratik” ölkə kimi təsnif edilir.

Kolorado universitetinin apardığı araşdırmada San-Marino (əhalisi 24 min nəfər) kimi “cırıtdan” dövlətlərin çoxu və ya Sakit okean yaxud Karib hövzəsində yerləşən Barbados (əhalisi 256 min nəfər) və Mikroneziya (əhalisi 123 min nəfər) kimi ada dövlətlər nəzərə alınmayıb. “Freedom House” şkalasına əsasən San-Marino da, Barbados da, Mikroneziya da siyasi hüquqlar reytingində və mülki hüquqlar reytingində yuxarı mövqeləri tuturlar, yəni “ən demokratik” ölkələr sırasına daxildirlər.

Beləliklə, hazırda dünyada mövcud olan demokratik ölkələrin dəqiq sayını göstərmək mümkün olmasa da, iki mənbədən nisbətən dəqiq göstəriciləri almaq mümkündür. Müstəqil ekspertlərin “demokratik” ölkələri hansı meyarlar əsasında müəyyən etdiyini görünür elə bu iki mənbənin köməyi ilə anlamağa çalışmaq daha düzgün olar.

QEYDLƏR

FƏSİL 2: DEMOKRATIYA

HARADA VƏ NECƏ İNKİŞAF EDİB?

1. Afinada demokratiyanın inkişafı haqqında daha ətraflı bax: Mogens Herman Hansen, *The Athenian Democracy in the Age of Demosthenes: Structure, Principles, and Ideology* (Oxford: Blackwell, 1991).
2. James Madison, *The Federalist: A Commentary on the Constitution of the United States...* (New York: Modern Library [1937], No.10, 59.
3. Johannes Brondsted, *The Vikings* (New York: Penguin, 1960), 241.
4. Benjamin R. Barber, *The Death of Communal Liberty: A History of Freedom in a Swiss Mountain Canton* (Princeton: Princeton University Press, 1974), 115.
5. Gwyn Jones, *A History of the Vikings*, 2d ed. (Oxford: Oxford University Press, 1985), 150, 152, 282-284.
6. Franklin D. Scott, Sweden: *The Nation's History* (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1977), 111-112.
7. Dolf Sternberg and Bernhard Vogel, eds., *Die Wahl Der Parliamente*, vol. 1: Europa (Berlin: Walter de Gruyter, 1969), part 1, table A1, 632; part 2, 895, and table A2, 943.

FƏSİL 4: DEMOKRATIYA NƏDİR?

1. Thucydides, *Complete Writings: The Peloponnesian War* (New York: Random House, 1951), 105.

FƏSİL 5: NƏ ÜÇÜN DEMOKRATIYA LAZIMDİR?

1. Bu məlumatlar Robert Conquest, *The Great Terror, Stalin's Purge of the Thirties* (New York: Macmillan, 1968) kitabından və rus tarixçisi Roy Medvedyevin məqaləsindən (New York Times, February 4, 1989.1) götürülüb.

2. Amerika Birləşmiş Ştatları mühüm istisna təşkil edir, belə ki, mülki hüquqlar haqqında 1964-cü il və 1965-ci il Qanunları qəbul edildə və qüvvəyə minənə qədər ölkənin cənub ştatlarındakı qərarəhli əhalinin seçki hüquqları faktiki olaraq məhdudlaşdırılmışdı.
3. Məsələ ilə daha dərinədən tanış olmaq üçün bax: James S. Fishkin, *Tyranny and Legitimacy: A Critique of Political Theories* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1979).
4. Thucydides, *The Peloponnesian War* (New York: Modern Library, 1951), 105.
5. “Anarxiya” sözü yunan dilindəki “anarchos” (an+archos) – hakimiyyətsizlik sözündən götürülüb. Anarxizm nəzəriyyəsinə görə dövlətin olması vacib deyil və hətta arzuolunmazdır.
6. John Stuart Mill, *Considerations on Representative Government* [1861] (New York: Liberal Arts Press, 1958), 43, 55.
7. Bu mühüm kəşf təsdiq edilib: Bruce Russett, *Controlling the Sword: The Democratic Governance of National Security* (Cambridge: Harvard University Press, 1990), ch. 5. Daha sonra müəllifin dəlil-sübutlarını sərbəst şərh etməyə çalışmışam. Bu müşahidələr görünür erkən respublika və demokratiyalara da aid edilə bilər. Bax: Spenser Weart, *Never at War: Why Democracies Will Never Fight One Another* (New Haven and London: Yale University Press, 1998).
8. Beynəlxalq ticarətin inkişafının yüksək səviyyəsi, görünür ölkələr arasında, — onların demokratik və qeyri-demokratik olmasından asılı olmayaraq, — dinc münasibətlərə şərait yaradır. John Oneal and Bruce Russett, *The Classical Liberals Were Right: Democracy, Interdependence, and Conflict, 1950-1985*, *International Studies Quarterly* 41, 2 (June 1997): 267-294.

FƏSİL 6: NƏ ÜÇÜN HÜQUQ BƏRABƏRLİYİ LAZIMDIR (I)?

1. Bu barədə daha ətraflı bax: Garry Wills, *Inventing America: Jefferson's Declaration of Independence* (Garden City, N.Y.: Doubleday, 1978), 167-228.

2. Alexis de Tocqueville, *Democracy in America*, vol. 1 (New York: Schocken Books, 1961), lxxi.

FƏSİL 7: NƏ ÜÇÜN HÜQUQ BƏRABƏRLİYİ LAZIMDIR (II)?

1. Əxlaqi mülahizələrin fəlsəfi statusu və onların fizika, kimya və sair bu kimi empirik sahələrə aid mülahizələrdən fərqi geniş mübahisələrə səbəb olmuşdur. Mən burada həmin mübahisələrə onların layiq olduğu diqqəti yetirə bilməyəcəyəm. Siyasi qərarların işlənilib hazırlanmasında əxlaqi mülahizələri rəhbər tutmanın zəruriliyi haqqında dəlillərə bax: Amy Gutmann and Dennis Thompson, *Democracy and Disagreement* (Cambridge: Belknap Press of Harvard University Press, 1996).
2. Bu barədə daha ətraflı bax: Max Farrand, ed., *The Records of the Federal Convention of 1787*, 4 vols. (New Haven: Yale University Press, 1966), 1:82, 284, 578.
3. John Stuart Mill, *Considerations on Representative Government* [1861] (New York: Liberal Arts Press, 1958), 44.

FƏSİL 8: İRİ SOSİUM DEMOKRATİYASI HANSI SİYASİ İNSTİTUTLARI TƏLƏB EDİR?

1. “Şlyapalar” a bu ləqəb ona görə verilib ki, onlar guya, üçkünc şlyapalı əsgərlər kimi cəsur və qoçaqdırlar... “Kalpaklar” öz adlarına görə belə bir ittihama “boreludurlar” ki, onlar axşamlar çəpçikdə gəzən qoca xanımlar kimi qorxaqdırlar. Franklin D. Scott, *Sweden: The Nation's History* (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1977), 243.
2. Alexis de Tocqueville, *Democracy in America*, vol. 1 (New York: Schocken Books, 1961), P. 51.
3. Tocqueville, *Democracy in America*, P. 50.
4. John Stuart Mill, *Considerations on Representative Government* [1861] (New York: Liberal Arts Press, 1958), 55.

FƏSİL 9: VARIANTLAR (1):

DEMOKRATIYA: MÜXTƏLİF MİQYASLAR

1. V.İ. Leninin "Proletar inqilabı və xain Kautski" məqaləsindən (noyabr, 1918-ci il) olan bu sitat aşağıdakı kitabdan götürülüb: Jens Christophersen, *The Meaning of «Democracy» as Used in European Ideologies from the French to the Russian Revolution* (Oslo: Universitetsforlaget, 1966), 260.
2. 2-ci fəsildə göstərdiyim kimi, qədim yunanlar şəhərlərin kollektiv müdafiəsi üçün yaratdıqları və idarəetmənin nümayəndəlik formalarının inkişafı üçün həlledici əhəmiyyəti olmayan ibtidai nümayəndəli hökumətləri "demokratik" idarəetmə kimi qiymətləndirmirdilər.
3. Destutt de Tracy, *A Commentary and Review of Montesquieu's Spirit of Laws* (Philadelphia: William Duane, 1811), 19, cited in Adrienne Koch, *The Philosophy of Thomas Jefferson* (Chicago, 1964), 152, 157.
4. Bax: George H. Sabine, *A History of Political Theory*, 3d ed. (New York: Holt, Rinehart and Winston, 1961), 695.
5. Afinanın əhalisi haqqında məlumatlar : Mogens Herman Hansen, *The Athenian Democracy in the Age of Demosthenes: Structure, Principles, and Ideology* (Oxford: Blackwell, 1991). Digər şəhərlər haqqında məlumatlar götürülüb: John V. Fine, *The Ancient Greeks: A Critical History* (Cambridge: Belknap Press of Harvard University Press, 1983).
6. E.F. Schumacher, *Small is Beautiful: A Study of Economics as if People Mattered* (London: Blond and Briggs, 1973).
7. Frank M. Bryan, *Direct Democracy and Civic Competence*, *Good Society* 5, 1 (Fall 1995): 36-44.

FƏSİL 10: VARIANTLAR (H):

KONSTITUSİYALARIN NÖVLƏRİ VƏ TIPLƏRİ

1. Bax: Arend Lijphart, *Democracies: Patterns of Majoritarian and Consensus Government in Twenty-One Countries* (New Haven and Lon-

don: Yale University Press, 1984), table 3-1, 38. Bu siyahıya mən Kosta-Rikanı əlavə etmişəm.

2. Konstitusiya yığıncağı qismində çıxış edən İsrail Parlamentinin qəbul etdiyi bir sıra qanunverici aktlar sayəsində İsrail öz konstitusiya sistemlərini tədricən "yazılı" konstitusiyaya çevirmişdir.
3. Sosial-iqtisadi hüquqların bir qismi ABŞ Konstitusiyasına bir-başa (köləliyi ləğv etmiş XIII düzəlişdə olduğu kimi), bir qismi isə V və XIV düzəlişlərin Konqres və Ali Məhkəmə tərəfindən genişləndirilmiş təfsiri vasitəsi ilə daxil edilmişdir.
4. Lijphart, *Democracies*, table 10.1, 10.2, 174, 178. Belçikamı da onun mərkəzləşdirilmiş regional sistemina görə tam ixtiyarla bu siyahıya daxil etmək olar. Bir sıra digər hallarda olduğu kimi, "federativ" və "unitar" kateqoriyalar bir-birindən xeyli fərqlənən sistemləri nəzərdə tutur.
5. Medisondan qalma qeydlərə görə, 18 iyun 1787-ci ildə Hamilton özünün geniş nitqində söyləmişdir: "İcra hakimiyyətinə gəlincə isə, şübhə yoxdur ki, o, respublika prinsiplərinə əsaslanı bilməz... İngiltərə modeli — yeganə münasib variantdır... Qoy, hakimiyyətin bir budağının — qanunvericiliyin nümayəndələri öz vəzifələrini ömürlük və ya heç olmasa uzun müddətə tutsunlar (qüsursuz davranış halında). Qoy, icra hakimiyyəti də ömürlük tapşırılsın". Bax: Max Farrand, ed., *The Records of the Federal Convention of 1787*, vol.1 (New Haven: Yale University Press, 1966), 289. Bu barədə Herrinin şərh 425-ci səhifədə verilib.

FƏSİL 11: VARIANTLAR (III):

PARTİYALAR VƏ SEÇKİ SİSTEMLƏRİ

1. Variantların sayı, mükəmməl bir tədqiqat əsərində deyildiyi kimi, saysız-hesabsızdır. Elə həmin araşdırmada bu variantları üç iri qrupda cəmləşdirilən doqquz növə bölmək təklif olunur. Andrew Reynolds and Ben Reilly, eds., *The International IDEA: Handbook of Electoral System Design*, 2d ed. (Stockholm: International Institute for

Democracy and Electoral Assistance, 1997), 17. Bu üç iri qrup — plüralist - majoritar sistem, proporsional nümayəndəlik sistemi (PN) və yarınümayəndəlik sistemindən ibarətdir. Bu barədə daha ətraflı bax: Əlavə A.

2. Ölkənin federativ və ya unitar quruluşunun idarəetmənin prezident və ya parlament forması üçün elə bir xüsusi əhəmiyyət yoxdur. Federativ sistemlərdən ("qocaman demokratiya" ölkələrindən) dördü — Almaniya, Avstraliya, Avstriya və Kanada parlament respublikaları, yalnız biri – ABŞ prezident respublikası, işveçrə isə hər ikisinin qarışığından ibarət olan unikal hibriddir. Beləliklə, biz federalizmi idarəetmənin prezident və ya parlament formasının seçiminə təsir göstərən faktlar sırasından çıxara bilərik.
3. 1992-1993-cü illərdə keçirilmiş referendumlarda Yeni Zelandiya vətəndaşları "hamısı qalıb çatır" (HQQ) seçki sistemindən imtina etdilər. Bu referendumların yekunu əsasında, parlament üzvlərinin bir qisminin dairələrdən, bir qisminin isə partiya siyahıları üzrə seçilməsi ilə proporsional nümayəndəliyi özündə birləşdirən sistem qəbul edildi.
4. Bu barədə ətraflı bax: Dieter Nohlen, *Sistemas electorales y gobernabilidad*, in Dieter Nohlen, ed., *Elecciones y sistemas de partidos en America Latina* (San Jose, Costa Rica: Institute Interamericano de Derechos Humanos, 1993), 391-424. Həmçinin bax: Dieter Nohlen, ed., *Enciclopedia electoral Latinoamericana y del Caribe* (San Jose, Costa Rica: Institute Interamericano de Derechos Humanos, 1993). Bir vaxtlar Britaniya müstəmləkəsi olmuş və hazırda müstəqillik qazanmış Karib hövzəsinin on iki ada dövlətinin on ikisi də Westminster konstitusiyaya modelini seçmişdir.
5. Həmçinin yeniləri də. Uruqvayda bir neçə il ərzində kollektiv icra hakimiyyəti mövcud olmuş, lakin sonralar bu sistemdən imtina edilmişdir.
6. Bax: Juan J. Linz and Arturo Valenzuela, eds., *The Failure of Presidential Democracy* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1994).

FƏSİL 12: DEMOKRATIYA ÜÇÜN ŞƏRAİT YARADAN ƏSAS ŞƏRTLƏR

1. Bu göstəriciləri mən müəlliflərinin müxtəlif meyarlardan istifadə etdikləri iki tədqiqatda olan siyahıları birləşdirməklə (və təkrarları ixtisar etməklə) əldə etmişəm: Frank Bealey, *Stability and Crisis: Fears About Threats to Democracy*, *European Journal of Political Research* 15 (1987): 687-715, and Alfred Stepan and Cindy Skach, *Presidentialism and Parliamentarism in Comparative Perspective*, in Juan J. Linz and Arturo Valenzuela, eds., *The Failure of Presidential Government* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1994), 119-136.
2. Mark Rosenberg, *Political Obstacles to Democracy in Central America*, in James M. Malloy and Mitchell Seligson, eds., *Authoritarians and Democrats: Regime Transition in Latin America* (Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 1987), 193-250.
3. Ümumi əqidəyə zidd olaraq məcburiyyət mövcud idi. Məktəblərdə bütün uşaqlar ingiliscə danışmalı idi, buna görə onların çoxu tez bir zamanda öz doğma dillini unudurdu. Evdən və həyətdən kənarda da yenə çox vaxt ingilis dilindən istifadə olunurdu və vay o adamın halına ki, ona ingilis dilində müraciətlə deyilmiş sözləri başa düşməsin və ya heç olmasa alayarımcıq cavab verə bilməsin.
4. Amerika Birləşmiş Ştatlarında vətəndaş müharibəsinin yaranma səbəblərinə külli miqdarda tədqiqat əsərləri həsr edilib. Mən bu məsələyə təbii ki, qarşıya bu münaqişəyə gətirib çıxarmış hadisələr kompleksini nəzərdən keçirmək məqsədi qoymuşam.
5. Müqayisəli təhlilin gözəl nümunəsi kimi göstərilə bilər. Michael Walzer, *On Toleration* (New Haven and London: Yale University Press, 1997). Epiloqda o, "Amerika multikulturalizmi haqqında düşüncələr"ini bölüşür (93-112).
6. Scott J. Reid Kvebek vətəndaşlarının böyük hissəsinə (lakin hamısına yox) ya Kanadada, ya müstəqil Kvebekdə qalmağa imkan verə biləcək iki təfərrüat prosesinin keçirilməsi qaydasını

təsvir edir. Müəllif etiraf edir ki, “onun təklifi və digər bu sayaq təkliflər çətin ki, praktikada həyata keçirilə bilsin” (*The Borders of an Independent Quebec: A Thought Experiment*, Good Society 7, Winter 1997, 11-15).

7. Aşağıda göstərilmiş məlumatlar əsasən bu mənbələrdən götürülüb: *Economist*, August 2, 1997, 52, 90; UNDP: Human Development Report (New York: Oxford University Press, 1997), 51; *India's Five Decades of Progress and Pain*, New York Times, August 14, 1997; və Shashi Tharoor, *India's Odd, Enduring Patchwork*, New York Times, August 8, 1997.
8. İndira Qandi 1977-ci il seçkilərində məğlub olsa da, 1980-ci ildə yenidən baş nazir seçildi. Dörd ildən sonra o, qoşun hissələrinə sikh dini sektası üzvlərinin ölə keçirdikləri məbədi — Hindistan müsəlmanlarının baş ziyarətgahını həmlə ilə almaq əmrini verdi. Bundan az sonra İndira Qandi özünün iki sikh-cangüdəni tərəfindən öldürüldü. Yaranmış çaxnaşmalar nəticəsində minlərlə sikh qətlə yetirildi. İndira Qandini baş nazir vəzifəsində əvəz etmiş Ravi Qandi 1987-ci ildə regional azlığın qiyamını silah gücünə yattırdı. 1991-ci ildə o, tamil ekstremistləri tərəfindən qətlə yetirildi.
9. *Economist*, August 2, 1997, 52.
10. Bu və ya digər etnik mədəni azlığın Hindistanın sərhəddən rəyonlarında sıx şəkildə yaşadığı hallar istisna təşkil edir. Bu cür bir neçə azlıq mövcuddur ki, onların arasında da ön nüfuzlusu kaşmirilərdir; onların müstəqilliyə nail olmaq cəhdlərinin qarşısı bir qayda olaraq hökumət qoşunları vasitəsilə alınır.
11. Bu üç kateqoriya üçün meyarlar B Ölavəsində şərh edilib.

FƏSİL 13: NƏ ÜÇÜN BAZAR KAPİTALİZMİ DEMOKRATIYA ÜÇÜN ŞƏRAİT YARADIR

1. Bu məsələ ilə bağlı mötəbər fikirlərlə aşağıdakı əsərlərdə tanış olmaq olar: Bruce Russett, *A Neo-Kantian Perspective: Democracy, Interdependence, and International Organizations in Building Security*

Communities, in Emanuel Adler and Michael Barnett, eds., *Security Communities in Comparative and Historical Perspective* (Cambridge: Cambridge University Press, 1998); və Adam Przeworski and Fernando Limongi, *Political Regimes and Economic Growth*, *Journal of Economic Perspectives* 7, 3 (Summer 1993): 51-70.

FƏSİL 14: NƏ ÜÇÜN BAZAR KAPİTALİZMİ DEMOKRATIYAYA ZİYAN VURUR?

1. Bu mövzuya klassik əsər həsr edilib: Karl Polanyi, *The Great Transformation* (New York: Farrar and Rinehart, 1944). Əsərin müəllifi — Avstriya-Macaristan sakini Karl Polanyi İngiltərəyə, sonra isə ABŞ-a mühacirət etmiş və təhsili də orada almışdır.

FƏSİL 15: SƏYAHƏT DAVAM EDİR

1. Bu nəticələr bir neçə sanballı tədqiqatın əsasında əldə edilib: Hans-Dieter Klingemann, Richard I. Hofferbert, Ian Budge və Parties, *Policies and Democracy* (Boulder: Westview, 1994). Əsərin digər müəlliflərinin 13 demokratik ölkə üzərində apardıqları tədqiqatları müqayisə edin. 12 demokratik ölkədə 38 hökumətin fəaliyyətinin araşdırılması da sırasıyla vətəndaşların və siyasi liderlərin baxışlarının xeyli dərəcədə üst-üstə düşdüyünü müəyyən etmişdir. Ancaq o da var ki, proporsional nümayəndəlik (PN) sisteminin tətbiq edildiyi yerlərdə bu cür yekdilliyin səviyyəsi HÇQ sistemindəkindən yüksək olur. Bax: John D. Huber və G. Bingham Powell Jr., *Congruence Between Citizens and Policy Makers in Two Visions of Liberal Democracy*, *World Politics* 46, 3 (April 1994): 29ff.
2. “Tədrisi qərarların” effektivliyi *Public Administration Review* 19 (1959): 78-88 jurnalında dərc edilmiş Charles E. Lindblom *The Science of Muddling Through* məqaləsində inandırıcı şəkildə əsaslandırılmışdır. Həmçinin, bax: Lindblom, “Still Muddling, Not Yet Through”, *Democracy and Market System* (Oslo: Norwegian University Press, 1988), 237-262. kitabında. Ç. Lindblom “parçalan-

muş inkrementalizm" terminindən geniş istifadə edirdi. Həmçinin onun *The Intelligence of Democracy: Decision Making Through Mutual Adjustment* (New York: Free Press, 1965) əsərinə bax.

3. Məsələn, Benjamin I. Page özünün *Choices and Echoes in Presidential Elections: Rational Man and Electoral Democracy* (Chicago: University of Chicago Press, 1978) tədqiqat işində Amerika seçiciləri barədə "bəraət hökmü" çıxarır. Lakin Michael X. Delli Carpini və Scott Keeler belə nəticəyə gəlirlər ki, "tədqiqatın başlıca və ən çox təşviş doğuran nəticələrdən biri — əlverişsiz və daha əlverişli sosial-iqtisadi vəziyyətdə olan qruplar arasında məlumatlılıq baxımından xeyli böyük fərqin olmasıdır" (*What Americans Know About Politics and Why It Matters* [New Haven and London: Yale University Press, 1989], 287). Qarşılıqlı anlaşmada problemlərin aradan qal-dıra biləcək yeni institutların təsis edilməsinin zəruriliyi haqqında tövsiyələrlə yanaşı bundan da sort tənqidə aşağıdakı əsərdə rast gəlinir: James Fishkin, *The Voice of the People, Public Opinion and Democracy* (New Haven and London: Yale University Press, 1995).
4. 1930-cu ildə Nyu-York və London arasında üç dəqiqəlik telefon danışığı 300 dollara başa gəlirdi halda (1996-cı il qiymətləri üzrə), 1996-cı ildə bu cür danışığın qiyməti təxminən bir dollar idi (*Economist*, October 18. 1977.70).

BU MÖVZU ÜZRƏ NƏYİ OXUMALI?

Demokratiya haqqında yazılmış kitab və məqalələrin sayı-hesabı yoxdur. Bu sahədə Platon və Aristotelin yaratdıqları ilk əsərlər e.ə. 4-cü əsrə aid edilir, bu mövzuda yazılmış sonuncu əsərlər isə ötən il çapdan çıxmışdır (düşünürəm ki, burada azı bir neçə yüz adda əsərdən söhbət gedir). Buna görə aşağıda verilmiş kitablar siyahısı heç də tam deyildir və bir növ sərbəst xarakter daşıyır. Lakin siz bu mövzunu daha dərinlən və başqa baxış bucağından öyrənmək niyyətindəsinizsə, onda bu kitabların xeyli faydası ola bilər. Onlardan bəziləri Qeydlərdə göstərilib.

DEMOKRATIYANIN MƏNŞƏYİ VƏ İNKİŞAFI

- Adcock, F. E. *Roman Political Ideas and Practice*. Ann Arbor: University of Michigan Press, 1959.
- Agard, Walter R. *What Democracy Meant to the Greeks*. Madison: University of Wisconsin Press, 1965.
- Hansen, Mogens Herman. *The Athenian Democracy in the Age of Demosthenes: Structure, Principles, and Ideology*. Translated by J.A.Cook. Oxford: Blackwell, 1991.
- Huntington, Samuel P. *The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century*. Norman: University of Oklahoma Press, 1991.
- Jones, A. H. M. *Athenian Democracy*. Oxford: Blackwell, 1957.
- Taylor, Lily R. *Roman Voting Assemblies from the Hannibalic War to the Dictatorship of Caesar*. Ann Arbor: University of Michigan Press, 1966.
- Vanhanen, Tatu. *The Process of Democratization: A Comparative Study of 147 States, 1980-88*. New York: Crane Russak, 1990.

DEMOKRATIYANIN MƏQSƏDLƏRİ, İDEALLARI VƏ ÜSTÜNLÜKLƏRİ

- Barber, Benjamin R. *Strong Democracy: Participatory Politics for a New Age*. Berkeley: University of California Press, 1984.

Bobbio, Norberto. *The Future of Democracy: A Defence of the Rules of the Game*. Translated by Roger Griffin. Edited and introduced by Richard Bellamy. Cambridge: Polity Press, 1987. [Originally published as *Il futuro della democrazia*. Turin: Giulio Editore, 1984.]

Christophersen, Jens A. *The Meaning of «Democracy» as Used in European Ideologies from the French to the Russian Revolution*. Oslo: Universitetsforlaget, 1968.

Fishkin, James. *Democracy and Deliberation: New Directions for Democratic Reform*. New Haven and London: Yale University Press, 1991.

Gutmann, Amy. *Liberal Equality*. Cambridge: Cambridge University Press, 1980.

Held, David. *Models of Democracy*, 2d ed. Stanford: Stanford University Press, 1996.

Mansbridge, Jane J. *Beyond Adversarial Democracy*. New York: Basic Books, 1980.

Mill, John Stuart. *Considerations on Representative Government*. [1861] New York: Liberal Arts Press, 1958.

Pateman, Carole. *Participation and Democratic Theory*. Cambridge: Cambridge University Press, 1970.

Rousseau, Jean-Jacques. *Du Contrat social, ou Principes de droit politique*. [1762]. Paris: Editions Gamier Freres, 1962.

Rousseau, Jean-Jacques. *On the Social Contract, with Geneva Manuscript and Political Economy*. Edited by Roger D. Masters and translated by Judith R. Masters. New York: St. Martin's Press, 1978.

Sartori, Giovanni. *The Theory of Democracy Revisited*. Chatham N.J.: Chatham House, 1987.

Sen, Amartya. «Freedoms and Needs.» *New Republic*, January 10 and 17, 1994, 31-38.

Shapiro, Ian. *Democracy's Place*. Ithaca: Cornell University Press, 1996.

Shapiro, Ian. *Democratic Justice*. New Haven and London: Yale University Press, forthcoming.

REAL DEMOKRATIYA:

INSTITUTLAR VƏ PROSEDURLAR

Diamond, Larry, et al., eds. *Consolidating the Third Wave of Democracies*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1997.

Klingemann, Hans-Dieter, Richard I. Hofferbert, and Ia. Budge, et al. *Par-*

ties, Policies, and Democracy. Boulder: Westview Press, 1997.

Lijphart, Arend. *Democracies: Patterns of Majoritarian and Consensus Government in Twenty-one Countries*. New Haven and London: Yale University Press, 1984.

Lijphart, Arend. *Democracy in Plural Societies: A Comparative Exploration*. New Haven and London: Yale University Press, 1977.

Lijphart, Arend, ed. *Parliamentary versus Presidential Government*. Oxford: Oxford University Press, 1992.

Linz, Juan J., and Arturo Valenzuela, eds. *The Failure Of Residential Democracy*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1994.

Rae, Douglas W. *The Political Consequences of Electoral Laws*. New Haven: Yale University Press, 1967.

Sartori, Giovanni. *Comparative Constitutional Engineering An Inquiry into Structures, Incentives, and Outcomes*. London: Macmillan, 1994.

Shugart, Matthew Soberg, and John M. Carey. *Presidents and Assemblies: Constitutional Design and Electoral Dynamics*. New York: Cambridge University Press, 1992.

Ware, Alan. *Citizens, Parties, and the State: A Reappraisal*. Princeton: Princeton University Press, 1988.

OLVERİŞLİ VƏ OLVERİŞSİZ ŞƏRTLƏR

Archibugi, Daniele, and David Held, eds. *Cosmopolitan Democracy: An Agenda for a New World Order*. Cambridge: Polity Press, 1995.

Gutmann, Amy, and Dennis Thompson. *Democracy and Disagreement*. Cambridge: Belknap Press of Harvard University Press, 1996.

Hayek, Friedrich A. von. *The Road to Serfdom*. Chicago: University of Chicago Press, 1976.

Held, David, ed. *Prospects for Democracy, North, South, East, West*. Stanford: Stanford University Press, 1993.

Inglehart, Ronald. *Culture Shift in Advanced Industrial Society*. Princeton: Princeton University Press, 1990.

Inglehart, Ronald. *Modernization and Postmodernization: Cultural, Economic, and Political Change in Forty-three Societies*. Princeton: Princeton University Press, 1997.

Lindblom, Charles E. *Democracy and Market System*. Oslo: Norwegian Universities Press, 1988.

Lindblom, Charles E. *The Intelligence of Democracy: Decision Making Thro-*

- ugh *Mutual Adjustment*. New York: Free Press, 1965.
- Lindblom, Charles E. *Politics and Markets: The World's Political Economic Systems*. New York: Basic Books, 1977.
- Linz, Juan J., and Alfred Stepan. *Problems of Democratic Transition and Consolidation: Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1996.
- Polanyi, Karl. *The Great Transformation*. New York: Farrar and Rinehart, 1944.
- Przeworski, Adam. *Democracy and the Market: Political and Economic Reforms in Eastern Europe and Latin America*. Cambridge: Cambridge University Press, 1991.
- Putnam, Robert D. *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*. Princeton: Princeton University Press, 1993.
- Sen, Amartya. *Inequality Reexamined*. New York: Russell Sage Foundation, and Cambridge: Harvard University Press, 1992.
- Walzer, Michael. *On Toleration*. New Haven and London: Yale University Press, 1997.

PROBLEMLƏR VƏ PERSPEKTİVLƏR

- Budge, Ian. *The New Challenge of Direct Democracy*. Cambridge: Polity Press, 1996.
- Burnheim, John. *Is Democracy Possible? The Alternative to Electoral Politics*. Berkeley: University of California Press, 1985.
- Fishkin, James S. *The Voice of the People: Public Opinion and Democracy*. New Haven: Yale University Press, 1997.
- Gutmann, Amy. *Democratic Education*. Princeton: Princeton University Press, 1987.
- Hirst, Paul. *Associative Democracy: New Forms of Social and Economic Governance*. Cambridge: Polity Press, 1994.
- Schweickart, David. *Capitalism or Worker Control? An Ethical and Economic Appraisal*. New York: Praeger, 1980.

MİNNƏTDARLIQ İFADƏSİ OLARAQ

Belə yadımdadır ki, demokratiyanın nəzəriyyəsi və praktikası haqqında daha bir kitab yazmaq niyyətini hamıdan əvvəl arvadım Enn Ceyn Dahla demişdim. Ürəyimdə tutmuşdum ki, yazmağa hazırlaşdığım kitab bundan qabaq qələmə aldığımından az mücərrəd olsun və daha asan başa düşülsün. Özü də bu kitabı heç də başqa alim və tədqiqatçılar üçün və hətta yalnız öz həmvətənlərim – amerikalılar üçün nəzərdə tutmamışdım. İstəyirdim ki, harada yaşamasından asılı olmayaraq istənilən insanın – bu qeyri-müəyyən və abstrakt materiya haqqında daha çox şey öyrənmək istəyən hər kəsin işinə yarasın.

Yoxsa, bu mövzunu özün də bilmədən elə qələmləşdirmək olar ki, bu “cəngəlliyə” könüllü olaraq yalnız politoloq, filosof, bir də peşəkar alimlər baş vurmağa ürək eylər. Bilirdim ki, lazımı ahəng və üslubu tapmaq heç də asan olmayacaq. Lakin arvadımın nikbinliyi və göstərdiyi maraq məndə özümə qarşı inam yaratdı, bu işi davam etdirməyə həvəsləndirdi. Kitabın ilkin variantının ilk oxucusu da, öz ağıllı qeyd və təklifləri ilə əlyazmaya fayda vermiş ilk tələbkar redaktoru da arvadım oldu.

Öz işləri başdan aşan alim həmkarlarım – Ceyms Fişkin və Maykl Uoltsers artıq bitirilmiş, lakin sonradan məlum olduğu kimi hələ də tam başa çatdırılmamış kitabıma ürək açıqlığı ilə müfəssəl rəy yazdılar. Onların tənqidi qeydləri, onların təklifləri o qədər vacib və faydalı idi ki, bunların çoxu ilə razılaşdım, yalnız bəzilərindən təəssüf hissiylə imtina etməli oldum, belə ki, bu təklifləri gerçəkləşdirdiyim təqdirdə kitab nəzərdə tutduğumdan qat-qat böyük həcm almış olardı.

Mən həmçinin Hans Dalderə, Arend Leypharta və Hans Bloklanda onların Niderlanda aid xeyli faydalı qeydlərinə görə minnətdaram. Mən Çarlz Hill, Devid Meyhyu, İen Şapiro və Norma Tompsona da ona görə təşəkkür edirəm ki, onlar xahişimə cavab olaraq, bu mövzunu daha dərindən öyrənmək istəyim oxuculara fayda verə biləcək elmi işlərin siyahısı ilə ta-

niş olmaq üçün mənə şərait yaratmışlar. Onların təklifləri “Bu mövzu üzrə nələri oxumaq lazımdır” başlıqlı bölməni zənginləşdirdi.

İşi başa çatdırmazdan xeyli əvvəl mən yazdığım kitab haqqında Con Kovella – Yeyl Universiteti nəşriyyatının böyük redaktoruna danışmışdım və o buna böyük maraq göstərmişdi. O, təqdim etdiyim əlyazmanın nüsxəsi ilə tanış olduqdan sonra söylədiyi fikir və təkliflərilə bir sıra qüsurları aradan qaldırmağa və müəyyən boşluqları nəzərə almağıma kömək etdi.

Xoşbəxtəm ki, kitab üzərində iş bu nəşriyyatla çoxillik əməkdaşlığı davam etdirməyə imkan verdi və mənim üçün çox xoşdur ki, “Demokratiya haqqında” kitabımı məhz o, çap etmək istədi. O bunu tam ixtiyarla edirdi, belə ki, mən bu əsərə müxtəlif illərdə həmçinin “Yale University Press” nəşriyyatında çapdan çıxmış kitablarımdan xeyli sayda parçalar daxil etmişdim. Mənim üçün çox xoş idi ki, nəşriyyatın direktoru Con Rayden, onun müavini Tina Ueyner və baş redaktor Meril Lanning nəinki kitabı çap etdirməyə məmnuniyyətlə razı oldular, həm də onu başqa ölkələrin oxucularına çatdırmaq üçün tez bir zamanda başqa dillərə çevirib xaricdə nəşr etdirmək təklifinə hərtərəfli dəstək verdilər.

Və nəhayət, bildirmək istəyirəm ki, Lora Cons Duli kitabı yüksək sürət və peşəkarlıqla redaktə etdi. Oxucu üçün onun zəhməti görünməz olsa da, müəllif yaxşı bilir ki, bu zəhmətin kitab üçün nə qədər böyük faydası olub və o, ümidvar idi ki, bunu Loranın özü də bilməmiş deyil.